

esély

2012/5

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

Tanulmány

- 3 Németh Petra–Vidovics-Dancs Ágnes:** A gyermekvállalás és a munka összeegyeztethetősége egy rugalmasabb támogatási és szabadságolási rendszer tükrében

Nemzetközi kitekintés

- 32 Podoletz Léna:** Az ezredfordulós Japán kriminalitása a társadalmi folyamatok tükrében – újabb „Japán csoda”?

Európai Unió

- 57 Georg Vobruba:** Az európai társadalom társadalmi konstrukciója

Magyar valóság

- 72** Gyűlölködés, emberi méltóság és szólásszabadság. Interjú Gönczöl Katalinnal

Szociális munka

- 83 Budai István–Kozma Judit:** A kompetencia-alapú közösségi munkás-képzés fejlesztéséről

Recenzió

- 105 Németh Nóra Veronika:** A nők esélyei a campuson
108 Szoboszlai Katalin: Fókuszban a terepgyakorlatok
110 Csizmadia Zoltán: Együttműködés, társadalmi bevonás, felelősségvállalás. Két kötet a szociális és közösségi munkához

113 Abstracts

115 Contents

Németh Petra–Vidovics-Dancs Ágnes

A gyermekvállalás és a munka összeegyeztethetősége egy rugalmasabb támogatási és szabadságolási rendszer tükrében¹

Cikkünkben a gyermekvállalás és a munka összeegyeztethetőségét, a kisgyermekes anyák munkaerő-piaci jelenlétének lehetőségét vizsgáljuk. A jelenlegi magyar körülmények – a jogszabályi környezet mellett az intézményi feltételek, a munkaerőpiacon az atipikus foglalkoztatási formák iránti kereslet hiánya és nem utolsósorban a társadalmi beidegződések is – a kisgyermekes anyák munkaerőpiacról való teljes kiszakadását eredményezik hosszú évekre. Azt gondoljuk, hogy mind a demográfiai, mind a munkaerő-piaci trenden javítana, ha rugalmasabbá tennék a kisgyermekesek után járó támogatási és szabadságolási rendszert. Ennek megfelelően a rendszernek egy olyan átalakítási lehetőségét vizsgáljuk, elsősorban elméleti megközelítésben, mely várhatóan egyrészt emelné a kisgyermekes anyák egy szűkebb körében a munkaerő-piaci aktivitást, másrészt vonzóbbá tenné a gyermekvállalást is. A konkrét kérdésünk az, hogy milyen hatással lenne a különböző szereplőkre, illetve a demográfiai és a munkaerő-piaci tendenciákra, ha a jelenlegi rendszerben a gyermek kétéves kora előtti, egészségbiztosítási alapon nyújtott állami támogatások (tgyás, gyed) mellett megengednénk az anyának, hogy ceteris paribus munkát vállaljon.

Bevezetés

Magyarország legfőbb demográfiai problémái jól ismertek: kevés gyermek születik, a társadalom öregszik. Kívánatos lenne tehát a születések számának emelése, mely hosszú távon gyógyírt jelentene a népesedési problémákra. Szükséges lenne továbbá arra ösztönözni a szülőképes korú nőket, hogy korábban szüdjék meg első gyermeküket, ezzel

¹ Szeretnénk köszönetet mondani a cikk anonim lektorainak értékes észrevételeikért.

nagyobb eséllyel születne meg a második és a harmadik gyermek is a családban. A nők azonban Magyarországon egyre későbbre halasztják a gyermekvállalást, és mára már az egygyermekes családmóddal dominál a kilencvenes évekig jellemző kétgyermekes családmóddal helyett. A generációk közötti tehermegosztást nehezíti az is, hogy európai viszonylatban rendkívül alacsony hazánkban az aktivitási ráta értéke. Ehhez nem kis részben a kisgyermekes anyák alacsony aktivitása is hozzájárul.

Cikkünkben a fenti két jelenséget kapcsoljuk össze arra a megfigyelésre alapozva, hogy számos olyan európai országban, ahol kedvezőek a termékenységi adatok, egyben a nők foglalkoztatottsága is magas. Ennek megfelelően a gyermekvállalás és a munka összeegyeztethetőségét, a kisgyermekes anyák munkaerő-piaci lehetőségeit vizsgáljuk, és ezen belül egy konkrét jogszabályi változtatás említett tényezőkre gyakorolt várható hatásait vesszük sorra. Kérdésünk tehát nem az, hogy *általában* milyen eszközökkel, változtatásokkal lehetne a demográfiai és a munkaerő-piaci tendenciákon javítani, hanem hogy *egy bizonyos* változtatás hogyan hatna ezekre a folyamatokra. A konkrét kérdésünk az, hogy milyen hatással lenne a különböző szereplőkre, ha a jelenlegi rendszerben a gyermek két éves kora előtti, egészségbiztosítási jogviszonyhoz kötött állami támogatások mellett az anyának ceteris paribus megengednénk, hogy munkát vállaljon. Megközelítésünk több szempontból is eltér a szakirodalomban és a társadalmi-politikai vitákban általában megtalálható problémafelvetésektől. Egyrészt, a gyermek első két életévéről fogunk beszélni, hangsúlyozva, hogy az anya visszatérése a munkaerőpiacra akkor és úgy lehet a leggyorsabb, ha onnan eleve nem szakadt ki teljesen. Másrészt, az olyan munka lehetőségét vizsgáljuk, amelyet a gyermeknevelés mellett tud elvégezni az anya, anélkül, hogy például bölcsődébe íratná a gyermeket.

Kérdésfelvetésünkkel kapcsolatban fontosnak tartunk néhány dolgot tisztázni. Először is, nem azért vizsgáljuk a fenti kérdést ceteris paribus, mert a rendszer többi elemét jelenlegi formájában jónak tartjuk. Másodszor, a témában sokat hangoztatott felvetéseknek (több bölcsődei férőhelyre és az anyáknak rugalmas munkahelyekre lenne szükségük) nem ellentmondani szeretnénk, sokkal inkább színesíteni kívánjuk a lehetséges kérdések palettáját. Harmadszor, a felvázolt változtatás konkrét hatásain túl nagy jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy segítségével egy lassú szemléletváltoztatást indíthatnánk el, amely átalakíthatná a társadalomban berögzült, a gyermek- és munkavállalás összeegyeztethetőségét illető (tév)hiteket.

Elemzésünk célcsoportja több szempontból is korlátozott a kisgyermekes anyák körén belül:

(1) Kérdésünk jellegéből fakadóan a kisgyermekes anyák közül csak azokkal foglalkozunk, akik a vizsgált állami támogatásokra (tgyás, gyed) jogosultak, azt igénybe veszik. A későbbiekben részletezzük, hogy ez milyen módon és mértékben szűkíti le az anyák körét.

(2) A következő korlátozó tényezőt a munkaerőpiac keresleti oldala adja, amelynek jelenlegi igénye és hajlandósága az atipikus foglalkoztatási formák alkalmazására jelentősen szűkíti az általunk felvázolt változtatás gyakorlati jelentőségét.

(3) Végül, a gyermeknevelés mellett az anyák munkakínálata is kor-

látozott, hiszen csak olyan mennyiségben és minőségben jöhet szóba a munka, amire az anyának marad ereje és ideje, továbbá megoldható mellette a gyermek ellátása. Ezen túl természetesen az is fontos, hogy az anyának igénye is legyen munkát vállalni, feltéve, hogy minden más körülmény ezt lehetővé teszi.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a fenti három tényező korlátozó ereje jelentős, a kisgyermekes anyáknak csak egy szűk csoportját érhetné el a változtatás. Ugyanakkor úgy gondoljuk, hogy az érintettek korlátozott száma önmagában nem indok arra, hogy a fenti típusú munkavállalás lehetőségét törvényileg megtiltsuk. Az atipikus foglalkoztatási formák iránti szűk kereslet okait jelen cikkünkben nem taglaljuk, de természetesen fontosnak tartanánk ezt a jelenséget gazdaságpolitikai eszközökkel javítani. A munkaerőpiac fogadókészségének adekvát felmérése nélkül is úgy gondoljuk, hogy ha csak egy szűk csoport is, de élni tudna a lehetőséggel – úgy, hogy közben senki nem járna rosszabbul –, akkor a változtatás előremutató lenne.

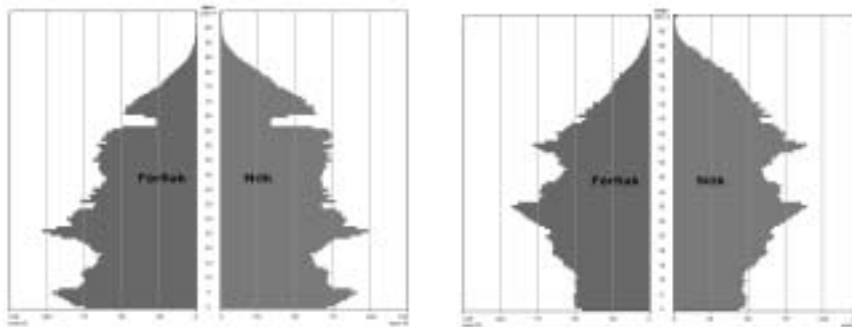
A korlátozó tényezők ismeretében különösen fontos aspektusa a kérdésünknek az, hogy a munkavállalásnak a *lehetőségét* teremtenénk meg, semmilyen formában nem kényszerítenénk erre a kisgyermekes anyákat, és nem is szankcionálnánk azokat, akik (sok esetben nyilván akaratuk ellenére és/vagy önhibájukon kívül) ezzel a lehetőséggel nem tudnának élni.

Népesedés, család, gyermek

A következőkben olyan népesedési, illetve gyermekvállalással kapcsolatos hazai és nemzetközi tendenciákat mutatunk be, amelyek ismerete elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy cikkünk központi kérdését ne környezetéből kiragadva, hanem abba beágyazva vizsgálhassuk, megismerhessük a legfőbb ok-okozati összefüggéseket.

Magyarország népességének elöregedésében két tényező játszik szerepet: a születések számának drasztikus csökkenése, illetve a születéskor várható élettartam folyamatos növekedése mind a nők, mind a férfiak esetében. A Ratkó-gyermekek ezekben az években kezdik meg a nyugdíjba vonulást, mely jelentős terhet ró az államháztartásra és közvetve a munkaképes korú lakosságra. A Ratkó-unokák 2011-ben 30–35 évesek, már a szülőképes koruk közepén járnak, ennek ellenére a korfa nem mutat harmadik kiugrást a születések számánál (1. ábra). Várhatóan tehát a Ratkó-dédunokák nem javítanak jelentősen a negatív demográfiai tendencián, hiszen azt tapasztaljuk, hogy a gyermekvállalás visszaesik, a nők egyre későbbre halasztják az első gyermekük születését. 1980-ban 22,86, 1990-ben 22,99, míg 2010-ben 28,23 volt a nők átlagos kora az első gyermek születésekor (KSH 2011a: 4.1.3. táblázat). A nyolcvanas években tehát alig változott, a következő két évtizedben azonban több mint 5 évvel későbbre tolódott a gyermekvállalás időzítése.

1. ábra Magyarország népességének száma nemek és életkor szerint, 1981 (bal) és 2011 (jobb)

Forrás: KSH (2011b)

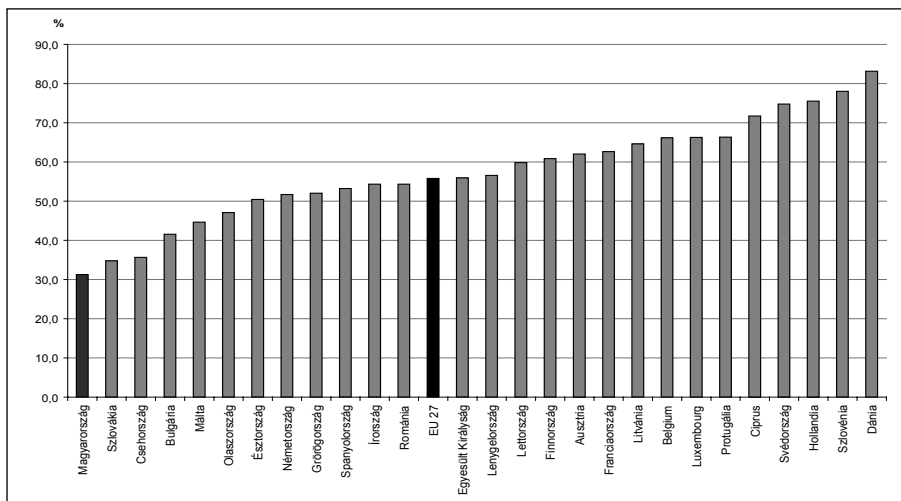
Magyarország népessége 1981 óta folyamatosan csökken, mert a halálozások száma minden évben meghaladja a születések számát. Az élveszületések száma 1980-ról 2010-re közel 40 százalékkal csökkent, mindeközben a teljes termékenységi arányszám² (total fertility rate, a továbbiakban TFR) 1,92-ről 1,23-ra esett vissza (KSH 2011b: 01.01. táblázat). A TFR értéke Magyarországon az egyik legalacsonyabb ma Európán belül, 2010-ben egyedül Lettországból mérték rosszabb értéket nálunk (Eurostat 2012a). Ez azért jelent problémát, mert ez az érték messze elmarad a természetes reprodukciót biztosító 2,1-es szinttől, mely biztosítaná a fejlett országokban a népesség szinten tartását. Számos európai országban még jelenleg is átlagosan 2 gyermeket vállalnak a nők, ilyen példaként említhetjük Svédországot, Norvégiát és Franciaországot.

A népesedési problémák gazdasági következményeit súlyosbítja az a tény, hogy Magyarországon nagyon alacsony a munkaerő-piaci aktivitás, és ez részben a szülőképes korú nők munkapiaci aktivitásában mutatott lemaradásának köszönhető. 2007-ben a 15–64 éves nők aktivitási rátája 8,3 százalékponttal volt alacsonyabb, mint az EU 15 országának átlaga, melyből 6,4 százalékpontot a 15–39 éves női korosztály alacsony aktivitásával tudunk megmagyarázni (Kátay 2009:13, 1.7. ábra). Pontosabb képet a gyermeket nevelő nők munkapiaci helyzetéről akkor kapunk, ha megvizsgáljuk a foglalkoztatottsági adatokat is. Az Európai Unión belül Magyarországon a legalacsonyabb a kisgyermekes anyák foglalkoztatottsága. Míg az EU 27 tagállamában a hatévesnél fiatalabb gyermeket nevelő nők foglalkoztatási rátája átlagosan 55,8 százalék volt 2010-ben, addig Magyarországon mindössze 31,3 százalékuk volt foglalkoztatott, mellyel az utolsó helyen állunk (2. ábra). Az Unió néhány tagországában akár 70 százalék feletti foglalkoztatottságot is tapasztalhatunk ugyanezen csoport esetében, így Dániában 83,2 százalék, Hollandiában 75,5 százalék

² A teljes termékenységi arányszám azt mutatja meg, hogy egy nő élete során hány gyermeknek adna életet az adott év kor szerinti születési gyakorisága mellett (KSH 2011b: 496).

és Svédországban 74,8 százalék volt a foglalkoztatottak aránya 2010-ben (Eurostat 2012b). A lemaradásunk nemcsak az alacsony és a középfokú végzettségűek esetén figyelhető meg, hanem a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében is.

2. ábra 16–64 éves anyák átlagos foglalkoztatási rátája (hatévesnél fiatalabb gyermekkel), 2010

Forrás: Eurostat (2012b) adatai alapján saját szerkesztés

A gyermek hároméves koráig jellemzően az egykeresős családmódel dominál Magyarországon: 2007-ben a háromévesnél fiatalabb gyermeket nevelő családok 78 százalékában csak az egyik szülő dolgozott, míg 8,8 százalékot tett ki azon családok aránya, ahol mindkét szülő teljes állásban vállalt munkát (OECD 2011: LMF 2.2. táblázat). A KSH munkaerő-felvétele alapján becsült átlagos adatok szerint 2000 és 2005 között mind az alacsony, mind a magas végzettségűek esetén 80 százalék feletti volt a gyermektámogatást igénybe vevők aránya a harmadik évében lévő gyermeket nevelő anyák körében (Bálint-Köllő 2007: 62, 2.3. táblázat). Magyarországon az egyik legalacsonyabb továbbá a részmunkaidős foglalkoztatottság a régióban, a 20–49 éves, kisgyermeket nevelő nők között 9,9 százalék volt 2010-ben (Eurostat 2012b). Ez még tovább nehezíti a családok számára a gyermekvállalás és a munka összeegyeztetését. Egy kérdőíves felmérés³ alapján ki is derül, hogy Portugália mellett Magyarországon érzik úgy leginkább a megkérdezettek, hogy nehéz összeegyeztetni a családot és a munkát a mindennapi életben. A válaszadók leginkább éppen a részmunkaidős munkalehetőségeket elősegítő intézkedéseket támogatnák (Gallup 2008).

Magyarországon a háromévesnél fiatalabb gyermekek számára a bölcsődék jelentik az elsődleges intézményes támogatási formát, ezen belül

³ 2008. szeptember 10–14. között 27 000 állampolgárt kérdeztek meg az EU 27 tagállamában, országonként mintegy 1000 főt.

az önkormányzatok által fenntartott bölcsődékbe jár a gyermekek zöme (2010-ben a gyermekek 92,6 százaléka [KSH 2011b: 3.5.21. táblázat]). Problémát jelent viszont, hogy a 2000-es évek óta alig növekedett az államilag finanszírozott férőhelyek száma, jelentősebb javulás 2009 és 2010 között figyelhető meg. A bölcsődék túlterheltségét jól tükrözi, hogy az intézmények az elmúlt 10 évben mindvégig magasabb létszámmal működtek, mint az eredetileg meghirdetett férőhelyek száma volt, így például 2010-ben 10 százalékkal haladta meg a beíratott gyermekek száma az eredeti keretlétszámot (KSH 2011c: 4.1. táblázat). A bölcsődéskorúak (0–3 évesek) 9,4 százaléka részesült bölcsődei támogatásban 2010-ben (KSH 2011b: 3.5.21. táblázat). Ez messze elmarad az OECD országaiban mért átlagtól, mely 2008-ban ugyanezen korosztály esetén 30 százalékos volt (OECD 2011: Table PF3.2.A).

Hazánkban jellemzően csak a kétéves kor betöltése után veszik igénybe a szülők a bölcsődei szolgáltatást: 2010-ben a bölcsődebe beíratott gyermekek mindösszesen 10,6 százaléka volt kétévesnél fiatalabb, míg 89,4 százaléka már betöltötte ezt az életkort (KSH 2011c: 4.2. táblázat). Az óvodáskorú gyermekek esetében már nem mutatkozik lemaradás az európai országokhoz képest: 2010-ben a 3–6 éves korcsoport 89,1 százaléka járt óvodába, mely nemzetközi összehasonlításban jónak mondható (KSH 2011b: 3.6.21. táblázat). A gyermekelhelyezésre (óvoda, bölcsőde) fordított állami kiadások mértéke a GDP százalékában mérve relatíve alacsonynak tekinthető Magyarországon: 2008-ban 0,11 százalék volt nálunk és 0,34 százalék volt átlagosan az EU 27 tagországaiban (Eurostat 2012c).

A gyermek születéséhez kapcsolódó támogatási és szabadságolási rendszerek nemzetközi összehasonlítása

A következőkben európai országok gyermekvállalással kapcsolatos támogatási és szabadságolási rendszereit hasonlítjuk össze COE (2012), Moss–Korintus (2008) és European Union (2012) alapján. A rendszerek jellemzőit az 1. táblázatban foglaltuk össze.

A szociális ellátórendszer az európai országok mindegyikében biztosít a szülők számára fizetett szülői szabadságot a gyermek születését követően. Ennek különböző formáit figyelhetjük meg a gyakorlatban. A hagyományos megosztás szerint rendelkezésre áll csak az anya által felhasználható szabadság a szülést követően (legtöbb esetben már pár héttel azt megelőzően is igénybe vehető), mely időszak alatt az anya rendszerint a munkajövedelemének 100 százalékát kézhez kapja. Emellett néhány ország esetében létezik csak az apák számára biztosított szabadság, melynek időtartama általában rövidebb, mint az anyai szabadság hossza⁴, a térítés viszont sok esetben itt is maximális. Az anyai szabadság lejártá után szülői szabadságot vehető igénybe, ha az anya vagy az apa továbbra is otthon szeretne maradni gyermekével. Ez jellemzően a gyermek 2–3 éves koráig jár, mindkét szülő jogosult rá (gyakorlatban

⁴ Az országok többségében 2–4 hét az apai szabadság hossza. (COE 2012)

inkább az anya él vele), a támogatás a kieső munkajövedelemnek csak tört részét fedezi, illetve bizonyos országokban rugalmasan felhasználható/megosztható időben. A hagyományos szabadságot rendszerét alkalmazzák például Ausztriában, Franciaországban, Szlovéniában és Magyarországon is.

Megfigyelhető azonban egy olyan trend is, hogy egyes országokban a szigorúan felosztott anyai, apai és szülői szabadság rendszere helyett a szülők által *közösen igénybe vehető és rugalmasan megosztható* szabadságot biztosítanak a gyermek születését követően. Ezáltal nemcsak jobban összeegyeztethetővé válik a családok számára a munka elvégzése és a gyermek ellátása, hanem sokkal kiegyenlítettebben vesz részt a két szülő a gyermek nevelésében. Svédországban, Portugáliában és Litvániában különböző anyagi ösztönzőket vezettek be annak elérése érdekében, hogy a szülők minél egyenlőbben osszák fel egymás között a rendelkezésre álló időt. Svédországban a szülők együttesen 72 hét szabadságot vehetnek igénybe, de ebből minimum két hónapot kötelezően mindkét szülőnek vállalnia kell. Portugáliában 21,5 hét szabadság áll rendelkezésére a szülőknek, melyet 100 százalékban térítenek is, de csak akkor, ha ebből az anya és az apa is legalább 1 hónapot folyamatosan otthon tölt a gyermekével. Ha ez a feltétel nem teljesül, akkor az összes fizetett szabadság 17 hétre csökken. Bár Hollandiában jár az anyáknak külön 16 hét szabadság, de ezt követően a szülői szabadságot egyenlő arányban kell megosztania a két szülőnek. Németországban is láthatunk törekvést arra vonatkozóan, hogy az apákat is jobban be akarják vonni a gyereknevelésbe: a szülői szabadság 12-ről 14 hónapra hosszabbodik, ha az apa is legalább két hónapig igénybe veszi azt.

Nemcsak a szabadság hosszának anya és apa közötti szabad felosztása segítheti a családokat a munka és a gyermek összeegyeztetésében. Az anyák korábbi munkaerő-piaci visszatérését az is elősegítheti, ha *időben rugalmasan* lehet igényelni a szülői szabadságot. Például Szlovéniában félállásban végzett munka esetén kétszer olyan hosszú ideig jár a szabadság (mivel csak fél hetet tölt otthon az anya), de ekkor az eredeti támogatás összegének fele jár csupán. Belgiumban ennél is több lehetőség közül választhatnak a szülők: az igényelhető három teljes havi szabadság tetszőlegesen felosztható, például úgy is, hogy egy hónapig teljes időben szabadságon van a szülő, utána két hónapig 50–50 százalék a munka és a szabadság aránya, majd öt hónapig heti négy napot munkával, egy napot szabadságon tölt. Franciaországban, Németországban és Hollandiában is megfigyelhető, hogy rugalmasan felosztható a szabadság: vagy szabad részmunkaidős munkát vállalni a szülői szabadság ideje alatt, és ilyenkor a munkavállalás mértékével arányosan csökkentik a támogatás összegét; vagy a szabadság hosszabb ideig igényelhető, de akkor hetente kevesebb órában jár.

A magyar gyakorlatot részletesen a *Gyermekvállalással kapcsolatos támogatások* című fejezetben mutatjuk be. Annyit azonban előrevetíthetünk, hogy a magyar jogszabályi környezet sem munkavállalást nem engedélyez a szülőknek a gyermek kétéves koráig igénybe vehető, biztosítási jogviszonyhoz kötött támogatási formák mellett, sem pedig időben rugalmas felhasználást nem biztosít. Az igénylést illetően egyetlen választási

TANULMÁNY

lehetősége marad a szülőknek, az, hogy az apa és az anya is jogosult lehet a szabadságra.

1. táblázat A gyermek születéséhez kapcsolódó támogatási és szabadságolási rendszerek paraméterei néhány európai országban

	Csak az anyának járó szabadság*	Csak az apának járó szabadság*	A szülőknek járó szabadság*	A szülői szabadság felhasználásának rugalmassága
Ausztria	16 hét (100%)	0,4 hét (100%)	96 hét (17,4%)	A gyermek kétéves koráig jár. Ebből 3 hónapot mindkét szülő felhasználhat a gyermek 7 éves koráig.
Belgium	15 hét (4 hét 82%; 11 hét 75%)	2 hét (57,4%)	13,5 hét (21,7%)	Teljesen rugalmasan alakítható.
Dánia	18 hét (100%)	2 hét (100%)	32 hét (100%)	Ebből 8–13 hét felhasználható a gyermek 9 éves koráig. Meghosszabbítható 46 hétre, de akkor alacsonyabb támogatás jár. Ha mindkét szülő rész munkaidőben dolgozik, megosztják egymás között a támogatást.
Franciaország	16 hét (100%)	2 hét (100%)	143 hét (19,9%)	Első gyermek esetén csak hat hónapon keresztül jár az anyai szabadság letelte után, több gyermek esetén a gyermek 3 éves koráig. Ha rész munkaidőben dolgozik a szülő, akkor csökkentik a támogatás összegét.
Hollandia	16 hét (100%)	0,4 hét (100%)	52 hét (adócsökkentés)	26 hét az anyáé, 26 hét az apáé, mely nem átruházható. A gyermek 8 éves koráig felhasználható. Lehet heti több órában kérni rövidebb ideig, vagy kevesebb órában hosszabb ideig.
Litvánia	–	4 hét (100%)	52 hét (100%) vagy 52 hét (70%)+52 (40%)	Mindkét szülő igénybe veheti.
Németország	14 hét (100%)	–	52 hét+4 hét (65%)	Ha csak az anya veszi igénybe, akkor 12 hónap, ha az apa is otthon marad 2 hónapot, akkor 14 hónap. A gyermek 3 éves koráig felhasználható. Lehet dolgozni heti max 30 órában, de akkor arányosan csökkentik az összeget.

	Csak az anyának járó szabadság*	Csak az apának járó szabadság*	A szülőknek járó szabadság*	A szülői szabadság felhasználásának rugalmassága
Portugália	–	–	21,5 hét (100%) vagy 25,7 hét (80%)	Ha az apa és az anya is vállal 30 egymást követő nap szabadságot. Különben 17 hét (100%) vagy 21,5 hét (80%). További 3-3 hónap jár mindkét szülőnek 25% térítés mellett
Svédország	–	2 hét (80%)	72 hét (ebből 56 hét 80%)	Két hónapot mindkét szülőnek vállalnia kell. A gyermek másfél éves koráig el lehet menni fizetetlen szabadságra, 8 éves koráig pedig 25%-kal csökkenthető a munkaidő.
Szlovénia	15 hét (100%)	13 hét (ebből 2 hét 100%)	37 hét (100%)	Félállásban végzett munka esetén széthúzható 74 hétre, de akkor csak 50% a támogatás.

*A támogatott időszak hossza hetekben és zárójelben a jövedelemhelyettesítési arány.
 Forrás: COE (2012); Moss-Korintus (2008); European Union (2012) alapján saját szerkesztés

Gyermekvállalással kapcsolatos támogatások

A tanulmány szűkebb mondanivalójának megértése szempontjából fontos ismerni azt a hazai szabályozási környezetet, amely meghatározza, hogy mennyi időre maradhat távol az anya a munkától, illetve, hogy milyen állami támogatásokat és mekkora összegben kaphat a gyermek első életéveiben. A rendszer ismertetése során nem törekszünk jogszabályi precizításra vagy minden részletre és speciális helyzetre kiterjedő teljességre, illetve a támogatások közül is csak azokat vesszük górcső alá, amelyek kérdésünk megítélését befolyásolják⁵. A bemutatott juttatások jogszabályi hátterét a kötelező egészségbiztosítás támogatásairól szóló 1997. évi 83. törvény (a továbbiakban Ebtv) és a családok támogatásáról szóló 1998. évi 84. törvény (a továbbiakban Cstv) adja.

Ma Magyarországon a szülő nő a gyermek születésekor vagy a várható szülés előtt 4 héttel szülési szabadságra mehet. Ennek időtartama 24 hét. Az Ebtv alapján a szülési szabadság alatt a nő terhességi-gyermekágyi segélyt (a továbbiakban tgyás), a gyermek kétéves koráig pedig gyermekgondozási díjat (a továbbiakban gyed) kaphat. A tgyás és a gyed is egészségbiztosítási támogatás, akkor igényelhető, ha a nő a szülést megelőző két évben legalább 365 napon át biztosított volt, például dolgozott. A két támogatás összegét alapvetően ugyanúgy, a szülést megelőző naptári évben elért átlagjövedelem 70 százalékában határozzák meg. Fontos különbség azonban, hogy a gyed maximálva van: összege legfeljebb a minimálbér kétszeresének 70 százaléka lehet. Amennyiben egyéb, például munkajövedelmekhez hasonlítjuk ezeket a támogatásokat, figye-

⁵ Ennek megfelelően nem foglalkozunk részletesen például a családi pótlék vagy az anyagi támogatás ismertetésével.

lembe kell vennünk, hogy a tgyást csak személyijövedelemadó-levonás, míg a gyedet ezen túl nyugdíjjárulék-fizetési kötelezettség is terheli. Mindez azt jelenti, hogy a gyed maximális havi összege jelenleg bruttó 130 200 forint, amiből körülbelül – családi adókedvezménytől függően⁶ – 96–117 ezer forintot kap kézhez az anya.

Tanulmányunk szempontjából a szabályozás központi eleme, hogy sem a tgyás, sem a gyed nem jár az anyának, ha mellette munkát végez, és ezzel pénzt keres. A gyed esetében pontosan így szól a törvény: „Nem jár a gyermekgondozási díj, ha a jogosult bármilyen jogviszonyban díjazás – ide nem értve a szerzői jog védelme alatt álló alkotásért járó díjazást – ellenében munkát végez, vagy hatósági engedélyhez kötött keresőtevékenységét személyesen folytatja.” A gyed nem jár továbbá akkor sem, ha „a gyermeket napközbeni ellátást biztosító intézményben (bölcsőde, családi napközi, házi gyermekfelügyelet) helyezték el”⁷. (Ebtv, 42/C § a) és e) pont)

Annak ellenére, hogy központi kérdésünk a tgyás és gyed juttatásokhoz kapcsolódik, meg kell említenünk a Cstv által szabályozott gyermekgondozási segély (gyes) lehetőségét is – elsősorban azért, mert alternatívája lehet a fenti támogatásoknak. A gyes a korábbiakkal ellentétben nem biztosítási jogviszonyhoz kötött, hanem családtámogatási ellátás, a nő (pontosabban valamelyik szülő) a gyermek megszületésével minden további feltétel nélkül jogosulttá válik rá. A gyes összege az öregségi nyugdíj legkisebb összegével egyezik meg, és csak nyugdíjjárulékot kell belőle levonni. Így a gyes jelenleg bruttó 28 500 és nettó 25 650 forintot jelent havonta. A gyes a gyermek hároméves⁸ koráig jár, a fentiek ismeretében azonban nem meglepő, hogy az elegendő biztosítási idővel rendelkezők többsége ebből az időtartamból csak az utolsó egy évben igényli ezt a támogatást, a gyermek kétéves koráig a tgyást és gyedet választja⁹. A támogatás melletti munkavállalás korlátozása a gyes esetében is jelen van, bár enyhébb formában. 1999-től 2006-ig a gyermek másfél éves kora után engedélyezték csak a munkavállalást napi négy órában, vagy a család otthonában időkorlát nélkül, 2006-tól kezdve azonban már a gyermek egyéves kora után lehet dolgozni, legfeljebb heti harminc órában, vagy a család otthonában korlátozás nélkül.

Megjegyezzük, hogy a gyed és gyes támogatásokat bármelyik szülő, tehát az apa is igényelheti, Magyarországon azonban túlnyomó többségben még mindig az anya „marad otthon” a gyermekekkel: 2010-ben a

⁶ Egy- és kétgyermekes családoknál valószínűleg az apa fizetéséből is érvényesíteni tudja a család a teljes kedvezményt, így a 96 ezer forinttal célszerű számolni. Három- és többgyermekes családoknál pedig az a reálisabb, hogy a család minden jövedelme adómentes, ekkor a gyed nettó összege 117 ezer forint.

⁷ A tgyás esetében egyébként sem merül fel a bölcsődében való elhelyezés, ez ugyanis 20 hetes életkor alatt nem lehetséges. (15/1998 NM rendelet, 36. § (1) bekezdés)

⁸ A Bajnai-kormány módosította ugyan a gyes folyósításának idejét, mely szerint ez a támogatás a 2010. április 30. után született gyermekek szüleinek csak a gyermek kétéves koráig járt volna, de ezt a módosítást az Orbán-kormány oly módon vonta vissza, hogy az végül senkire sem vonatkozott.

⁹ A különböző támogatások közül természetesen egyszerre csak egy vehető igénybe.

15–64 éves korosztályból gyest, gyedet és gyet¹⁰-et igénybe vevők (280,6 ezer fő) mindösszesen 2,39 százaléka volt férfi (Bálint 2011: 266, 3.7. táblázat). Mivel mondanivalónkat egyáltalán nem befolyásolja, hogy melyik szülő igényli a támogatást, a továbbiakban is a tipikus helyzetről beszélünk, amikor az anya részesül támogatásban.

Munkavállalás az állami támogatások helyett, a jelenlegi rendszerben

Az alábbiakban egyszerűsítő feltételezésekkel élve megpróbáljuk szám-
szerúsíteni, hogy a jelenleg érvényes rendszerben milyen anyagi vonzata
lehet annak, ha az anya az *állami támogatás helyett* a munkavégzést
választja. Nem gondoljuk, hogy a gyermek első két évében a gyermek-
nevelés és munkavállalás közötti döntést az anyák pusztán racionális,
anyagi szempontok alapján hoznák meg, ráadásul nemcsak az ő dön-
tésükről van szó. A számításokat ennek ellenére két okból is fontosnak
tartjuk:

(1) Eredményeink jól tükrözik azt, hogy *anyagilag* csak olyan meny-
nyiségű munka érné meg a család számára, amelyet az *egyéb*, nem szám-
szerúsítható szempontok miatt nem fog vagy nem tud az anya válasz-
tani. (Ilyen szempontok például az anya-gyermek kapcsolat fontossága,
a munkaerőpiac keresleti oldala vagy a bölcsődei férőhelyek korlátozott
elérhetősége.)

(2) Következésképpen ha senki nem választja jelenleg a munkavég-
zést, akkor az állam nem tud megtakarítani azáltal, hogy nem fizeti ki az
állami támogatást annak, aki munkát vállal.

A számítások során a következő feltételekkel élünk az anyával kap-
csolatban:

(1) A gyermek születésétől hat hónapos koráig tgyást, utána kétéves
koráig gyedet kaphat, illetve ezek helyett választhatja a munkavégzést.

(2) Az állami támogatások alapjául vett jövedelem tökéletesen tükrözi,
hogy napi 8 órai munkával mekkora munkajövedelemre tud szert tenni.
Ez a munka tökéletesen osztható, a kevesebb munkáért pedig arányosan
kevesebb munkabér jár.

(3) Munkavállalás esetén a gyermek ellátása nem okoz többletkiadást.

(4) A munkavégzés mellett az anya gyesre lehet jogosult, a már ismer-
tetett korlátozásokkal.

(5) Az állami támogatások, a gyes és a munkajövedelem esetében is a
nettó összegekkel számolunk, hiszen ez a tényleges jövedelem. Az anya
családi adókedvezményt nem vesz igénybe (sem az állami támogatások,
sem a munkajövedelem esetében), azt az apa keresetéből érvényesítik.

A számításokat három különböző jövedelemmel rendelkező nő eseté-
ben végezzük el, a minimálbért (93 ezer), a minimálbér kétszeresét (186
ezer) és egy meglehetősen magas (300 ezer forint) bruttó keresetet alapul

¹⁰ A három vagy több gyermeket nevelő szülőknek a legkisebb gyermek 3–8 éves koráig
járó családtámogatási ellátás, amit a Cstv szabályoz.

TANULMÁNY

véve. A 2.a–2.c táblázatok azt mutatják, hogy a fenti feltételezések mellett a gyermek születésétől kétéves koráig hogyan hat az anya jövedelmére az, ha a pénzbeli juttatások (mint viszonyítási alap) helyett különböző mértékű munkavégzést választ.

2.a táblázat A pénzbeli juttatások helyetti munkavállalás hatása az anya nettó havi jövedelmére (forintban, havi bruttó 93 000 forintos fizetés esetén)

Napi munkaidő (óra)	2	4	6	8
Gyermek kora (év)				
0–0,5	–39 223	–23 762	–8 300	7 161
0,5–1	–32 713	–17 252	–1 790	13 671**
1–2 (otthon dolgozik)	–7 063	8 399*	23 860	39 321
1–2 (nem otthon dolgozik)	–7 063	8 399	23 860	13 671

2.b táblázat A pénzbeli juttatások helyetti munkavállalás hatása az anya nettó havi jövedelmére (forintban, havi bruttó 186 000 forintos fizetés esetén)

Napi munkaidő (óra)	2	4	6	8
Gyermek kora (év)				
0–0,5	–78 446	–47 523	–16 601	14 322
0,5–1	–65 426	–34 503	–3 580	27 342
1–2 (otthon dolgozik)	–39 776	–8 853	22 070	52 992
1–2 (nem otthon dolgozik)	–39 776	–8 853	22 070	27 342

2.c táblázat A pénzbeli juttatások helyetti munkavállalás hatása az anya nettó havi jövedelmére (forintban, havi bruttó 300 000 forintos fizetés esetén)

Napi munkaidő (óra)	2	4	6	8
Gyermek kora (év)				
0–0,5	–126 525	–76 650	–26 775	23 100
0,5–1	–46 473	3 402	53 277	103 152
1–2 (otthon dolgozik)	–20 823	29 052	78 927	128 802
1–2 (nem otthon dolgozik)	–20 823	29 052	78 927	103 152

Mit olvashatunk ki a 2.a–2.c táblázatok adataiból? Vannak olyan összefüggések, amelyeket előre vártunk, így például:

(1) A gyermek egyéves kora után minden jövedelemkategóriában javulnak a számok, hiszen – a 8 órában, nem otthon végzett munkát leszámítva – az anya kaphat a munka mellett gyest.

(2) A gyermek féléves kora előtt a jövedelemmel arányosan változnak a számok, mindenképpen több mint 6 órát kell dolgozni az anyának ahhoz, hogy megérje lemondani az állami támogatásról. Ez nem meglepő, hiszen a tgyás a jövedelem 70 százaléka, de kevesebb levonás terheli, mint a munkajövedelmet; nem torzítja továbbá az arányokat sem a gyest lehetősége, sem olyan felső korlát, ami a gyed esetében van.

(3) A gyermek féléves kora után mindkét imént említett torzító hatás megfigyelhető, az azonos helyzetű cellákban általában nem a jövedelem-

mel arányosan változnak a számok. Ez egyrészt azért lehet, mert alacsonyabb jövedelem esetében arányaiban nagyobbak számít a fix összegű gyes; másrészt a gyed felső korlátja miatt a minimálbér kétszeresénél nagyobb jövedelem az aránynál vonzóbb számokat eredményez.

A táblázatok értékelésekor meg kell állapítanunk, hogy ahol negatív összeget látunk, ott nem számíthatunk arra, hogy az anya a pénzbeli juttatások helyett a munkát fogja választani. Ez ugyanis azt jelentené, hogy annyival jobban szeret dolgozni, mint a kisgyermekét nevelni, hogy ezért a „cseréért” fizetni is hajlandó.

Ahol pozitív számot látunk, ott első ránézésre megérné „lemondani” a pénzbeli juttatásokról és helyette dolgozni. A legtöbb esetben mégsem racionális alternatíva ez, még a pozitív számok esetében sem. A legnagyobb probléma, amely az egész rendszert jellemzi, hogy a támogatások helyetti munkavégzés esetén az első mintegy 4–6 órában ingyen dolgozik az anya abban az értelemben, hogy ekkora jövedelemre a gyermeknevelésért járó állami juttatásokból is szert tehetne. Csak az e feletti, 2–4 órányi munka eredményez plusz jövedelmet, az elvégzett munka és a jövedelemnövekedés tehát nem áll arányban. Ez azt jelenti, hogy az anya számára a táblázatokban szereplő pozitív összeg még mindig nem biztos, hogy az állami támogatás helyetti munkára ösztönöz, még akkor sem, ha csak az anyagi oldalát vizsgáljuk a kérdésnek.

A minimálbért kereső nő (2.a táblázat) például, aki a gyermek egyéves kora után napi 4 órát dolgozik, mindössze 8400 forinttal keres így többet, mint ha minden idejében csak a gyermekkel foglalkozna (a táblázatban *-gal jelöltük ezt az esetet). Dolgozik-e valaki napi 4 órát havi 8 ezer forint jövedelemnövekedésért? Több mint valószínű, hogy ebben a helyzetben a család inkább megpróbálja nélkülözni ezt az összeget vagy még inkább az apa próbálja megkeresni azt, amit sokkal kevesebb munkával meg tud tenni (neki nem az állami támogatás *felett* kell ezt megkeresnie ahhoz, hogy a család jövedelme ennyivel nőjön).

A jövedelmi szempontok mellett persze érdemes megvizsgálni a munkavállalás kivitelezhetőségét is. A számítások során azt feltételeztük, hogy a munka miatt a gyermeknevelés nem okoz többletkiadást a családnak (ha mégis, az természetesen rontja a számításokat, még kevésbé fordulhat az elő, hogy a munka választása racionális), ez lényegében két esetet jelenthet. Az egyik az az eset, amit később majd *gyermek melletti munkavégzésnek* fogunk nevezni és részletesebben ismertetünk, hogy mit takarhat. Azt azonban megelőlegezzük, hogy a gyermek melletti munkavégzés nem képzelhető el egy hónap átlagában napi 6–8 órában, vagyis akkora mennyiségben, ami már kecsegtethet jóval magasabb jövedelemmel. A másik az az eset, hogy a gyermeket bölcsődébe íratják. Láttuk azonban, hogy Magyarországon a bölcsődei férőhelyek száma nagyon kevés, és ezen belül is mindössze 10 százalék a kétévesnél fiatalabb gyermekek aránya, tehát sokan ezt a megoldást sem választják, illetve tudják választani.

A számítások persze számos tényezőt nem vettek figyelembe, ezek többsége még inkább csökkentené az esélyét annak, hogy a nő lemondjon a pénzbeli támogatásokról. Például, amíg a csecsemő napközben is szopik, addig az anya nem tud hosszú időre eltávolodni tőle, már napi

4 órás munkát figyelembe véve is csak az otthon végezhető munka képzelhető el. Tovább ronthatja az anya szempontjából a számításokat, ha a bölcsőde, az otthon és a munkahely közötti esetleges utazás időigényét és költségeit is figyelembe vennénk. Szintén a támogatások helyetti munkavégzés racionalitásának esélyeit rontja, hogy 2012-től az önkormányzati bölcsődékben is lehet gondozási díjat kérni a szülőktől. Végül pedig, ha ezektől a problémáktól is eltekinthetünk, akkor is ott marad a végső, legnagyobb akadály, ami mindent felülírhat. Ez pedig az anya gyermekhez való kötődése, általában az érzelmi szempontok. Hiába kecsegtet a gyermek egy- és kétéves kora között a napi 8 órában otthon végzett munka jelentős jövedelemnövekedéssel, ebben az életkorban nagyon nyomós ok kell a gyermektől való rendszeres, hosszú idejű elszakadáshoz.

A közvélemény-kutatásokból is az derül ki, hogy az európai országok körében jellemzően nálunk a legnagyobb az elutasítás azzal szemben, hogy az anya munkát vállaljon a gyermek első éveiben. A Népeségügyi Kutatóintézet „Életünk fordulópontjai” című 2004-es panelvizsgálata során a megkérdezettek 70 százaléka értett egyet azzal az állítással, hogy a gyermek megsínyli, ha az anya visszatér a munkába a gyermek hároméves kora előtt (Blaskó 2011a: 2). A társadalom vélekedése a kisgyermekes anyák munkavállalásáról nem sokat változott az elmúlt években sem. Egy 2009-es kérdőíves vizsgálat alapján¹¹ az emberek 56 százaléka továbbra is a gyermek hároméves kora után, 20 százaléka pedig még később támogatná csak az anyák munkavállalását¹². Míg azon válaszadók aránya, akik ezt már akár egyéves korban is elfogadhatónak találják, csak 1,4 százalék volt (Blaskó 2011a: 2, 2. ábra).

Ezen a ponton érdemes még egy gondolatmenetet felvázolni. Tekintsük a 2.a táblázat azon esetét, amikor az anya a gyermek fél- és egyéves kora között napi 8 órában dolgozik (a táblázatban ** -gal jelöltük)! Mint látjuk, az anya nettó jövedelme ezzel mintegy 13 ezer forinttal emelkedik, és nagyon valószínű, hogy ennyi időt csak úgy tud dolgozni, hogy a gyermeket bölcsődébe írattja. Egy ilyen döntést leginkább az magyarázhat, hogy erre a 13 ezer forintra nagyon szüksége van a családnak, nem tudja azt nélkülözni. Kényszerhelyzetről van tehát szó, ebben az életkorban nem szívesen adják a gyermeket bölcsődébe az anyák, sem a gyermek, sem az anya-gyermek kapcsolat nem érett még meg erre. Ráadásul a helyzet az állam számára is veszteséges lehet, egy relatíve alacsony gyed helyett bölcsődei költséget kell fizetnie, az egyébként is túlsúlyos bölcsődei rendszert pedig megterheltük egy olyan gyermekkel, akinek még nem ilyen ellátásra, hanem az édesanyjára lenne szüksége. Nem lehetne persze az összes ilyen kényszerhelyzetet elkerülni azzal, ha az állami támogatások mellett lehetne dolgozni. Abban az esetben azonban, ha az anya helyzete (munkaadója, szakmája stb.) lehetővé teszi, hogy a gyermek mellett is megkeressen havi 13 ezer forintot (ez a korábbi

¹¹ Összesen 1500 18 és 50 év közötti férfit és nőt kérdeztek meg a kisgyermek napközbeni ellátásáról (Blaskó 2011).

¹² A pontosan feltett kérdés: „Ön szerint általánosságban a kisgyermek hány éves korában fogadható el, hogy az anya munkát vállaljon?” Lehetséges válaszok: egyéves korban / kétéves korban / hároméves korban / később / nem tudja (Blaskó 2011: 2).

nettó jövedelmének körülbelül az ötöde), akkor ennek lehetővé tételével mindenki jobban járna.

Összefoglalva tehát, úgy gondoljuk, hogy a jelenlegi rendszerben a gyermek első két életévében a pénzbeli támogatások helyett a munka választása nagyon kevés nő számára lehet racionális, minden szempontból kivitelezhető és (a gyermek érdekeit is szem előtt tartó) kívánatos megoldás. Azok a családok pedig, akik mégis így döntenek, nagy valószínűséggel bölcsődébe iratják a gyermekeket.

Munkavégzés az állami támogatások mellett, egy elképzelt rendszerben

A továbbiakban azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy a jelenlegi rendszerben milyen hatása lenne, lehetne annak, ha minden más változatlanúsága mellett megengednénk, hogy a tgyás vagy gyed juttatások mellett keresőtevékenységet lehessen folytatni. Az elemzést különböző szereplők szemszögéből (gyermek, anya és család, állam és társadalom) és több megközelítésben (morális, közgazdaságtani) is elvégezzük. A kérdés jellegéből fakadóan a gyermek első két életévéről fogunk beszélni, és a tgyás és gyed ellátásokra együttesen *állami támogatásként* fogunk hivatkozni. A gyermekgondozási segélyt mindig rövid nevével (gyes) fogjuk említeni.

Fontos hangsúlyozni, hogy a jelenlegi szabályozás azon elemét (is) megtartjuk, mely szerint az állami támogatások folyósítása mellett a gyermekeket nem lehet napközbeni ellátást nyújtó intézményben (bölcsőde, családi napközi, házi gyermekfelügyelet) elhelyezni. A munkavégzést tehát a gyermeknevelés mellett és nem helyette tennénk lehetővé. A továbbiakban a *gyermek melletti munkavégzésnek* fogjuk nevezni az olyan keresőtevékenységet, amikor az anya munkavégzése miatt a gyermek ellátása nem okoz többletkiadást sem az államnak, sem a családnak. Ez jelentheti azt, hogy ő személyesen gondoskodik a gyermekről, vagy azt is, hogy valaki más saját munkaidején kívül (apa, nagymama, rokonok, barátok). Leginkább tehát olyan munkalehetőségeket szorgalmaznánk, amelyek elvégzése esetén az anya elsősorban anya marad, és ezt a tevékenységét csak kiegészíti a munkával. Meg kell jegyeznünk, hogy az előző pontban bemutatott számítások, illetve a hozzájuk fűzött észrevételeink alapján a gyermek melletti munkavégzésnek nevezett munkavállalás teljesen elképzeltetlenség a jelenlegi szabályozási környezetben, hiszen még kellő munkaerő-piaci kereslet esetén sem érné meg az anyának azt választani.

Kiket érinthetne a változtatás?

Mivel olyan támogatásokat vizsgálunk, amelyek a gyermekvállalást megelőző biztosítási jogviszonyhoz kötöttek, kérdésünk szükségszerűen csak az ilyen jogviszonnyal rendelkező anyákat érinti. Ez implicit módon más szempontok szerint is korlátozza az érintettek körét. Ilyen ismérv a szülő nő életkora és iskolai végzettsége is, amelyek persze egymással is sta-

tisztikai kapcsolatban vannak. Az egészen fiatalon és/vagy tanulmányaik befejezése után nagyon hamar szülő nőknél kisebb az esélye annak, hogy jogosultságot szereztek az állami támogatásokra. Arra vonatkozóan, hogy iskolai végzettség szerint milyen arányban jogosultak az anyák tgyásra és gyedre, nincsenek konkrét statisztikai adatok. Iránymutatásul szolgálhatnak azonban azok az adatok, amelyek szerint 2010-ben a diplomás, illetve érettségizett nők 90, illetve 80 százaléka volt foglalkoztatott a gyermekvállalást megelőzően, míg ugyanez az arány az általános iskolát végzetek és szakmunkások körében mindössze 39 százalék volt (Kapitány–Spéder 2012: 36). Valószínűsíthető tehát, hogy az általunk vizsgált támogatásokra a magasabb végzettséggel rendelkező anyák jóval nagyobb arányban jogosultak. Ugyanakkor nem mellékes, hogy a célcsoport támogatásokra való jogosultság miatti leszűkülése azokat a nőket helyezi előtérbe, akik elsősorban „felelősek” az első gyermekek megszületésének kitolódásáért: 2010-ben a felsőfokú végzettséggel rendelkező nők 30,9 évesen, míg a nyolc osztályt végzetek 21,2 évesen születték első gyermeküket (KSH 2011d: 3). A lehetséges érintettek számára az alapján következtethetünk, hogy 2010-ben a megközelítőleg 300 ezer szülőből, aki három éven aluli gyerekekkel gyermeknevelési szabadságon volt, havonta átlagosan 120 ezer fő vett igénybe tgyást vagy gyedet (KSH 2011c).

A jogosultak körén belül nem lehet megbecsülni, hogy vajon hány anya élne valóban a lehetőséggel és vállalna munkát a szülői szabadság ideje alatt még a gyermek kétéves kora előtt. Ez várhatóan függ az egyéni preferenciáktól, az eddigi munkavégzés módjától, a munka megoszthatóságától, nehézségétől, helyigényétől és a család/barátok hozzáállásától is. Mindenesetre tény, hogy Magyarországon megfigyelhető egyfajta sajátos társadalmi beidegződés, miszerint az anyának a gyermek hároméves koráig otthon a helye. A mögöttes magyarázat főként gyermekpszichológiai megfontolásokra vezethető vissza, a gyermek lelki fejlődését állítva a középpontba. Blaskó Zsuzsa és Fodor Éva 2011-es kutatásából – melyet gyeseen lévő, két- és hároméves kor közötti gyermeküket otthonukban nevelő anyák körében végeztek – az derül ki, hogy az anyák egy kisebb része elképzelhetőnek tartja a napi 8 óránál rövidebb ideig tartó munkavégzést, mert szerintük emellett még a gyermek sem szenvedne hátrányt. Elsősorban azonban a legalább érettségivel rendelkező anyák vélekedtek így, azokban a családokban, ahol az apa is rugalmas munkakörben dolgozott (Blaskó 2011b: 167). Ez utóbbi tényező alátámasztja azt a később még visszatérő a gondolatunkat, hogy az anya gyermek melletti munkavégzését nagyban segítheti (a nagyszülők mellett) az apák bevonása, bevonhatósága a gyermek ellátásába.

Sajnos nem tudunk olyan kérdőíves felmérésről, mely során a kisgyermekes anyák körében kifejezetten arra kérdeztek volna rá, hogy elfogadhatónak tartják-e, ha a gyermek kétéves kora előtt a gyermeknevelés mellett otthon és/vagy alkalmanként munkát végeznének pár órában. A meglévő kutatások (implicit vagy explicit módon) a kisgyermekes anyák munkavállalási hajlandóságát nem olyan értelemben, nem olyan típusú munka esetében vizsgálják, mint amit mi gyermek melletti munkavégzésnek neveztünk. Ezt megfogalmazza Blaskó Zsuzsa is, aki számos ilyen kutatást, felmérést és interjút készített: „a »hároméves kora előtt mindenképpen megkívánja a kisgyerek, ha az anyja dolgozni jár« kijelentéssel egyetértők

nem kis része valószínűleg az otthonától napi 9–10 órát is távol lévő anya gyermekének helyzetét mérlegeli. Ettől eltérő megoldásokat több »főállású anya« is lehetségesnek tartott, sőt közülük néhány gyakorolt is.” (Blaskó 2011b: 167)

Mit jelenthet a gyermek melletti munkavégzés?

Mielőtt belevágnánk a központi kérdésünkben megfogalmazott probléma elemzésébe, természetesen felmerül a kérdés, hogy a lehetőség megteremtése esetén egyáltalán tudna-e az anya dolgozni a gyermeknevelés mellett. A kérdést több oldalról is meg kell vizsgálni. Marad-e az anyának ideje és energiája a munkára? Milyen munka képzelhető el a gyermek mellett úgy, hogy közben a gyermek ellátása is biztosított legyen? Kap-e az anya ilyen munkát?

Fontos észrevenni, hogy a válaszok az alapkérdésünkre adandó választ nem, annak „csak” gyakorlati jelentőségét befolyásolják. Hiszen ha senki nem tudna élni az állami támogatások melletti munkavégzés lehetőségével, akkor is ugyanott tartanánk, mint most. Ha pedig nem mindenki vagy nem egyformán tudna élni ezzel a lehetőséggel, az még nem ok arra, hogy senkinek se biztosítsuk azt. Ezen a ponton szeretnénk ismét hangsúlyozni, hogy a közvetlen munkaerő-piaci vagy demográfiai hatásokon túl az állami ellátások melletti munkavégzés engedélyezését szemléletformáló szempontból is fontosnak tartjuk. Ez az oka annak is, hogy nemcsak a gyed, hanem a tgyás időszakáról is beszélünk. Arról az időszakról tehát, amely a gyermek életének első 5–6 hónapját jelenti, és amely időszakban különösen ritka esetekben tud vagy akar az anya bármi mást csinálni, mint gyermekével foglalkozni. Véleményünk szerint azonban egészen más üzenete van annak, ha egy lehetőséggel azért nem tud élni az anya, mert egyszerűen más feladatra koncentrálna, mint annak, hogy a lehetőséget el is vesszük, törvényileg megtiltjuk.

Visszatérve a fenti kérdésekre, a válasz nagyon sok egyedi tényezőtől függ. Egyedi a nő teherbírása és egyedi a gyermek „anyaigénye” is, ráadásul mindez időben változik, hullámzik. Mindenesetre nehezen elképzelhető, hogy két éven át egyáltalán ne legyenek olyan – rövidebb-hosszabb – periódusok, amikor tudna az anya is időt szánni munkára. Természetesen nagyfokú rugalmasságra van szükség, különösen a munkaidő tekintetében és abban, hogy hol kell a munkát végezni. Az ideális eset az otthon végezhető munka, amit – tágabb határidők mellett, de – a nő ráadásul saját időbeosztásában is csinálhat. Az ilyen munkát akár akkor is elvégezheti, amikor például a gyermek éppen alszik, így annak ellátása nem merül fel megoldandó problémaként. Szintén nincs ilyen probléma, ha olyan időszakokat tud kihasználni az anya, amikor az apa (vagy más családtag, közeli barát) foglalkozik a gyermekkel saját munkaidején kívül. Később még visszatérünk arra, hogy az ilyen megoldást az apa és a gyermek szempontjából is hasznosabbnak gondoljuk, mint az „apa csak dolgozik, anya csak gyereket nevel” szerepeket.

A fenti feltételeknek megfelelő munka nem is annyira elképzelhetetlen, mint azt elsőre esetleg gondolnánk. Otthonában, saját időbeosztás-

tásában írhat például szerződést a jogász, tervezhet házat az építész, programozhat az informatikus, vállalhat magántanítványt a tanító/tanár, varrhat ruhát a varrónő, fordíthat a tolmács, írhat cikket az újságíró. Ezek a példák mind teljesítik azt a fontos követelményt is, hogy viszonylag kis egységekben is elvégezhető, van értelme keveset is csinálni belőlük. Ugyanez érvényes a fodrász, kozmetikus vagy fogorvos munkájára is, ráadásul az ő szolgáltatásukra tipikusan igény van munkaidőn kívül (esti órákban, hétvégén) is, amikor több eséllyel tud az apa foglalkozni a gyermekkel. Az ilyen szakmák esetében persze meg kell oldani a helyszín kérdését. Saját rendelőt vagy szalont nem érdemes fenntartani heti néhány órás munka miatt, de egyéb megoldások szóba jöhetnek.

A gyermek melletti munkavégzés engedélyezése várhatóan befolyásolná nemcsak a munkakínálati, hanem a munkakeresleti oldalon lévők döntését is. A lehetőség megteremtése arra ösztönözheti a munkaadókat, hogy még a szülési szabadság megkezdése előtt kialakítsanak az anyával valamifajta jövőbeli tervet a munkakapcsolat fenntartására az elkövetkezendő két évre. Azt a kérdést, hogy ténylegesen kapna-e megfelelő munkát az anya, nehéz megválaszolni. Sajnos valószínűsíthető, hogy sokak esetében a család döntésétől és szándékaitól függetlenül, a munkaerőpiac keresleti oldalának rugalmatlansága miatt hiúsulna meg a gyermek melletti munkavégzés. Mindenesetre az is értékes externális hatás lenne, ha a támogatások melletti munkavégzés engedélyezésével fel tudnánk mérni a munkáltatók reakcióját. Az olyan típusú foglalkozások esetében, ahol egymástól független megbízások, ügyfelek vannak, valószínűleg nem lenne probléma, a gyermeket nevelő nő egyszerűen kevesebb ügyfelet tartana meg. Az olyan jellegű munkák esetében pedig, ahol inkább alkalmazotti jogviszony képzelhető el, sok esetben a munkaadónak is fűződik ahhoz érdeke, hogy amennyiben tud a gyermek mellett elvégezhető feladatot adni az anyának, azt bízta is rá. A korábbi munkavállaló rutinnal és konkrét ismeretekkel rendelkezik a vállalatnál, annak munkafolyamataival és ügyfeleivel kapcsolatban, így a munkaadó értékes munkára számíthat. Fontos továbbá, hogy a nő emberi tőkéjének megőrzése, szinten tartása a munkaadónak is érdeke, nem mindegy, hogy évek múlva milyen képességekkel rendelkező munkavállaló tér vissza főállásban dolgozni. Európai viszonylatban rendkívül alacsony nálunk továbbra is a részmunkaidős foglalkoztatottság össztársadalmi szinten és a kisgyermekes anyák körében is (lásd korábban). Mindez arra mutat rá, hogy Magyarországon még jelenleg sem terjedtek el széles körben a családbarát, rugalmas időbeosztást biztosító munkahelyek, a távmunka, a részmunkaidő, azaz összefoglaló néven az atipikus foglalkoztatási formák. Ezért hangsúlyoztuk több helyen is, hogy a munkaerőpiac keresleti oldala nagyban korlátozza azok számát, akik élni tudnának a gyermek melletti munkavégzés lehetőségével. A kormányzat nagyban elősegíthet vizsont, hogy olyan munkáltatói környezet alakuljon ki Magyarországon is, mely támogatja, nem pedig hátráltatja a gyermekvállalást¹³. Nyújthat például kedvezményeket törvényileg a

¹³ A európai és a magyar gyakorlat részletesebb ismertetéséről lásd Surányi Éva és Danis Ildikó tanulmányának „5.3. Szülőbarát vállalati gyakorlatok” című fejezetét (Surányi-Danis 2009: 122–131).

munkáltatónak¹⁴ vagy a munkavállalónak is. Hollandiában például kérhetik a kisgyermekes szülők a munkaidő rövidítését vagy hosszabbítását, melyet a munkáltató csak az üzleti érdek sérülése esetén utasíthat el (Surányi–Danis 2009: 125). Magyarországon is találunk olyan előremutató, családbarát intézkedést, melynek hatására várhatóan megélnék a kereslet a kisgyermekes anyák munkaerő-kínálata iránt. 2010-től ugyanis a közszolgálati szektorban a szülői szabadságról visszatérő munkavállalókat kötelező rész munkaidőben foglalkoztatni a gyermekük hároméves koráig, amennyiben ezt kérik a szülők (Surányi–Danis 2009: 127).

Összességében tehát, amikor a gyermek melletti munkavégzésről beszélünk, akkor elsősorban eseti jelleggel, alkalmanként elvégezhető feladatokról beszélünk, amelyeknél napról napra az anya dönti el, hogy többet vagy kevesebbet végez el belőlük. Jóval kevesebb munkáról beszélünk tehát, mint amire a gyermek két éves kora után kívánatosnak tartott rész munkaidős foglalkoztatás kapcsán szoktunk gondolni, hiszen napi rendszerességgel még a 4 órás munka is nehezen képzelhető el a gyermek általunk vizsgált életkorában, bölcsődei elhelyezés nélkül.

Elvi megközelítés

Az állami támogatások melletti munkavégzés jelenlegi tiltásának morális megítélése szempontjából fontos lenne tisztázni, hogy milyen megfontolásokból, milyen társadalmi érdekek mentén folyósítja ezeket a támogatásokat az állam. A jelenlegi szabályozás azt sugallja, hogy az állami támogatások azért járnak a nőnek, mert egy társadalmilag támogatandó és hasznos tevékenység (gyermekvállalás) miatt átmenetileg nem tud munkát vállalni, ezért a kieső jövedelemért kárpótoljuk. Véleményünk szerint ez a gondolatmenet nem veszi figyelembe a következő három fontos tényezőt:

(1) A gyermekvállalás nem lehetetleníti el, „csak” megnehezíti a munkavégzést.

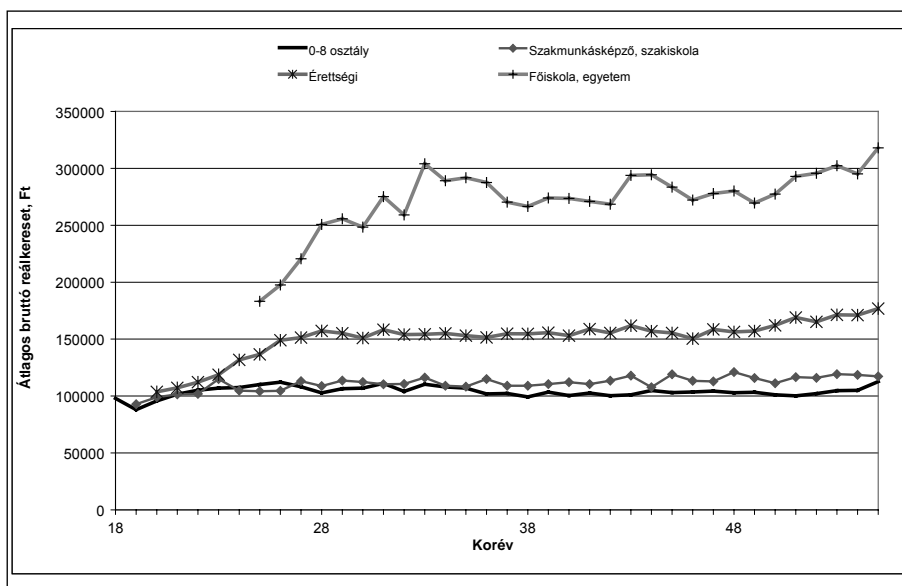
(2) Az állami támogatások több szempontból sem feltétlenül kárpótolnak a kieső jövedelemért. Ez egyrészt nyilvánvaló, hiszen az alapul vett jövedelem 70 százalékában állapítják meg a támogatásokat, ráadásul a gyed esetében felső korlát is van – ez utóbbi különösen nagy jövedelemkiesést jelent egy magasabban kvalifikált, nagyobb potenciális keresettel rendelkező nőnek. Másrészt, már az alapul vett jövedelem is több szempontból torzíthat. A szülést megelőző egy év (ráadásul egy naptári év) jövedelme mint viszonyítási alap komoly kétséget tartalmaz¹⁵, a támogatások nem veszik továbbá figyelembe a jövedelem potenciális emelkedését. Ez ismét a diplomás nők esetében jelent „veszteséget”, hiszen az ő átlagos bruttó reálkeresetük a tanulmányaik befejezése

¹⁴ Ilyen volt nálunk a 2007-ben bevezetett Start-plusz program, melynek keretében a munkáltató két évig mentesült az egészségügyi hozzájárulás megfizetése alól, amennyiben kisgyermekes szülőt alkalmazott.

¹⁵ Szélsőséges példát említve, aki 2011 decemberében szül, az még 2013 decemberében is olyan összegben kap állami támogatást, amelyet a 2010. évi jövedelme alapján kalkuláltak.

és a munkába állás után jó ideig dinamikusan nő. Az alacsonyabb végzettségűek körében ilyen tendencia nem figyelhető meg. Bár a 3. ábra keresztmetszeti kereseti profilokat mutat, mégis jól szemlélteti, hogy a felsőfokú végzettségű nőknél 26 és 33 éves kor között erősen növekedhet a jövedelmi pálya, míg a többiek esetében nem vagy csak nagyon enyhe jövedelemnövekedést tapasztalhatunk ebben az életszakaszban.

3. ábra *Életkor-kereseti profilok iskolai végzettség szerint 2010-ben, nők*

Forrás: Bálint (2011: 299, 6.4. ábra)

A gyermeknevelési szabadság tehát több szempontból is jövedelemkiesést jelent a nőnek, ráadásul egy olyan élethelyzetben, amikor az eltartottak száma és így a család kiadásai megemelkednek. Az állami támogatások közel sem teszik tehát feleslegessé, indokolatlanná a munkavégzést.

(3) Nemcsak a gyermeknevelés, hanem a munkavégzés is társadalmilag hasznos tevékenység. Természetes, hogy a gyermek születésekor az előbbi kerül előtérbe, de ennek nem kellene azt jelentenie, hogy az utóbbit teljesen megtiltjuk. A gyermekvállaláshoz kapcsolódó támogatások rendszere jelenleg arra ösztönöz, hogy az anya a gyermek első életéveiben semmit ne dolgozzon. A nők az esetek többségében ki is használják a nemzetközi összehasonlításban hosszúnak számító hároméves támogatott időszakot, és nem vállalnak munkát még a gyermek kétéves kora után sem (Blaskó 2009: 48). Ezzel a rendszerrel a későbbi munkavállalást,

a munkaerőpiacra való visszatérést is megnehezítjük, sőt nagy valószínűséggel rontjuk az anya képességeit, és így – legalábbis egy átmeneti időre – csökkentjük későbbi munkájának hasznosságát is.

A fentiek alapján azt gondoljuk, hogy a támogatásokat azért kellene kapnia az anyának, mert gyermeket nevel, emiatt jelentősen csökken – de nem szűnik meg teljesen! – a keresőképessége, és ezért részben kárpótoljuk. Ennek az interpretációnak azonban csak az mondana ellent, ha a gyermeket bölcsődében helyeznék el a támogatások mellett, a gyermek melletti munkavégzés nem.

Mindezeket figyelembe véve, az olyan munkavégzés tiltását – és ezzel a megcsappant jövedelem kiegészítésének, illetve az emberi tőke megőrzésének megakadályozását –, amelyet az anya a gyermek ellátása mellett végezne el, nem tartjuk indokoltnak. Az elméleti eszmefuttatás után a továbbiakban azt kívánjuk gyakorlati oldalról is bemutatni, hogy a jelenlegi rendszer igazából senkinek nem jó, legalábbis nem jobb annál, mint ha az állami támogatások mellett az anya dolgozhatna is.

A gyermek érdekei

Az egész rendszer középpontjában természetesen a gyermek áll. A gyermeknek bizonyos koráig¹⁶ az anya mellett van a helye, fizikai-szellemi-lelki fejlődéséhez leginkább erre van szüksége¹⁷. Bizonyos szintig talán ez a gondolat is szerepet játszik a jelenlegi, munkavállalást tiltó szabályozásban, sokakban felmerülhet az az érv, hogy az anya foglalkozzon a gyermekkel, ne akarjon dolgozni. A gondolatmenet azonban több szempontból is hibás!

(1) Egyrészt, az anya nem akkor neveli legjobb tudása szerint a gyermekét, ha kategorikusan eltiltjuk a munkától.

(2) Másrészt, a jelenlegi rendszerben sem ellenőrzi senki, hogy az állami támogatásért „megdolgozik-e” az anya, azaz kellő mennyiségben és minőségben foglalkozik-e a gyermekkel¹⁸. Az állami támogatások mellett az anya egészen nyugodtan rábízhatja hosszabb-rövidebb ideig a gyermeket valaki másra – akár egész nap bébiszitter vigyázhat a gyermekre –, és azt csinálhat, amit akar (például tanulhat, szórakozhat, sportolhat), lényegében egyetlen tevékenységet kivéve: nem dolgozhat *hivatalosan*.

(3) Harmadrészt, paradox módon éppen a jelenlegi szabályozás szülhet a gyermek és az anya-gyermek kapcsolat szempontjából káros szituációkat, ahogyan azt korábban számpéldák segítségével is próbáltuk illusztrálni. Különösen alacsony jövedelmű nők és családok esetében fordulhat az elő, hogy az anya kénytelen idő előtt – amikor a gyermek

¹⁶ Szándékosan nem beszélünk arról, hogy mekkora ez az életkor, nem szeretnénk idegen tudományterületekre tévedni. Azt azonban megkockáztatjuk, hogy minden gyermek, minden anya és minden anya-gyermek kapcsolat más. Ezért is lenne jó, ha a rendszer rugalmas lenne.

¹⁷ A témáról lásd részletesen például: Benedek (2007); Blaskó (2010).

¹⁸ Csak a nagyon szélsőséges eseteket ellenőrzi a társadalom (gyermekorvoson, védőnőn stb. keresztül), például ha az anya magatartása kifejezetten veszélyezteti a gyermeket.

még nem érett erre – bölcsődébe adni a gyermeket és teljes állásban viszsza-
szamenni dolgozni, akkor is, ha a keresete csak kicsivel több, mint az
állami támogatás. Ez negatívan befolyásolhatja a gyermek értelmi-ér-
zelmi fejlődését, melyet nem kompenzál a család magasabb jövedelem-
ből származó haszna sem. A negatív hatás különösen akkor jelentős,
ha az anya sok órában, rossz munkakörülmények között dolgozik, már
a gyermek egyéves kora előtt visszatér a munkaerőpiacra és rosszak a
gyermekgondozási feltételek (Blaskó 2010). Az ilyen kényszerhelyzetek
elkerülhetők lennének azokban az esetekben, ahol az anya foglalkozása,
szakmája a gyermeknevelés mellett is lehetővé teszi, hogy akkora jövede-
lemre tegyen szert, amekkora az állami támogatás és a főállású keresete
közötti különbség.

A gyermek érdekeinek számbavételénél szeretnénk még egyszer hang-
súlyozni, hogy kizárólag a gyermek melletti munkavállalásról beszélünk.
Nem valószínű, hogy a gyermek fejlődése bármilyen kárt szenvedne,
ha az anya dolgozna, amikor ő éppen alszik, vagy egy-egy alkalom-
mal néhány órára valaki más vigyáz rá. Fontos észrevenni, hogy a fel-
vázolt rendszer nagymértékben önszabályozó, a szabályozó erő maga a
gyermek. Életszerűtlen attól tartani, hogy például egy féléves gyermek
mellett az anya mindennap 8 órában dolgozni fog, miközben nem vesz
igénybe bölcsődei ellátást. Ilyen rendszerességgel és mértékben az anya
nem fogja tudni, és bizonyos életkor alatt nem is akarja másra bízni a
gyermeket.

Végezetül meg kell említeni egy, a gyermeket közvetve érintő ténye-
zőt is, azt, hogy az anya keresőtevékenysége a család anyagi helyzetét és
így a gyermek jólétét is javíthatja.

Az anya és a család szempontjai

A jelenlegi szabályozás fontos problémája véleményünk szerint az, hogy
nem ad lehetőséget munkavállalásra a kisgyermek nevelése mellett. A
munkavállalás mint az állami támogatások *alternatívája* ugyanis a jelen-
legi viszonyok mellett – mint azt korábban láttuk – nem kivitelezhető és/
vagy nem is racionális.

Véleményünk szerint a család számára több okból is hasznos lenne,
ha az anya dolgozhatna a gyermeknevelés mellett. Ez az állítás közgaz-
daságtanilag már-már triviális, hiszen a döntési lehetőségek kibővítése
ceteris paribus nem csökkentheti a hasznosságot. Az általános, elméleti
megállapítás mellett azonban gyakorlatiasabb szempontokra is szeret-
nénk felhívni a figyelmet.

Jelenleg nincsen naprakész adatunk arról, hogy a gyermeket vállaló
nők mennyi ideig maradnak távol a munkaerőpiacról, de mindenké-
pen években mérhető, viszonylag hosszú időről van szó. A KSH mun-
kaerő-felvétele alapján 1997 és 2005 között az utolsó munkaviszonytól a
gyermektámogatási rendszerből való kilépésig eltelt idő becsült átlagos
hossza 3,7 év volt egy, míg 5,3 év volt két 7 évesnél fiatalabb gyermeket
nevelő anya esetén (Bálint–Köllő 2007: 65, 2.4. táblázat). Az pedig, hogy

az anya évekre teljesen kiszakad a munkaerőpiacról még egy gyermek esetén is, több szempontból sem szerencsés. Talán a legnagyobb probléma az, hogy ez idő alatt az anya emberi tőkéje jelentősen csökken. Szakmától függően az ismeretek kopnak és esetleg el is avulnak, a rutin elvész, az ügyfélkör átpártol, a munkakapcsolatok megszakadnak. Mindez nagyon megnehezíti a későbbi visszailleszkedést a munkába, és a munkáltató is egy kevésbé értékes munkaerőt kap vissza.

Ezen túl fontosnak tartjuk azt is, hogy a szülő nőket lelkileg és pszichésen megviselheti az, hogy egyáltalán nem dolgozhatnak, (az állami támogatáson túl) nem járulhatnak hozzá a család anyagi jólétéhez. Különösen nehezen viselik ezt a magasabban kvalifikált nők, akik komolyabb karrierről (és fizetésről) mondanak le a gyermekvállaláskor. A gyermek születésével és nevelésével járó örömeik kárpótolják persze az anyát, az első gyermek „időzítése” azonban kitolódhat, sőt elképzelhető, hogy egyébként kívánt második, harmadik gyermekek nem születnek meg emiatt. Nem azt állítjuk, hogy nők tömegei számára fontosabb a munka és a karrier, mint a gyermekszülés és -nevelés. Azt állítjuk, hogy a családalapításba sokkal nyugodtabban és bátrabban lehetne belevágni, ha a nő megoszthatná magát a két szerep között: nem teljes erejével, minden idejében kellene hosszú éveken át anyának lennie, hanem ésszerű mértékben dolgozhatna is emellett. A jelenlegi rendszerben ez nem valós alternatíva, mert a gyermek mellett „egészséges” mértékben elvégezhető munkáért általában nem éri meg lemondani az állami támogatásról.

Azon túl, hogy bizonyos mértékű munka a fent bemutatott szempontok miatt hasznos lenne az anyának, erre sokszor anyagilag is szüksége lenne a családnak. A gyermekvállalással jelentősen növekednek a család kiadásai, miközben az anyának tipikusan csökken a jövedelme, még akkor is, ha a családi pótlékot is figyelembe vesszük¹⁹. Mivel a nő nem tudja kipótolni a jövedelmét, a helyzet sok esetben arra készteti, kényszeríti a családot, hogy az apa próbáljon meg több pénzt keresni. Túlórát, esetleg másodállást vállal, több megbízást vagy ügyfelet próbál szerezni. A család ennek hatására igencsak polarizálódik. Alapelemben is az apa van kevesebbet a gyermekkel, ez az egyensúlytalanság azonban fokozódik, az anya pedig még inkább bebetonozódik abba a helyzetbe, hogy kizárólag a gyermekkel kell foglalkoznia, hiszen kevésbé számíthat az apa segítségére. Ezek a folyamatok biztosan nem tesznek jót a szülők egymás közötti, az apa és gyermek közötti, sőt az anya és gyermek közötti kapcsolatoknak sem. Sokkal szerencsésebb lenne, ha olykor-olykor az anya is dolgozhatna, főleg ha ezt úgy és olyankor tudja megtenni, amikor az apa tud a gyermekkel maradni, például túlóra helyett. A család így is jövedelemhez jutna, a nő átmenetileg kiszakadna az anyaszerepből és karbantarthatná munkaképességeit, az apa pedig több időt tölthetne a gyermekkel.

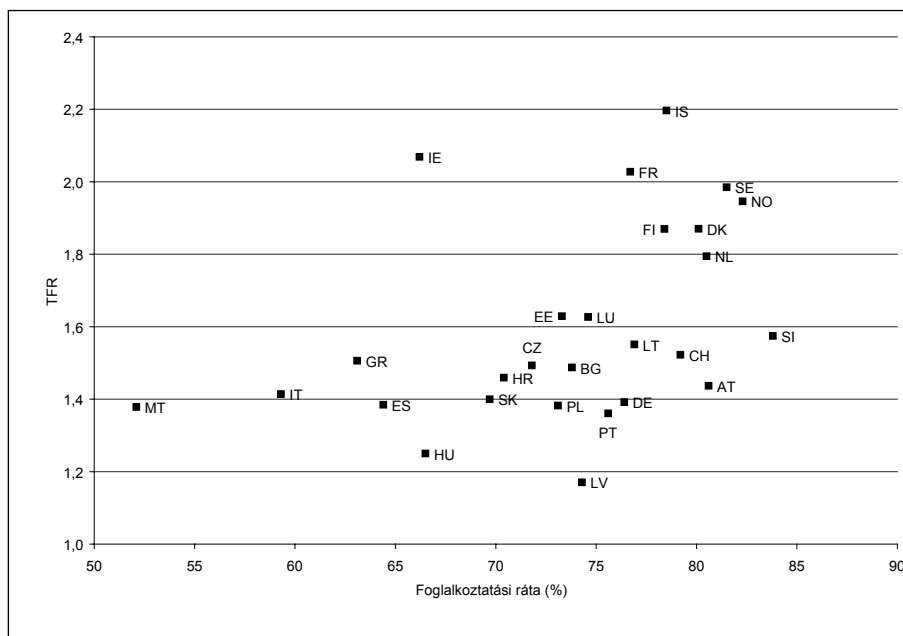
¹⁹ A gyermekvállalás jövedelmi hatásait vizsgálja Reizer (2011), aki a 2001 és 2004 közötti változásokat elemezve azt tapasztalta, hogy a gyermekvállalás hatására közel 20 százalékkal csökkent a család egy főre jutó jövedelme.

Az állam és a társadalom szempontjai

Az állami támogatások melletti munkavégzés esetleges engedélyezése több összetársadalmi, állami érdeket is érinthet. Az egyik, talán legfontosabb cél az, hogy több gyermeket vállaljanak a magyar nők, a negatív demográfiai folyamatok megálljanak vagy megforduljanak. Azt gondoljuk, hogy ezt a közérdeket semmiképpen nem rontaná, veszélyeztetné, ha lehetővé tennék a támogatások melletti munkavégzést. Nem állítjuk azt sem, hogy tömegesen előbb és többet szülnének a nők, de talán egy szűkebb réteg, aki a munkaerőpiacról való gyökeres kiszakadás és a csökkenő jövedelem miatt (is) halogatja a családalapítást, korábban merne abba belevágni. Aki pedig korábban szüli első gyermekét, potenciálisan több gyermeket vállalhat, figyelembe véve a nem túl egzakt, de mindenképpen létező biológiai korlátait a gyermekszülésnek. Az tapasztalható továbbá, hogy számos olyan európai országban – így például Svédországban, Norvégiában és Franciaországban –, ahol kedvezőek a termékenységi adatok, egyben a nők foglalkoztatottsága is magas (lásd 4. ábra). Az 1980-as évek végétől ugyanis megfordulni látszik a két változó közötti kapcsolat, azaz a nők termékenysége és munkakínálata között szignifikáns és pozitív korreláció mutatható ki az OECD országok esetében²⁰. Ez a megfigyelés arra hívja fel a figyelmet, hogy megfelelő külső intézkedésekkel csökkenteni lehet a gyermekvállalás/nevelés és a munkavállalás közötti feszültséget, ezáltal egyszerre növelhető a születések száma és a nők munkaerő-piaci aktivitása is (Blaskó 2009). Külső intézkedések alatt a gyermekelhelyezés és a rugalmas munkaerő-piaci lehetőségek biztosítására gondolunk elsősorban. Magyarország azonban mindkét területen erős hiányosságokat mutat. A nemzetközi példák alapján láthatjuk, hogy leginkább a bölcsődei férőhelyek biztosítása, illetve a részmunkaidős álláshelyek vagy az atipikus foglalkoztatási formák teszik lehetővé a családok számára a gyermekvállalás és a munkavállalás összeegyeztetését. A fent említett országok sikeréhez nagyban hozzájárul ugyanis a rugalmasan és hosszú ideig nyitva tartó bölcsődei hálózat megléte, ahol a szülők már pár hónapos kortól elhelyezhetik a gyermekeket. Bár a szolgáltatás a legtöbb országban nem ingyenes, a szülők anyagi hozzájárulása általában a jövedelmük arányában történik (European Union 2012).

²⁰ Lásd például Ahn–Mira (2002).

4. ábra A 25–49 éves nők foglalkoztatási rátája és a TFR kapcsolata különböző európai országokban²¹, 2010

Forrás: Eurostat (2012a, 2012b) adatai alapján saját szerkesztés

Az összetársadalmi szempontok között számolnunk kell az esetleges munkaerő-piaci hatásokkal is. Probléma lehet, ha az állami juttatások mellett dolgozó nő mástól veszi el a munkalehetőséget. Ez egy negatív hatás, de ha figyelembe vesszük, hogy tipikusan milyen jellegű és mennyiségű munkát tud a nő a gyermek mellett elvégezni, nehezen elképzelhető, hogy a kisgyermekes anyák tömegesen kiszorítanának másokat a munkaerőpiacról és jelentősen romlanának emiatt a munkanélküliségi statisztikák. Másrészt, azt a munkát, amelyet az anya a gyermek mellett végezne el, nem biztos, hogy egyébként új munkahelyteremtéssel oldaná meg a munkáltató. Elképzelhető, hogy a feladatot a többi, meglévő munkavállalója között osztaná szét, és sajnos meg kell említenünk azt a lehetőséget is, hogy mégis az állami támogatásokban részesülő anya végzi el a munkát – feketén. Véltetően jelenleg is vannak olyan családok, ahol az anya a gyermeknevelési szabadság alatt munkát vállal, például családi vagy baráti vállalkozásban, vagy más neve alatt, számlával. Ennek mértékere nem létezik statisztikai felmérés, de a javasolt változtatás bevezetése várhatóan hozzájárulna a munkaerőpiac ezen szegmensének kifehé-

²¹ MT – Málta; IT - Olaszország; GR - Görögország; ES - Spanyolország; HU - Magyarország; LV - Lettország; PT - Portugália; SK - Szlovákia; HR - Horvátország; PL - Lengyelország; DE - Németország; CZ - Csehország; LT - Litvánia; CH - Svájc; SI - Szlovénia; EE - Észtország; LU - Luxemburg; NL - Hollandia; FI - Finnország; DK-Dánia; NO - Norvégia; SE - Szerbia; FR - Franciaország; IS - Izland; IE - Írország

rítéséhez. Pozitív hatásként továbbá meg kell említenünk azt is, hogy az állam bevételei azáltal növekedhetnének, hogy az anyák a gyed mellett megkeresett legalizált jövedelem után befizetik az állami terheket (Blaskó 2011b).

Az állam sokkal jobban mérhető, ugyanakkor kevésbé egyértelmű érdeke az, hogy minél kevesebb legyen a kiadása. Azért kevésbé egyértelmű ez az érdek, mert az államnak tipikusan olyan feladatokat is el kell látnia, amelyek pusztán anyagi szempontból nem jövedelmezőek. Az államháztartásra gyakorolt hatások azonban mindenképpen fontosak, hiszen – akármilyen nemes célokról legyen is szó – a források végesek. A jelenlegi rendszerben, ha a nő visszamegy dolgozni, akkor az állam megspórolja az egyébként neki járó támogatásokat. A szabályozás általunk felvázolt módosításával ezt a megtakarítást elveszítenénk. Vizsgáljuk azonban meg, mekkora is ez a veszteség! Azt kellene számszerűsítanunk, hogy adott időszakban hány olyan család volt, ahol nem igényelték a gyermek után járó támogatásokat, pedig a szülők legalább egyike jogosult lett volna rá. Tudnunk kellene továbbá, hogy ezek a családok mekkora összegű pénzbeli juttatásról mondtak le; igényeltek-e helyette gyest; ha bölcsődébe íratják a gyermeket, akkor az ő ellátása mekkora állami kiadást jelentett; illetve mennyi adó és járulék folyt be az államhoz az anya munkavégzése miatt. Ezek a tételek együttesen határozzák meg, hogy mekkora összeget takarított meg az állam, ha egyáltalán pozitív ezeknek a tételeknek a mérlege. Sajnos ilyen statisztikákkal nem rendelkezünk, már azt sem tudjuk megmondani, hogy hány anya mond le az állami támogatásról. Azt gondoljuk azonban, hogy ez a megtakarítás nem lehet jelentős, hiszen a korábban bemutatott számítások és érvelés alapján még azok az anyák sem fogják az állami juttatások helyett a munkát választani, akik esetében az egyéb feltételek (kellő munkaerőpiaci kereslet, bölcsődei ellátáshoz való hozzáférés) adottak. Összességében az állam jelenleg keveset takaríthat meg azzal, hogy a támogatások helyett a munkát választó nőknek nem kell gyedet fizetnie, ez tehát nem lehet ellenérv a támogatások melletti munkavállalás engedélyezésével szemben.

Összegzés

Cikkünkben a gyermek születéséhez kapcsolódó hazai támogatási és szabadságolási rendszernek egy olyan lehetséges átalakítását vizsgáltuk meg, mellyel hozzájárulhatunk ahhoz, hogy a gyakorlatban hatékonyabban összeegyeztethetővé váljon a családok számára a gyermekvállalás és a munka. A nemzetközi példák alapján láthatjuk, hogy számos európai országban rugalmasan kezelik a szülői szabadság felhasználását, a támogatásokat időben, pénzben és a szülők között is meg lehet osztani bizonyos keretek között. Nálunk a kisgyermekes anyáknak nem sok választási lehetőségük van: amennyiben megszerezte a jogosultságot, akkor az anya a gyermek kétéves koráig tgyást, majd gyedet vehet igénybe, melyek mellett azonban nem lehet munkát vállalni, nem lehet bölcsődébe adni a gyermeket, miközben a kieső munkajövedelmet ezek a támogatások csak

részben pótolják. A jelenlegi magyar körülmények – a jogszabályi környezet mellett az intézményi feltételek, a munkaerő-piaci kereslet hiánya az atipikus foglalkoztatási formák iránt, és nem utolsósorban a társadalmi beidegződések is – a kisgyermekes anyák munkaerőpiacról való teljes kiszakadását eredményezik hosszú évekre. A gyermekvállalással kapcsolatos támogatások és szabadságolás rendszere valószínűleg (ebből a szempontból is) megérett egy komoly felülvizsgálatra.

Tanulmányunkban egy olyan elméleti lehetőséget elemeztünk, melynek keretében engedélyeznék a pénzbeli támogatások (tgyás, gyed) melletti munkavégzést a kisgyermekes anyáknak ceteris paribus. A bemutatott szempontok – anya, gyermek, család, állam és társadalom – és érvek alapján meggyőződésünk, hogy ez a változtatás több szempontból is előremutató lenne, bár várhatóan egyéb családpolitikai és foglalkoztatáspolitikai intézkedés nélkül csak a kisgyermekes anyák egy szűk csoportja tudná igénybe venni. Az alábbiakban a változtatás megvalósításából származó várható egyéni, illetve társadalmi-gazdasági előnyöket foglaljuk össze. Az egyéni hatások azonban csak marginálisan, azon anyák körében jelentkeznének, akik élni tudnának a fenti javaslattal, tehát bölcsődei ellátás vagy egyéb gyermekellátó intézmény igénybevétele nélkül munkát tudnának vállalni és kapnának is a gyermek kétéves kora előtt.

(1) Vonzóbbá teheti vagy időben előrébb hozhatja a gyerekvállalást, akár az első, akár a többedik gyermek esetében az érintett családok körében.

(2) Kevésbé „amortizálódna” az anya korábban megszerzett munkatapasztalata és humán tőkéje, ami az anyán kívül a munkaadónak is hasznos.

(3) Növelné a kisgyermekes anyák ezen szűk rétegének munkaerő-kínálatát.

(4) Az egykeresős családmoddellhez viszonyítva kiegyenlítettebbé válna az anya és az apa keresete, illetve szerepvállalása a gyermeknevelésben.

(5) Várhatóan növelné az érintett kisgyermekes családok jövedelmét.

(6) A kényszerből, anyagi okokból bölcsődébe íratott, arra még nem érett kisgyermek családjának esélye lenne a gyermek számára kedvezőbb megoldást találni.

(7) A társadalmi beidegződések átalakításával előkészíthetné az állami juttatások egy radikálisabb megreformálását.

(8) A megvalósítás nem igényelne jelentős állami forrásbevonást.

Az állami juttatások melletti munkavégzésnek egy teljesen megengedő verzióját vázoltuk fel, melynek esetleges megvalósítása természetesen árnyaltabb megközelítést igényelne. Számos ponton lehet finomítani az elképzelést, így például, hogy térben és időben milyen munkavégzést engedélyezünk, vagy hogy a teljes állami támogatás jár-e akkor is, ha az anya munkát vállal. Semmiképpen sem lennének azonban szerencsések olyan korlátozások, amelyek a legfontosabb kritériumnak, a rugalmasságnak mondanának ellent (a gyermek mellett elképzelhető, hogy egyik nap semmit, másik nap 4 órát is tud dolgozni valaki), illetve a jelenlegi rendszerhez hasonlóan anyagilag nem ösztönöznének a munkára. Fontos hangsúlyozni továbbá, hogy a vizsgált változtatás különösebb időbeli vagy anyagi ráfordítás nélkül is bevezethető lenne. Ezzel szemben a

témában sokat hangoztatott, (általunk is elismerten) egyik legfontosabbnak ítélt teendő, a bölcsődei férőhelyek bővítése és fenntartása igencsak költséges, és a gyermek bizonyos életkora alatt nem is jelent megoldást.

A magyar társadalomban általánosan elfogadott nézet az, hogy a gyermeknek hároméves koráig anyai gondozásra van szüksége. Ez a nézet azonban sokkal inkább az évtizedek óta alig változott támogatási rendszerre, a rugalmatlan munkaerőpiacra és a bölcsődei férőhelyek alacsony számára vezethető vissza. Azt gondoljuk, hogy mind a demográfiai, mind a munkaerő-piaci tendenciákon javítana, ha rugalmasabbá tennénk a támogatási és szabadságolási rendszert oly módon, hogy az átalakítás után ne azt a (tév)hitet erősítse, hogy a gyermek mellett nem lehet semmilyen formában és mértékben dolgozni.

Irodalom

- Ahn, N.–Mira, P. (2002): A Note on the Relationship Between Fertility and Female Employment Rates in Developed Countries. *Journal of Population Economic*, 15(4) 667–682. o.
- Bálint Mónika (szerk.) (2011): Statisztikai adatok. Megjelent: Fazekas–Kézdi (szerk.): *Munkaerő-piaci Tükör 2011*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány. 253–343. o.
- Bálint Mónika–Köllő János (2007): Gyermeknevelési támogatások. Megjelent: Fazekas–Cseres-Gergely–Scharle (szerk.): *Munkaerő-piaci Tükör 2007*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány. 54–75. o.
- Benedek Dóra (2007): A szülés utáni munkába állás hatása a gyermek fejlődésére. Megjelent: Fazekas–Cseres-Gergely–Scharle (szerk.): *Munkaerő-piaci tükrök 2007*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány. 72–75. o.
- Blaskó Zsuzsa (2009): Családtámogatás, gyermeknevelés, munkavállalás. Megjelent: Monostori–Óri–S. Molnár–Spéder (szerk.): *Demográfiai Portré 2009. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 41–53. o.
- Blaskó Zsuzsa (2010): Meddig maradjon otthon az anya? – A gyermekfejlődés szempontjai. *Esély*, 3. sz. 89–116. o.
- Blaskó Zsuzsa (2011a): Három évig a gyermek mellett – de nem mindenáron. A közvélemény a kisgyermekes anyák munkába állásáról. *Korfa*, XI. évf. 3. sz. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Blaskó Zsuzsa (2011b): „Hároméves kor alatt mindenképpen megsínyli?” Interjú kutatás kisgyermekes anyák körében. Megjelent: Nagy–Pongrácz (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: Társadalmi és Nemzeti Erőforrás Minisztérium. 156–170. o.
- COE (2012): The Council of Europe Family Policy Database. 3. Reconciliation of work and family life. 3.3. Leave arrangements. http://www.coe.int/t/dg3/familypolicy/Database/default_en.asp (letöltés dátuma: 2012. május 20.)
- European Union (2012): European Alliance for Families. Country Profiles. http://ec.europa.eu/employment_social/emplweb/families/index.cfm?langId=en&id=4 (letöltés dátuma: 2012. május 20.)
- Eurostat (2012a): Statistics, Population and Social Condition, Population. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database> (letöltés dátuma: 2012. május 15.)

- Eurostat (2012b): Statistics, Population and Social Condition, Labour Force Survey. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/database (letöltés dátuma: 2012. május 15.)
- Eurostat (2012c): Statistics, Population and Social Condition, Social Protection. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/social_protection/data/database (letöltés dátuma: 2012. május 15.)
- Gallup (2008): Family life and the needs of an ageing population. Summary. Flash Eurobarometer Series, 247. The Gallup Organization.
- Kapitány Balázs–Spéder Zsolt (2012): Gyermekvállalás. Megjelent: Őri–Spéder (szerk.): Demográfiai Portré 2012. Jelentés a magyar népesség helyzetéről. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 31–43. o.
- Kátay Gábor (szerk.) (2009): Az alacsony aktivitás és foglalkoztatottság okai és következményei Magyarországon. MNB-tanulmányok 79.
- KSH (2011a): Demográfiai Évkönyv 2010. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2011b): Magyar Statisztikai Évkönyv 2010. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2011c): Szociális Statisztikai Évkönyv 2010. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2011d): A hazai termékenység legújabb irányzatai. Statisztikai tükör, V. évf. 8. sz. Központi Statisztikai Hivatal, november 25.
- Moss, P.–Korintus M. (szerk.) (2008): International Review of Leave Policies and Related Research 2008. Employment Relations Research Series No. 100, Department for Business, Enterprise and Regulatory Reform.
- OECD (2011): OECD Family Database. Párizs: Organisation for Economic Co-operation and Development. http://www.oecd.org/document/4/0,3746,en_2649_34819_37836_996_1_1_1_1,00.html (letöltés dátuma: 2012. május 15.)
- Reizer Balázs (2011): A gyermekvállalás hatása a család jövedelmére Magyarországon. Demográfia, 2–3. sz. 160–175. o.
- Surányi Éva–Danis Ildikó (szerk.) (2009): Családpolitika más szemmel. Eltérő nézőpontok, változó gyakorlatok. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Közgazdaságtudományi Intézet.

PODOLETZ LÉNA

Az ezredfordulós Japán kriminalitása a társadalmi folyamatok tükrében – újabb „Japán csoda”?

Japán a második világháború befejeződése óta nem csak egyedülálló kultúrájával, de az ott lezajló gazdasági és társadalmi folyamatokkal is magára vonta a világ figyelmét. Számptalan kutató keresett magyarázatot a „japán csodának” nevezett, robbanásszerű gazdasági növekedésre, majd később arra, hogy egy ilyen mértékű társadalmi változás mellett miként volt lehetséges, hogy a bűncselekmények száma (az 1950-es évektől kezdve) nemcsak hogy nem emelkedett, de a világ más, fejlett országaihoz viszonyítva meglehetősen alacsony szinten stagnált.¹ Az 1990-es évek kezdetén olyan gazdasági és kulturális hatások érték az országot, amelyek eredményeképpen a nyugati tapasztalatok és a különböző szociológiai, kriminológiai elméletek szerint a bűnözésnek növekednie kellett volna. Japán azonban (legalábbis napjainkban így látszik) ismét egy „csoda” helyszíne, hiszen a bűnözési mutatók néhány évnvi emelkedés után ismét csökkenésnek indultak. Ezzel párhuzamosan azonban mind a japán társadalomban, mind a törvényhozásban és az igazságszolgáltatásban olyan folyamatok indultak el, amelyek már hasonlítanak a nyugati országok jelenkori tendenciáihoz.

1. A bűncselekmények számának alakulása a gazdasági növekedés időszakában (az 1940-es évek végétől az 1990-es évek elejéig)

A második világháborús vereséget követően Japán a történelemben egyedülállónak mondható gazdasági növekedést produkált. A lakosság területi eloszlása is átalakult, a korábban háztáji gazdasággal foglalkozók

¹ Erre többek között Freda Adler is rámutat „Nations not obsessed with crimes” című, 1983-as munkájában (Littleton: F. B. Rothman), amelyben alacsony bűnözési mutatókkal rendelkező országokat vizsgált és hasonlított össze.

tömegesen áramlottak a városokba, munka reményében. Szinte azonnal kialakult az új japán családmódel, amelynek tagjai a vállalatnál dolgozó férj, a háziasszony, legalább két gyermek és a házaspár valamelyik tagjának szülei. A nők ugyan rendelkeztek szavazati joggal és más alkotmányos alapjogokkal, de a munkaerő-piaci helyzetük továbbra is marginális maradt, és a társadalmi elvárás a nőkkel szemben továbbra is a háziasszonyi szerep ellátása volt. A gazdaság robbanásszerű fejlődése nem generált olyan nagy eltéréseket az emberek gazdasági helyzetében, mint az Nyugaton jellemző, Kingston ezt az állami újraelosztás viszonylagosan egalitáriánus rendszerével és a biztos munkalehetőségekkel magyarázza.² Emellett fontos szerepe volt még a kötött előmeneteli rendszernek és a szakszervezeteknek is.³ A háború utáni éveket (1945–1952) az Egyesült Államok befolyása jellemezte, ez megmutatkozott az ország jogalkotásában is, például az 1947-ben hatályba lépett új japán alkotmány az Egyesült Államok befolyása alatt született meg.⁴ Ebben az időszakban, a világháborús vereséget követő szegénység és kilátástalanság éveiben a kábítószer-használat, a korrupció és általában a bűncselekmények olyan gyakoriak voltak, hogy „gyakorlatilag mindenki megszegte a törvényt”⁵. Sok nő kényszerült prostitúcióra azért, hogy eltartsa magát és családját, rendkívül magas volt a vagyon elleni bűncselekmények száma (lopás és rablás) és ebben az időszakban kezdődött meg a Yakuza térnyerése is.⁶ Ezekben az években Japán gazdasági helyzete kilátástalannak tűnt, hiszen a háborúban gyárainak legtöbbje elpusztult a bombázások során, a nemzetközi szinten „számkivetettnek” számított és saját forrásai sem voltak. Az Egyesült Államok által irányított helyreállítási intézkedések azonban (pl. földreform, a hiperinfláció megfékezése, a yen árfolyamának alacsony szinten tartása az export fellendítésére, és a koreai háborúhoz szükséges felszerelések Japánban történő előállítás) megfelelő alapot jelentettek a japán gazdaság gyors növekedésnek megindulásához.⁷ Ez megmutatkozott a GDP ugrásszerű növekedésében (1955 és 1973 között az egy munkavégzőre eső GDP a négyszeresére emelkedett⁸), a technikai fejlesztések soha nem látott mértékében, az életszínvonal emelkedésében, a háború utáni károk helyreállításának gyorsaságában és a japán vállalatok nemzetközi térnyerésében. A japán gazdaság néhány évtized alatt, az 1960-as évek végére a világ második legnagyobb gazdaságává vált az

² Jeff Kingston: *Contemporary Japan: History, Politics and Social Change Since the 1980s*, 3. o.

³ Chalmers Johnson: *Miti and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy 1925–1975*, Stanford University Press, 1982, 11. o.

⁴ David Murakami Wood, David Lyon and Kiyoshi Abe: *Surveillance in Urban Japan: A Critical Introduction*, *Urban Studies*, March 2007, 551–568, 562. o.

⁵ J. W. Dower: *Embracing defeat: Japan in the wake of World War II*, New York: Norton, 1999, 97. o. *in*: David T. Johnson: *The Homicide Drop in Postwar Japan*, *Homicide Studies*: 2008/12/146–160, 148. o.

⁶ Kingston: 6. o.

⁷ Kingston: 13. o.

⁸ Kingston: 13. o.

Egyesült Államok után.⁹ A szinte robbanásszerű fejlődés okait számtalan kutató próbálta megfejteti, rengeteg tanulmány tárgyát képezte a „japán csodának” nevezett jelenség. A kutatók többsége végül egy magyarázatra jutott: arra, hogy a folyamatban az „emberi tényező” játszotta a legfontosabb szerepet.¹⁰ Az ún. nemzeti-karakter elmélet szerint a japán emberek más nemzeteknél sokkal magasabb szinten képesek az együttműködésre.¹¹ A csoportösszetartással kapcsolatban Hidasi Judit egy japán közmondásra hívja fel a figyelmet, amely így hangzik: „ha valamennyien nekivágunk, akkor a piros lámpától sem kell félni”¹².

A „japán csoda” azonban nem csupán a gazdaság fellendülését, az életszínvonal emelkedését, a technikai vívmányokat jelentette, a csodának volt egy másik oldala is. Ez pedig a bűncselekmények számának alacsony volta, a világ más fejlett országaival összehasonlítva.¹³ A változásoknak – különösen azok gyors lefolyása és sokrétűsége miatt, amelyek Japánt a háború utáni évtizedekben jellemezték –, európai és amerikai tapasztalatok szerint a bűncselekmények emelkedéséhez kellett volna vezetniük. Ehelyett az országot a bűncselekmények számának alacsony szinten való stagnálása jellemezte, egészen az 1990-es évek közepéig.¹⁴ Ezzel kapcsolatban sok magyarázat született az évek során. A legismertebbek a japánok közösséggel, csoporthoz tartozással kapcsolatos attitűdjét, illetve az ehhez kapcsolódó szegyen szerepét jelölik meg meghatározó tényezőként.

Chalmers Johnson szerint a japánok csoportösszetartásában a japánok együttműködésre való készsége mutatkozik meg.¹⁵ Ez az összefüggés azonban inkább fordítva tekinthető igaznak, hiszen a csoportösszetartás és a csoporthoz való kötődés az, amit a japán kisgyermek már rendkívül fiatal korban megtanulnak. Sőt, Aam szerint a japán anyák nevelési módszerei kifejezetten abba az irányba hatnak, hogy „elijesszék” a gyermeket az önálló döntéshozataltól és kialakítják benne a csoport elvesztésétől való félelmet.¹⁶ Ez pedig ellentétben áll a nyugati nevelési elvvel, amely szerint a gyermeket önállóságra, felelősségvállalásra kell szoktatni. A csoporthoz való függőség és a közösségből való kitaszítottág félelme az iskolában és felnőttkorban a munkahelyen is jelen van, végig

⁹ Kenichi Ohno: *The Economic Development of Japan*, 2006, GRIPS Development Forum (translated from Kenichi Ohno: *Tojokoku Nippon no Ayumi: Edo kara Heisei madeno Keizai Hatten*, 2005, Tokyo: Yuhikaku Publishing Co. Ltd.): 14. o.

¹⁰ Hidasi Judit: *Értékválság és értékvtáltás Japánban*, Ezredvég: 2002. augusztus–szeptember, XII. évfolyam, 8–9. szám, 83–89; weblink: <http://terebess.hu/keletkultinfo/hidasij.html>

¹¹ Chalmers Johnson: *Miti and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy 1925–1975*, Stanford University Press, 1982, 8. o.

¹² Hidasi Judit: *Na és hogy tetszik Japán?*, Budapest: Terebess Kiadó, 1999; weblink: <http://terebess.hu/keletkultinfo/hidasi.html>

¹³ N. Komiya: *A cultural study of the low crime rate in Japan*, *The British Journal of Criminology*, 1999/39/369–390, 369. o.

¹⁴ *White Paper on Crime 2009*, Research and Training Institute, Ministry of Justice, weblink: <http://hakusyo1.moj.go.jp/en/58/nfm/mokuji.html>

¹⁵ Chalmers Johnson: 8. o.

¹⁶ Leonardsen: 213. o.

kíséri a japán emberek életét. A csoportból való kitagadásnak első számú oka pedig a különbözőség, a megszokottól eltérő viselkedés lehet. Ennek kapcsán idézi Hidasi Judit a régi japán közmondást: „a kiálló szög beveretik”¹⁷. A japán társadalomban már maga a letartóztatás is stigmát jelent, nem számít, hogy milyen bűncselekmény gyanújával került rá sor.¹⁸

David T. Johnson az emberölések alacsony számát vizsgálta Japánban. Ennek magyarázata kapcsán jegyzi meg, hogy mivel az emberölés „kockázatos tevékenység”, hiszen az elkövető maga is megsérülhet a cselekmény közben, így a japán emberek, akik a második világháború után jobban odafigyeltek a kockázatokra, elkerülik ezt a bűncselekményt.¹⁹ Ez az indoklás némileg eltúlzottnak tekinthető, legalábbis az emberölés esetében. Egy ilyen jellegű, súlyos bűncselekmény esetében nem feltételezhető, hogy (ahogy Johnson írja²⁰) az oktatás színvonalának emelkedése, az egyenlőtlenségek és az egy háztartásban élő gyermekek számának csökkenése oly mértékben növelte a potenciális elkövetők figyelmét a kockázatok tekintetében, hogy az jóval meghaladja a világ más országai elkövetőinek figyelemszintjét. Az emberölés valószínűsíthetően a világ valamennyi országában ugyanolyan sérülési kockázattal jár az elkövetőre nézve, így ha ez a tény el is tántorítja a potenciális elkövetők egy részét a cselekmény elkövetésétől, ez valamennyi országban így van, tehát ez nem lehet oka annak, hogy Japánban más országokkal összehasonlítva alacsonyabb az emberölések száma. Johnson emellett rámutat, hogy a japán rendőrség az emberölések nagyjából 96 százalékában sikeresen zárja le az ügyet, így az elkövető gyakorlatilag biztos lehet benne, hogy büntetésben részesül majd.²¹ Ez az érv jobban megállja a helyét, hiszen már Beccaria is felhívta a figyelmet arra, hogy a büntetésnek akkor lehet visszatartó ereje, hogyha azonnali, vagyis a lehető legkevesebb idő teljen el a bűnelkövetés és a büntetés között.²² Természetesen kérdés, hogy az emberölések tekintetében mennyire lehet ez igaz. Ennek megállapításához az emberölések elkövetési körülményeinek, az elkövetők tudatállapotának vizsgálatára lenne szükség. Ám valamennyi bűncselekmény tekintetében igaz lehet az, hogy amennyiben a társadalom tagjai tudatában vannak, hogy a japán rendőrség milyen felderítési aránnyal dolgozik, illetve a bíróságok milyen arányban hoznak marasztaló ítéletet, így ennek már hatása lehet a bűnelkövetési hajlandóságra.

Részben magyarázatul szolgálhat a regisztrált bűncselekmények számának alacsony voltára az átlagosnál magasabb látencia. Wood, Lyon és Abe rámutatnak, hogy a második világháború után a Japán állam szerveinek meggyengült volta miatt mind az Egyesült Államok kormánya (az

¹⁷ Hidasi Judit: Értékválság és értékváltás Japánban, *Ezredvég*: 2002. augusztus–szeptember, XII. évfolyam, 8–9. szám, 83–89; weblink: <http://terebess.hu/keletkultinfo/hidasij.html>

¹⁸ D. H. Foote: The benevolent paternalism of Japanese criminal justice, *California Law Review*, 80 (2), 317–390, 344. o. in: Johnson: 154. o.

¹⁹ Johnson: *The Homicide Drop in Postwar Japan*, 153. o.

²⁰ Johnson: *The Homicide Drop in Postwar Japan*, 153. o.

²¹ Johnson: *The Homicide Drop in Postwar Japan*, 153. o.

²² Cesare Beccaria: *A bűnökről és a büntetésekről*, ford.: Madarász Imre, Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1989

1946–1952-ig terjedő időszakban), mind a japán államigazgatás az állam-szervezeten kívüli csoportokhoz fordult a rend helyreállítása érdekében. Ezek a csoportok, amelyek az idő múlásával törvényes, illegális, illetve a legalitás és illegalitás határterületén elhelyezkedő ügyletei egyébként szintén hozzájárultak a kriminalitás növekedéséhez, a *boryukudan* vagy *Yakuza* néven váltak ismertté. Az 1990-es évek elejéig a rendőrség ugyan figyelte ezen csoportok tevékenységét, azonban úgy vélekedtek, a szervezetek elleni akcióknak kiszámíthatatlan következményei lennének. Végül az 1992-es, szervezett bűnözés elleni fellépésről szóló törvény volt az, amely az egyensúlyt némileg elmozdította az állam javára.²³ Ennek ismeretében érdemes lehet fontolóra venni, hogy hatással lehet-e a szervezett bűnözésnek ilyen magas foka a regisztrált bűncselekmények relatíve alacsony voltára. Ha abból indulunk ki, hogy Kaplan és Dubro szerint az öngyilkosságok 11 százalékáért a Yakuza a felelős (még ha közvetett módon is),²⁴ akkor felvetődik a kérdés, hogy vajon a bűncselekményeknek milyen százaléka maradhat rejtve a bűnszervezet érintettsége miatt. Természetesen a világ más országaiban is vannak ilyen jellegű szervezetek, ám azok együttélése a társadalommal talán nem oly mértékű, mint Japánban, ahol a Yakuza tulajdonképpen a társadalom szerves részének tekinthető. Emellett ha figyelembe vesszük, amit Wood és szerzőtársai írtak a rendőrség attitűdjéről a Yakuza elleni akciók kiszámíthatatlan hatásával kapcsolatban,²⁵ akkor ez alapján könnyen elképzelhető, hogy a japán társadalom tagjai is érzékelték a bűnüldöző szervek neutrális viszonyát a bűnszervezettel. Ez pedig ahhoz vezethetett, hogy olyan esetekben, amikor tisztában voltak vele, hogy olyan bűncselekmény áldozatai lettek, amelyhez a szervezetnek köze van, ez csökkentette a feljelentési hajlandóságot. A látencia magas voltát támasztja alá a 2000. évi reformokat követő növekedés a feljelentési hajlandóság (és így a regisztrált bűncselekmények) tekintetében (részletesen ld. 3. rész).

2. A bűncselekmények számának alakulása a recesszió idején (az 1990-es évek elejétől napjainkig)

Az 1990-es évek elején a japán gazdaság buborékja kipukkadt, és az addigi növekedés üteme alábbhagyott. Ennek egyik oka, hogy Japánt is elérte a világméretű recesszió. Másfelől azok a munkamódszerek, technikák és szervezési elvek, amelyek a „japán csoda” alapját jelentették az emberi tényező mellett, az új évezred küszöbén már nem voltak többé tarthatóak. A kockázatkerülés,²⁶ amely annyira jellemző volt Japánra mind gazdasági, mind társadalmi szinten, a fejlődés korlátjává vált.

A bűncselekmények alakulásával kapcsolatban a nyugati országok-

²³ Murakami Wood, Lyon and Abe: 554. o.

²⁴ D. E. Kaplan and A. Dubro: *Yakuza: The explosive account of Japan's criminal underworld*, Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company, 1986. in: Leonardsen: 205. o.

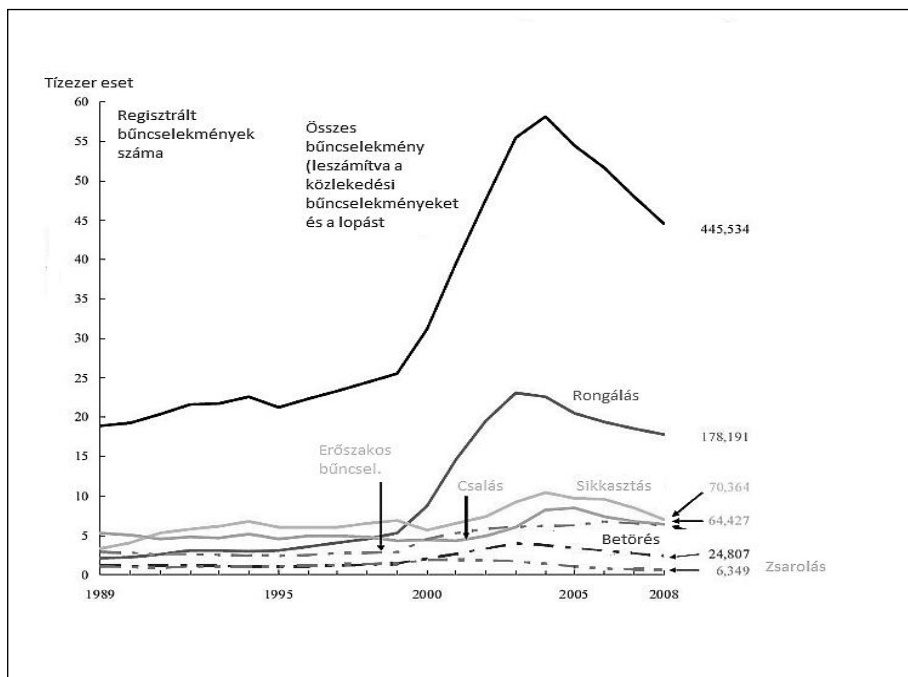
²⁵ Murakami Wood, Lyon and Abe: 554. o.

²⁶ Kingston: 17. o.

Podoletz: Az ezredfordulás Japán kriminalitása a társadalmi folyamatok tükrében...

ban tapasztaltak és a durkheimi anómiaelmélet²⁷ alapján azt várhatnánk, hogy a gazdasági válság a kriminalitás növekedését hozta magával a keleti országban. A bűncselekmények száma az 1990-es évek végéig nagyjából változatlan maradt, ám akkor erőteljes növekedésnek indult, amely nagyjából 2005-ig tartott, ezt követően ismét csökkenő tendenciát mutat (ld. 1. és 2. ábra).

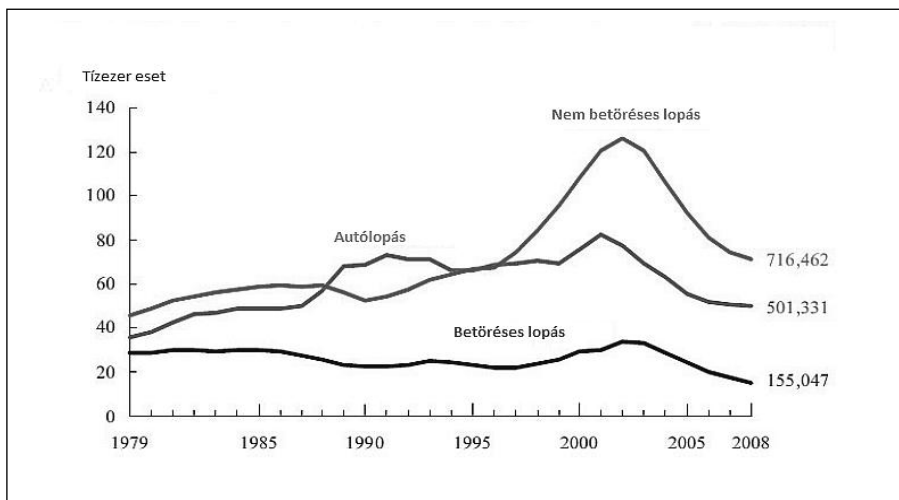
1. ábra²⁸ A regisztrált bűncselekmények számának alakulása 1989–2008-ig (leszámítva a közlekedési bűncselekményeket és a lopást)

²⁷ Émile Durkheim: Suicide: A study in Sociology, London: Routledge & Kegan Paul, 1982

²⁸ White Paper on Crime 2009, Research and Training Institute, Ministry of Justice, Part 1/Chapter 1/Section 1/1, weblink: http://hakusyo1.moj.go.jp/en/58/nfm/n_58_2_1_1_1_1.html

2. ábra²⁹ A regisztrált lopások számának alakulása 1979–2008-ig
bűncselekménytípus szerint

Japánban a bűncselekmények száma a 2000-es évet követően növekedett meg ugrásszerűen. Hamai és Ellis ezt azzal magyarázzák, hogy 1999-es évben a rendőrséget sok esetben érték olyan vádak, hogy nem végezték megfelelően a dolgukat (pl. a rendőrségi intézkedés hiánya miatt követtek el emberölést olyan áldozatok sérelmére, akik korábban feljelentést tettek zaklatás miatt, illetve akiknek elrablását jelentették, de a rendőrség nem indított nyomozást az ügyben). A két kutató úgy véli, hogy az ezt követő rendőrségi reformok és hatalmas médiafigyelem nyomán az emberek feljelentési hajlandósága drasztikusan növekedett, ennek megfelelően sok olyan bűncselekmény is a hatóságok tudomására jut, amelyet korábban nem jelentettek volna.³⁰ Ez a magyarázat azért is tűnik helyénvalónak, mivel a 2004-es évet követően a bűncselekmények száma ismét csökkenésnek indult, annak ellenére, hogy a bűnözés növekedésének okaiként megnevezett hatások közül sem a recesszió, sem a társadalmi vagy a kulturális folyamatok nem szűntek meg, sőt, ez utóbbiak változásának intenzitása még inkább felerősödött.

A 3. ábrából látható, hogy 1999–2008-ig terjedő időszakban folyamatosan csökkent a jogerős ítéletek száma annak ellenére, hogy a bűncselekmények száma 2000-től kezdve nagyjából öt éven keresztül emelkedett. A halálbüntetésre ítéletek száma 2004-től kezdve azonban ugrásszerűen megnövekedett, 2003-tól ugyanígy az életfogytig tartó szabadságvesztések száma is. Emellett 2000–2004-ig folyamatosan emelkedett az évente kiszabott határozott ideig tartó szabadságvesztések száma is (mind a munkavégzés kötelezettsége mellett, mind az anélküli változatai).

²⁹ White Paper on Crime 2009, Research and Training Institute, Ministry of Justice, Part 1/Chapter 1/Section 2/1, weblink: http://hakusyo1.moj.go.jp/en/58/nfm/n_58_2_1_1_2_1.html

³⁰ Hamai and Ellis: Japanese criminal justice: Was reintegrative shaming a chimera?, *Punishment & Society*, 2008/10/25–46, 27. o.

3. ábra* A jogerős ítéletek számának alakulása az ítéletek fajtája szerint (1975, 1989, 1999–2008)

Év	Összesen	A vádlott bűnös										Egyéb		
		Halál-bünt.	Élet-fogytig tartó szab. veszt.	Határozott ideig tartó szab. veszt. munkavégzési kötelezettséggel			Határozott ideig tartó szab.veszt. munkavégzési kötelezettség nélkül			Pénz-büntetés	Kisebb súlyú bűncsel-ért kiszabott szab.veszt. munka-végzési kötel nélk		Kisebb pénz-büntetés	A vádlott nem bűnös
				A végre-hajtás felfüg.	A felfüg. büntetések aránya	A végre-hajtás felfüg.	A felfüg. büntetések aránya							
1975	2,216,145	3	44	63,236	37,039	58.6	5,912	4,833	81.7	2,123,181	62	20,014	335	3,358
1989	1,265,997	5	49	57,351	31,962	55.7	4,391	4,118	93.8	1,193,231	60	9,716	131	1,063
1999	1,090,701	4	48	67,067	42,039	62.7	2,613	2,464	94.3	1,016,822	81	3,514	59	493
2000	986,914	6	59	73,184	45,117	61.6	2,887	2,708	93.8	906,947	81	3,141	46	563
2001	967,138	5	68	75,582	46,523	61.6	3,003	2,805	93.4	884,088	71	3,713	44	564
2002	924,374	3	82	80,201	49,250	61.4	3,510	3,277	93.4	837,144	77	2,752	73	532
2003	877,070	2	117	84,900	52,772	62.2	4,017	3,763	93.7	784,515	38	2,774	80	627
2004	837,528	14	115	85,815	52,856	61.6	4,215	4,001	94.9	743,553	51	3,014	94	657
2005	782,471	11	134	85,020	51,446	60.5	3,904	3,655	93.6	689,972	26	2,829	66	509
2006	738,240	21	135	80,802	47,085	58.3	3,696	3,459	93.6	650,141	21	2,868	82	474
2007	615,387	23	91	74,395	43,271	58.2	3,547	3,336	94.1	533,949	13	2,842	117	410
2008	530,293	10	57	70,830	41,213	58.2	3,367	3,179	94.4	453,065	7	2,507	84	366

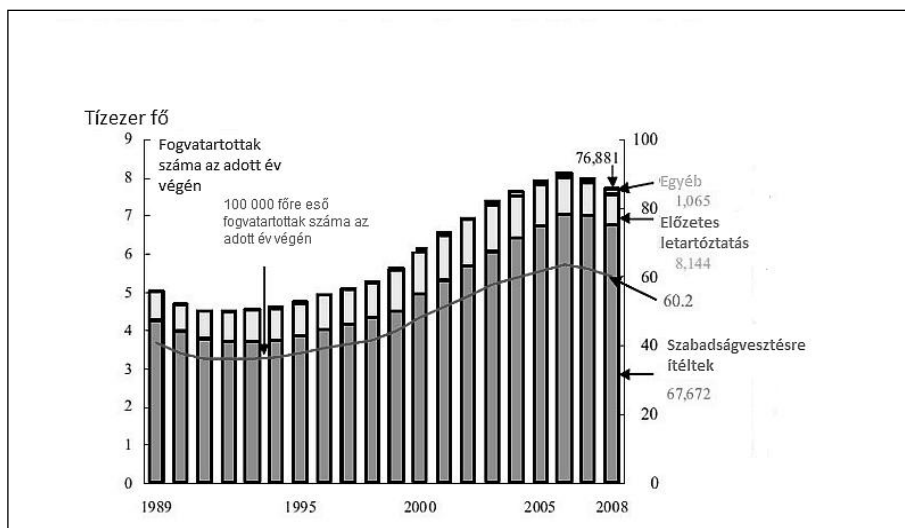
* White Paper on Crime 2009, Research and Training Institute, Ministry of Justice, Part 2/Chapter 3/Section 1/1, weblink: http://hakusyo1.moj.go.jp/en/58/nfm/n_58_2_2_3_1_1.html

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

A kiszabott pénzbüntetések száma ezzel szemben 1999 óta évről évre csökken. A határozott ideig tartó szabadságvesztések mértékének növekedése tehát nagyjából egybevág a regisztrált bűncselekmények számának emelkedésével. Érdekes azonban megfigyelni, hogy 1999 és 2004 között nagyjából 23 százalékos, 1999 és 2008 között pedig mintegy 50 százalékos csökkenés mutatkozott a jogerős ítéletek számában. Ezzel szemben a munkavégzés kötelezettségével kombinált határozott ideig tartó szabadságvesztések számában 1999 és 2004 között 19 százalékos növekedés történt és számuk 2004 után ugyan csökkenni kezdett, de 2008-ban még mindig mintegy 3000-rel több, mint 1999-ben volt. Tehát míg ezek a büntetések 1999-ben az összes jogerős ítéletnek nagyjából 6,6 százalékát tették ki, addig 2008-ban már a mintegy 13,3 százalékát. Ehhez képest a pénzbüntetések aránya fordítva változott, míg 1999-ben az összes jogerős ítélet kb. 93,2 százalékát adták, addig 2008-ra már csupán 85,6 százalékát.

Ebből természetesen nem lehet egyértelmű következtetéseket levonni az ítélkezés szigorítására vonatkozóan, hiszen pl. 2004-ben a büntetőtörvénykönyvben több olyan módosítás is történt, amelyek eredményezhetik a büntetések eloszlásának ilyen irányú változását, az is lehetséges, hogy a bűncselekmények elkövetési körülményeinek általános változása indokolja a szigorúbb büntetéseket. Ám több szerző ír az ítélkezési gyakorlat szigorodásáról és a börtönnépeség ennek következtében történő növekedéséről³¹ (bár 2007-ben és 2008-ban számuk csökkent, ld. 4. és 5. ábra), így talán ezek a számok is ezt támasztják alá.

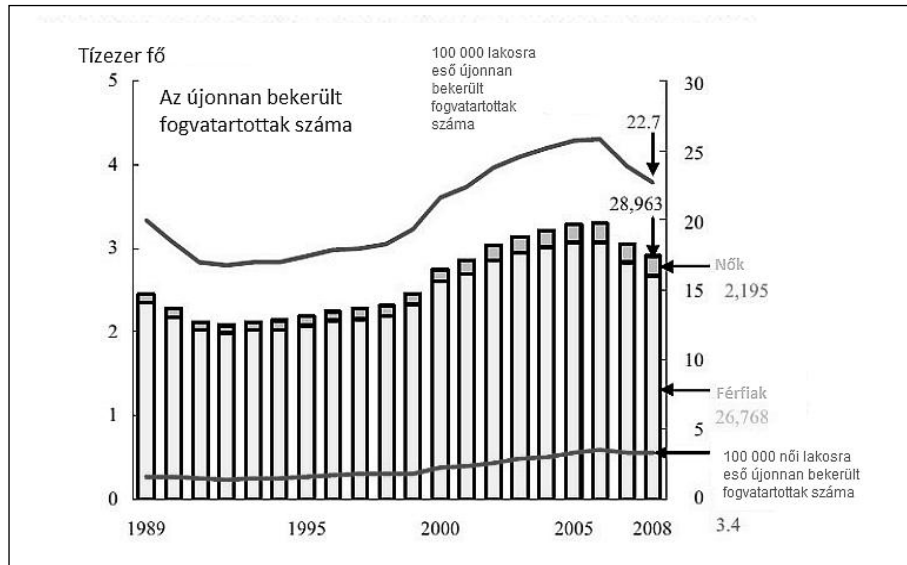
4. ábra³² Büntetés-végrehajtási intézetben fogvatartottak számának alakulása 1989–2008-ig

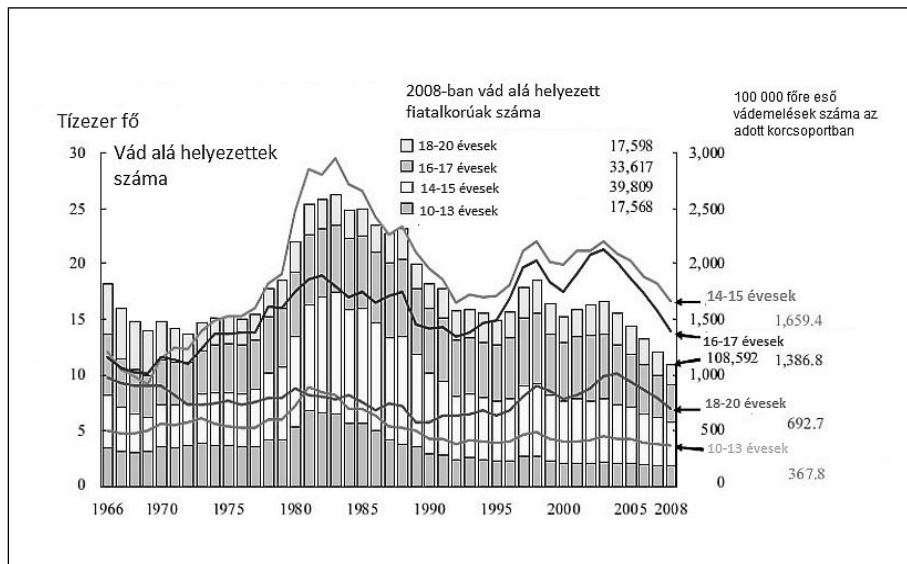
³¹ Pl. Kuzuno, David T. Johnson és Leonardsen

³² White Paper on Crime 2009, Research and Training Institute, Ministry of Justice, Part 2/ Chapter 4/Section 1/1, weblink: http://hakusyo1.moj.go.jp/en/58/nfm/n_58_2_2_4_1_1.html

5. ábra³³ A büntetés-végrehajtási intézetbe évente bekerült fogvatartottak számának alakulása 1989–2008-ig

6. ábra³⁴ Vádemelések száma fiatalkorúak ellen (kivéve a közlekedési bűncselekményeket), 1966–2008-ig

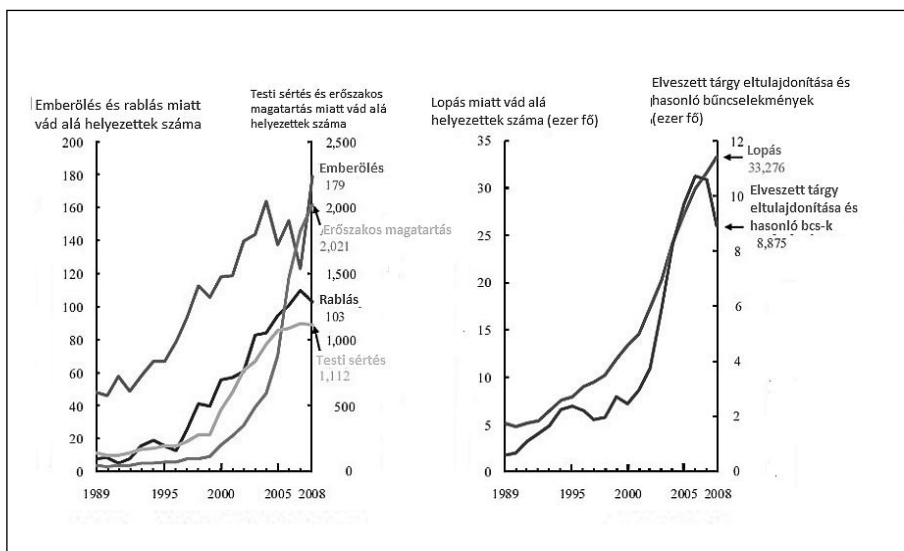
³³ White Paper on Crime 2009, Research and Training Institute, Ministry of Justice, Part 2/Chapter 4/Section 1/3, weblink: http://hakusyo1.moj.go.jp/en/58/nfm/n_58_2_2_4_1_3.html

³⁴ White Paper on Crime 2009, Research and Training Institute, Ministry of Justice, Part 4/Chapter 1/Section 1/2, weblink: http://hakusyo1.moj.go.jp/en/58/nfm/n_58_2_4_1_1_2.html

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

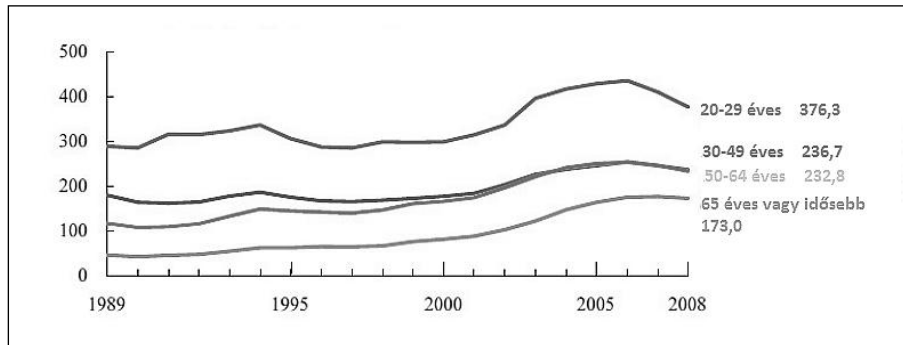
A 6. ábrán látható, hogy a fiatalokkal szemben történt vádemelések száma 2000 és 2003 között növekedett (csakúgy, mint az összes regisztrált bűncselekmény száma), 2003 óta folyamatosan csökken. Ebből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a fiatalok elítéltek száma is hasonlóan alakult (valamint ennek következtében a fiatalok által elkövetett regisztrált bűncselekmények száma), hiszen amint az a 3. ábrából kitűnik, a japán bíróságok által hozott jogerős ítéleteknek több mint 99 százaléka elmarasztaló. Tehát ha egy ügyben vádemelés történik, akkor gyakorlatilag biztosra vehető, hogy a vádlott bűnösségét a bíróság ki is mondja. A 6. ábra azt is megmutatja, hogy nem csupán a vádemelések száma csökkent, de a vád alá helyezett fiatalok aránya is az adott korcsoport össznépeségén belüli számához viszonyítva. Tanulságos lehet azonban megfigyelni, hogy a 10–13 évesek (a büntetési korhatár alattiak) által elkövetett büntetőtörvénykönyvbe ütköző cselekményeknek sem száma, sem az össznépeségükhöz viszonyított aránya nem változott számottevően. Természetesen ebből sem lehet messze menő következtetéseket levonni, bár az jól látszik, hogy ez az arány (és az abszolút szám) az 1980-as évek során például folyamatosan csökkent. Az mindenképpen elmondható, hogy ez alapján az Y generáció tagjai (1980-es évek eleje és 1990-es évek közepe/vége között születettek) azok, akik esetében a 10–13 éves korcsoportban ezek a számok nem illeszkedtek sem a bűncselekmények általános növekedésének (2000–2004), sem az általános csökkenésének (2005-napjainkig) trendjébe.

7. ábra³⁵ Vád alá helyezett 65 éves vagy annál idősebb személyek számának alakulása 1989–2008-ig egyes bűncselekmények esetében (kivéve a közlekedési bűncselekményeket)

³⁵ White Paper on Crime 2009, Research and Training Institute, Ministry of Justice, Part 3/ Chapter 4/Section 1, weblink: http://hakusyo1.moj.go.jp/en/58/nfm/n_58_2_3_4_1_0.html

8. ábra Vád alá helyezett személyek népességhez viszonyított aránya korcsoportonkénti eloszlás szerint 1989–2008-ig

A 7. ábrán látható, hogy a 65 éves vagy annál idősebb személyek (idős bűnelkövetők) által elkövetett bűncselekmények száma az erőszakos magatartás és lopás esetében folyamatosan növekszik nagyjából a 2000-es évek eleje óta, a testi sértések száma majdnem tíz éven át tartó növekedés után stagnál, az emberölések tekintetében pedig 2007 és 2008 között történt éles emelkedés. A 8. ábrán látszik, hogy míg a többi korcsoport elkövetőinek aránya, ha lassan is, de csökkenést mutat, addig az idős bűnelkövetők aránya a növekedést követően stagnál. Ez pedig arra enged következtetni, hogy az összes bűncselekmény elkövetőin belüli arányuk megnövekedett. A Fehér Könyv a bűnözésről 2009-es kiadásából az is kiderül, hogy az idős bűnelkövetők bűncselekményeinek 55,4 százalékát a bolti lopások teszik ki (a férfi elkövetők 43,1 százaléka, a női elkövetők 81,3 százaléka esetében).³⁶

3. A Japánt jellemző társadalmi és kulturális folyamatok az 1990-es évektől napjainkig

a) A „homogén” társadalom vége

Vogel 1979-ben kifejtette, hogy Japán tulajdonképpen homogén országnak tekinthető, mivel van egy közös kulturális mag, amely eljut az egész lakossághoz. A japánok támogatják például a gasztronómia, a divat és a művészetek sokszínűségét, de már ez is az előbb említett közös magra épül.³⁷ Ez a megállapítás rámutat arra a kettősségre, amely Japánt a kulturális diverzitás terén a második világháborútól egészen az 1990-es évek elejéig jellemezte. A közös kulturális magot nem csupán az oktatási rendszer közvetítette az emberek számára, hanem a média is. Sokan

³⁶ White Paper on Crime 2009, Research and training Institute, Ministry of Justice, Part 3/Chapter 4/Section 1, weblink: http://hakusyo1.moj.go.jp/en/58/nfm/n_58_2_3_4_1_0.html

³⁷ Ezra Vogel: Japan as no. 1. lesson for America, Harvard: Harvard University Press, 180. o. in: Dag Leonardsen: The Impossible Case of Japan, Australian & New Zealand Journal of Criminology, 2002/35/203–229, 208. o.

jelzik, hogy a japán médiát nem jellemzi a nyugati országokra általában jellemző pluralitás, az alapvető kulturális és társadalmi értékek tekintetében a legnagyobb médiumok esetében egyetértés mutatkozik.³⁸ Ez tekinthető talán az 1990-es évek folyamán végbement, egyik legnagyobb változásnak, amikor az internet megjelenésével hirtelen „kitágult a világ” és a japán társadalom tagjai szembe találták magukat más (főleg a nyugati) kultúrák értékeivel, életmódjával, szokásaival, társadalmi szerkezetével. Ennek eredményeképpen a társadalom tagjainak egy része (főként a fiatalok) magukévá tették a külföldi értékeket vagy azoknak egy részét, és így több szinten is konfliktusba kerültek. Egyrészt individuális szinten, hiszen az új értékek ütköztek mindazzal, amit addig saját maguk is vallottak. Másrészt a csoportokkal, amelyeknek tagjai voltak, amennyiben a csoportok nem sajátították el az új értékeket. Harmadrészt az egész társadalommal, hiszen a kisebb csoportok is a társadalom által elfogadott értékeket vallják.

Sellin szerint a kulturális konfliktusok a társadalmi differenciálódás természetes következményei, hiszen ez számtalan különböző csoport kialakulásával jár, amelyek eltérő értékrendszerrel rendelkeznek és kevésbé elfogadók a más csoportok által vallott értékekkel szemben. Azt mondja, ha egy homogén és erőteljesen integrált kultúra heterogénné válik és integráltsága is csökken, akkor a konfliktusos szituációk száma növekedni fog.³⁹ Természetesen a japán társadalom is számtalan csoportból áll, hiszen az egyének tulajdonképpen egész létét is ezekhez a csoportokhoz való tartozás határozza meg (legalábbis az 1990-es évek elejéig). Ezek a csoportok azonban a fentebb említett közös kulturális mag miatt alapvető értékeik, belső normáik tekintetében talán még ma sem különböznek egymástól annyira, mint az a nyugati országok csoportjaira jellemző.

b) A csoport és egyén hagyományos viszonyának válsága

A 1990-es évek technikai vívmányainak köszönhetően a japán társadalom tagjai (közülük is leginkább a fiatalok) egyre gyakrabban szembesültek azzal, hogy a nyugati világ országaiban (és különösen az egyik legerőteljesebb hatást jelentő Egyesült Államokban) a csoport és az egyén, sőt, a társadalom és az egyén viszonya is fordított a számukra megszokotthoz képest. Az egyéniség mindenek felettségének és az ember életében jelenlévő csoportok saját egyénünkhöz képesti másodlagos szerepének üzenete hatást gyakorol a japán társadalomra, főként a személyiségfejlődésük és szocializációjuk korai szakaszában levő tagjaira. A nyugati kultúrák az egyéniség elsődlegességét hirdetik, míg családjuk idősebb tagjai (akikkel a még mindig nagyszámú többgenerációs háztartás miatt a nyugati kortársaiknál jóval intenzívebb kapcsolatot ápolnak), a hazai oktatási rendszer, média, munkahelyi szellem továbbra is a hagyomá-

³⁸ Vogel, Murakami Wood, Lyon és Abe

³⁹ Thorsten Sellin: Culture, conflict and crime, Bulletin 41, New York: Social research Council, 1938. in: Freda Adler: Nations not obsessed with crime, Littleton: F. B. Rothman, 1983, 145. o. in: Leonardsen: 209. o.

nyos japán „a csoport minden – az egyén semmi” üzenetét közvetítik, és aszerint működnek.

Leonardsen arra is rámutat, hogy a globalizáció korában a fókusz az individuumba és a globálisra helyeződik, és ezzel párhuzamosan a két végpont közötti terület egyre töredezettebbé válik. Véleménye szerint ugyanis a modern társadalmak az egyre növekvő mobilitás és összevisszaság miatt nem jelentenek megfelelő táptalajt az olyan kapcsolati rendszereknek, mint a család, szomszédsági viszony vagy munkahelyi barátságok.⁴⁰ A norvég kutató szerint Braithwaite azon állítása, miszerint elutasítja a nézetet, hogy a japán társadalomra jellemző függőségi viszonyok az egyéni autonómiát fenyegetik, felületeseznek mondható.⁴¹ Leonardsen megjegyzi ugyanis, hogy napjaink Japánjának kultúrája javarészt konzervatív-konfuciánus ideológián alapszik, amelyre hagyományosan nem jellemző, hogy teret enged a polgári jogokkal vagy az önrendelkezéssel kapcsolatos alapelvek megjelenésének. Úgy vélekedik, hogy ugyan Japánban is megjelent a nyugati világra jellemző tendencia a társadalmi kapcsolatok középszintjének visszaszorulását illetően, de míg Nyugaton a „közösség elvesztése” jelenti a problémát, addig a keleti országban ehelyett inkább az egyéniség szerepének visszaszorított volta miatt lenne ok az aggodalomra. Sőt, ő a bűncselekmények alacsony szintjének egyik okaként is az „egyéniesség megszüntetését” nevezi meg.⁴² Braithwaite ennek okát a japán büntető-igazságszolgáltatás rendszerében és a reintegratív szégyen szerepében látja.⁴³

A japán gazdaság visszaesését is sokan annak tulajdonítják, hogy a huszonegyedik század elején az újítások, fejlesztések tekintetében egyéni megoldásokra, kreatív gondolkodásra, de legfőképpen a megszokottól eltérő módszerekre van szükség. Am ahogy Hidasi Judit is kifejti, a japán iskolarendszer nem erre oktatja a diákokat, hanem elsősorban hatalmas mennyiségű lexikális tudás elsajátítására és bizonyos típusú feladatok megoldására.⁴⁴ A japán iskolások és ezt követően az egyetemekről kiképzett szakemberek ugyan képesek az ismert feladatokat megoldani, ám hiányzik belőlük az újító típusú gondolkodás, amely képessé tenné őket az ismeretlennel való megbirkózásra. Leonardsen egyéniségről tett megállapítása e tekintetben tehát helytálló. Nem szabad elfelejtkezni azonban arról sem, hogy az egyéniség szerepe (főként nyugati hatásra) a japán társadalomban is egyre jobban felértékelődik, bár természetesen hatalmas társadalmi és kulturális változásokra van szükség ahhoz, hogy az elérje a nyugati államokban tapasztalt mértéket. Emellett mivel Japánban ugyanúgy megjelent már a középszintű társadalmi kapcsolatok felbomlása, mint a világ többi részében, így ez a probléma ugyanúgy érinti

⁴⁰ Leonardsen: 219. o.

⁴¹ John Braithwaite: Shame and modernity, *The British Journal of Criminology*, 33/1-18. in: Leonardsen: 220. o.

⁴² Leonardsen: 219-220. o.

⁴³ John Braithwaite: *Crime, shame and reintegration*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 49. o., 74. o., 108. o.

⁴⁴ Hidasi Judit: *Oktatás japán módra*, *Ezredvég*, XIII. évfolyam, 12. szám, 2003. december, weblink: <http://tereless.hu/keletkultinfo/hidasij.html>

az országot. Hatása egyelőre enyhébb, mint a nyugati világban, hiszen Japánban a középszintű társadalmi kapcsolatoknak egy sokkal magasabb szintje volt jelen és a társadalom struktúrája is sokkal ellenállóbb, mint a nyugati országokban. Azonban a csoport meghatározó szerepe miatt a középszint eltűnésének (főleg, ha olyan sebességgel történik, amelyhez a társadalom nem tud megfelelő gyorsasággal alkalmazkodni) sokkal komolyabb következményei lehetnek Japánban. Leonardsen is rámutat arra a durkheimi gondolatra, amely szerint „minél gyengébb a csoport, amelyhez az egyén tartozik, annál kevésbé függ tőlük és annál inkább van saját magára utalva, és így egyre kevésbé ismer el más viselkedési szabályokat, mint amelyek a saját érdekein alapulnak”.⁴⁵ Ez a gondolatmenet vezethet el bennünket ahhoz a következtetéshez, hogy a japán társadalomban a középszintű társadalmi kapcsolatok gyengülése kedvezni fog az egyéniség szerepének már megindult növekedéséhez.

c) Az idős emberek helyzetének megváltozása

Hiroyuki Kuzuno rámutat, hogy egyre növekszik az idősek által elkövetett bűncselekmények száma (és aránya) Japánban.⁴⁶ A japán kutató szerint ez a társadalmi kirekesztődés spirális folyamatának eredménye.⁴⁷

Egyrészt a „japán csoda” egyik magyarázataként emlegetett biztos munkahely és előmenetel már a múlté. A munkanélküliség pedig azokat sújtja a leginkább, akiknek valamilyen okból nehéz újra elhelyezkedniük vagy nincsenek erős társadalmi, családi köteleik. Kuzuno szerint ebbe a csoportba tartoznak az idősek, hiszen ők a munkaerőpiac peremén helyezkednek el.⁴⁸ Másrészt az előző pontokban felvázolt nyugati hatások miatt kialakuló generációs konfliktusok miatt az idős emberek a mai Japánban könnyebben távolodnak el a családjuktól. Ebben az is szerepet játszik, hogy egyre kevesebb a hagyományos, többgenerációs háztartás.⁴⁹

Emellett az idősbűnözés Kuzuno által felvázolt spiráljára a szegény szerepe katalizáló hatással van, két okból is. Az egyik, amelyet nevezhetünk külső oknak, hogy a bűncselekmény elkövetése a szűkebb csoportok és a legnagyobb csoport, a társadalom megvetését eredményezi. Ez hatványozottan igaz a szabadságvesztés esetében. A csoport támogatásának elvesztése, a csoportból való kiesés és az ezzel együtt járó státuszvesztés a társadalom peremére sodorhatja az elkövetőt. Ez a nyugati országokban is jellemző, de a japán társadalom esetében a bűnelkövetéshez kapcsolódó stigmák hatása fokozottan jelentkezik. A másik, ami belső oknak tekinthető, hogy a samuráj-erkölcs a mai napig nagy hatással van a kultúrára. A becsületvesztés nemcsak a társadalom szemében jelentkezik, de

⁴⁵ Émile Durkheim: *Suicide: A study in Sociology*, London: Routledge & Kegan Paul, 209. o. *in*: Leonardsen: 220. o.

⁴⁶ Hiroyuki Kuzuno: *Neoliberalism, Social Exclusion and Criminal Justice – A Case in Japan*, *Hitotsubashi Journal of Law and Politics*, 2012/40, 15–32, 22. o.

⁴⁷ Kuzuno: 25. o.

⁴⁸ Kuzuno: 27–28. o.

⁴⁹ Hidasi: *Na és hogy tetszik Japán?*

az egyén elveszti önbecsülését is. A szamuráj-erkölcs hatása az idősebb generációk esetében erőteljesebb, mint a fiatalok esetében. Egyrészt azért, mert a fiatal könnyebben győzi meg magát, hogy még újrakezdeheti, másrészt pedig az internet korában felnőtt fiatalok egy része számára a szamuráj-erkölcs már csupán a régmúlt részét képezi.

Természetesen sok fiatalra van még hatással a szamuráj-erkölcs és a részben ebből eredő „szégyen kultúrája” – ez mutatkozik meg például a bizonyítványosztást követő öngyilkosságok magas számában. Az önbecsülésüket elvesztett embernek pedig, a támogató csoport segítségével nélkül gyakorlatilag semmi esélye arra, hogy kikerüljön a társadalmi kirekesztődés spiráljából.

*d) A hagyományos japán családmódel válsága
(a nők szerepének változása és a gyermekek elidegenedése)*

A második világháború utáni évtizedek folyamán a nők aránya a felsőoktatásban egyre növekedett és fokozatosan kialakult az elvárás, amely szerint a háziasszony, aki a gyermekeket neveli, rendelkezzen diplomával, „művelt asszony” legyen.⁵⁰ Ez azonban az idő múlásával szintén hozzájárult a japán családmódel felbomlásához, hiszen egyre több nő döntött úgy, hogy a felsőoktatásban eltöltött éveket kamatoztatni szeretné. Ennek egyik következménye, hogy kitolódott a házasságra lépési átlagéletkor, a másik pedig, hogy a gyermekek kevesebb figyelmet kapnak szüleiktől így, hogy azok mindketten dolgoznak. Ez természetesen nem speciálisan japán jelenség. Ám a japán társadalomban a gyermek szocializációja hosszú időn keresztül az anyától való erőteljes függőségi viszonyra épült, a fentebb kifejtettek szerint tulajdonképpen ez a kapcsolat volt az, amely megalapozta a csoporthoz való erőteljes kötődést.⁵¹ Így közvetve ez is hozzájárul a hagyományos csoport-egyéni viszony válságához.

Emellett Hidasi Judit kifejti, hogy a japán gyermekek között egyre több az egyke, így testvér és szülői figyelem hiányában ezek a gyermekek mind több és több időt töltenek szobájuk magányában a világhálón, életüket a virtuális térben élve. A magyar kutató ennek hosszú távú veszélyeire is felhívja a figyelmet, nevezetesen arra, hogy így ezek a gyermekek „nem tanulnak meg a családon belül alkalmazkodni” és „míg az iskolai szocializáció változatlanul erősen a közösségi értékek kialakítása irányába terel, addig a gyerekek otthonukban (...) a saját igényeiket élhetik ki”. Ez pedig érték-ellentmondáshoz, végső soron pedig feszültséghez vezet.⁵²

⁵⁰ Hidasi: Na és hogy tetszik Japán?

⁵¹ Leonardsen: 213. o.

⁵² Hidasi Judit: Értékválság és értékvtás Japánban

4. A bűnözéssel kapcsolatos társadalmi reakciók alakulása az 1990-es évek elejétől napjainkig

a) Az áldozatjogi szervezetek

Az áldozatjogi mozgalmak gyökere Japánban 1974-re vezethető vissza, amikor egy szélsőséges vallási csoport robbantásos merénylete következtében nyolc ember meghalt és majdnem négyszáz megsérült, részben az örök hanyag magatartásának következményeként is (a szekta előzetesen figyelmeztette az öröket, hogy ürítsék ki az épületet, ám ők figyelmen kívül hagyták a figyelmeztetést). Miyazawa szerint a társadalom tulajdonképpen ébredt tudatára annak, hogy egy bűncselekmény mennyi embert érinthet, az áldozattá válás szempontjából.⁵³ Ezt követően 1980-ban törvény született az áldozatok anyagi kompenzációjáról, létrehozták az Bűncselekményi Áldozatok Alapját, 1990-ben megalakult a Japán Viktimológiai Társaság, és 1992-ben megtörtént az első felmérés az áldozattá válással kapcsolatban. Ez hívta fel a figyelmet például a rendőrségi eljárás okozta másodlagos viktimizációra, illetve arra, hogy az áldozatoknak igényük van arra, hogy az elkövetőről információhoz jussanak.⁵⁴ Az áldozatvédelem és az áldozatokat tömörítő szervezetek azonban mégsem jutottak kiemelkedő szerephez Japánban, egészen a huszonegyedik század elejéig. Eddig ugyanis az áldozatokkal kapcsolatos gondolkodás mindössze az anyagi és pszichológiai szükségleteikre, valamint a rendőrség és a média általi, másodlagos viktimizáció elkerülésére korlátozódott. Az Áldozatok és a Túlélő Családok Szervezete 2000-es megalakulása azonban alapjaiban változtatta meg az áldozatokhoz való hozzáállást Japánban. A társaság célul tűzte ki, hogy eljárási jogokat biztosítson az áldozatoknak (például jogot arra, hogy informálódjanak a nyomozás és a per állásáról, amelyből addig e tekintetben ki voltak zárva, illetve hogy az áldozatok felléphessenek pótmagánvádlóként).⁵⁵ Lobbitevékenységük eredményeképpen 2004-ben az országgyűlés elfogadta az áldozatokról szóló törvényt, amely tartalmazott szinte valamennyi jogot, amelyért a szervezet szót emelt.⁵⁶ Hamai és Ellis a következőképpen írja le a japán áldozatjogi szervezetek működését: a szervezetet karizmatikus volt áldozatok hozzák létre, akikhez aztán más áldozatok, ügyvédek, szakértők csatlakoznak. A szervezeteket közvetett módon támogatja a Nemzeti Rendészeti Ügynökség, amely így kívánja befolyásolni a bűnözéskontrollról folytatott diskurzust. A szervezetek gyakran szerepelnek a médiában és hatásos lobbitevékenységet végeznek (ennek eredménye volt például a zaklatásról szóló törvény is).⁵⁷

⁵³ Setsuo Miyazawa: The politics of increasing punitiveness and the rising populism in Japanese criminal justice policy, *Punishment & Society*, 2008/10/47–77, 63. o.

⁵⁴ Miyazawa: 63. o.

⁵⁵ Miyazawa: 64. o.

⁵⁶ Daisaku Higashi: Can you hear the voices of crime victims?, Tokyo: Kodansha, 2006, 283. o. *in*: Miyazawa: 66. o.

⁵⁷ Hamai and Ellis: Japanese criminal justice: Was reintegrative shaming a chimera?, 32–33. o.

A japán áldozatjogi szervezetek jellemzője, hogy jogaik szélesítésén kívül a törvények szigorítása mellett lépnek fel, vagyis az ún. *genbatsukát* támogatják. A helyreállító igazságszolgáltatás hívei kisebbségben vannak körükben. Sőt, Miyazawa szerint maguk az áldozatjogi mozgalmak jelentik a *genbatsuka* támogatóinak fő bázisát.⁵⁸ Matsubara szerint Japánban az áldozatok szervezeteinek ugyan volt némi hatása a helyreállító igazságszolgáltatás kismértékű növekedésében, de a közvélemény továbbra is szimpátiát érez az áldozatokkal és haragot az elkövetőkkel szemben.⁵⁹

b) Az abolicionista mozgalom

Japánban az abolicionista mozgalmak az 1990-es évek elején-közepén élték virágkorukat. Az 1989–1993-as végrehajtási moratórium idején reális esély mutatkozott arra, hogy Japán is csatlakozik azon országok sorához, amelyek eltörölték a halálbüntetést.⁶⁰ Ezt követően azonban az ebbe az irányba haladó folyamatok leálltak, és ismét elkezdődött a halálbüntetések végrehajtása. Az új évezred kezdetére a halálbüntetést ellenző mozgalmak iránti társadalmi lelkesedés is alábbhagyott. Az eltörlést leginkább támogató országgyűlési képviselők vereséget szenvedtek a választáson és a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztést mint a halálbüntetést kiváltó legsúlyosabb büntetési nemet tartalmazó törvényjavaslat végül nem került a japán parlament elé.⁶¹ A mozgalom népszerűségének csökkenése részben a bűnözési félelemmel, részben pedig a halálbüntetést övező titoktartásnak köszönhető (részletesen ld. az 5/d részben). Az abolicionisták szerint az átlag japán ember semmit sem tud a halálbüntetésről és nem is foglalkoztatja ez a kérdés.⁶²

c) Az emberek közbiztonságról alkotott képének romlása

A közbiztonságról alkotott képre a japán nyelv a *taikan chian* kifejezést használja. A rendőrség és a média szóhasználatában 1995 óta szerepel, amikor a Nemzeti Rendészeti Ügynökség (NRÜ) vezetője Japán egyik legnagyobb újságának adott nyilatkozatában azt állította, hogy a *taikan chian* egyre rosszabb az országban. Az emberek közbiztonságról alkotott képének valós bűnügyi statisztikáktól (legalábbis részben) független voltát mind a japán rendőrség, mind a média elismeri. Miyazawa rámutat, hogy például 2004-ről 2005-re 11 százalékkal csökkent a rendőrség által rögzített adatok alapján a büntetőtörvénykönyvbe ütköző cselekmények száma, ám a NRÜ mégis a biztonságérzet alacsony szintjéről

⁵⁸ Miyazawa: 68. o.

⁵⁹ Hamai and Ellis: Japanese criminal justice: Was reintegrative shaming a chimera?, 32. o.

⁶⁰ David T. Johnson: Where the state kills in secret, *Punishment & Society*, 2006/8/251–285, 263. o.

⁶¹ Johnson: Where the state kills in secret, 263. o.

⁶² Petra Schmidt: Capital punishment in Japan, 2002, Leiden, The Netherlands: The Brill, 194. o. in: David T. Johnson: Japan's secretive death penalty policy, *Asian-Pacific Law and Policy Journal*, 2006/Summer, 62–124, 97. o.

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

számolt be, amit a gyermekek sérelmére elkövetett bűncselekményekkel és néhány különösen kegyetlen, megoldatlan bűncselekménnyel indokoltak. Ugyanúgy, 2005-ről 2006-ra tovább csökkent az előbb említett cselekmények száma, a NRÜ vezetőjének akkori nyilatkozata szerint azonban a biztonságérzetet csak a jelentősebb bűncselekményekkel kapcsolatos letartóztatások számának növekedése javíthatja.⁶³

A biztonságérzet romlásáról nem csupán a rendőrség beszél. A felmérések szerint 1998-ban csupán a japán emberek 19 százaléka gondolta, hogy a bűncselekmények száma emelkedik, míg 2008-ban a 48 százalékuk.⁶⁴ A bűnözési félelemmel kapcsolatban egyébként Japánra is jellemző, hogy az emberek csak általánosságban vélik rosszabbnak a helyzetet, ám saját környezetükre vonatkoztatva nem. A Hamai által 2006-ban készített felmérésből az derül ki, hogy a megkérdezettek nagyjából 90 százaléka szerint növekedett a bűncselekmények száma Japánban, ám csupán 27 százalékuk mondta azt, hogy környezetükben magasabb lett ez a szám.⁶⁵

Saito 2004-ben kritikával illeti a japán társadalom viszonyulását a biztonsághoz, mivel ez véleménye szerint ahhoz vezet, hogy az emberek önként vetik alá magukat a megfigyelésnek annak érdekében, hogy „biztonságban” élhessenek.⁶⁶ A japán kutató ezzel arra utalt, hogy ugyanúgy, mint a nyugati világ országaiban, Japánban is az emberek biztonsága (és az ezzel kapcsolatos valós vagy csupán az állami szervek által feltételezett közösségi igény) a legnyomósabb érv a különböző megfigyelési rendszerek (pl. zárláncú térfigyelő kamerarendszerek) telepítésének és a különböző állami szervek adatbázisainak összekapcsolása mellett. A bűnüldözési és bűnmegelőzési érdekhez kapcsolódó bűnözés fenyegető réme pedig a legtöbb esetben alkalmas arra, hogy a társadalom tagjait meggyőzze az effajta intézkedések szükségességéről.

d) A külföldiekkel szembeni előítéletek

Japánban a külföldiekkel szembeni előítéletek is problémát jelentenek. A kisebbségekhez tartozók száma még mindig alacsonynak mondható az országban, és a negatív vélemények leginkább a koreaiakat sújtják (ez elsősorban az Észak-Koreával fennálló feszült viszonyoknak köszönhető).⁶⁷ Emellett a szexuális szolgáltatások iparában is egyre nő a külföldiek, főleg dél-kelet ázsiaiak valamint kelet-európaiak száma, a japán nők egyenlőségi törekvései nyomán.⁶⁸ A külföldiekkel szembeni előítéletek jelenléte

⁶³ Miyazawa: 70. o.

⁶⁴ Koichi Hamai and Thomas Ellis: Japanese criminal justice: Was reintegrative shaming a chimera?, 25. o.

⁶⁵ Hamai and Ellis: Japanese criminal justice: Was reintegrative shaming a chimera?, 30. o.

⁶⁶ T. Saito: Anshin-no-Fasizumu (The Fascism of Safety), Tokyo: Iwanami Shyoten, 2004, in: Murakami Wood, Lyon and Abe: 552. o.

⁶⁷ Murakami Wood, Lyon and Abe: 558. o.

⁶⁸ J. Noblestone: Law and order: tougher cops, late-night curfews and surveillance cameras, Metropolis, 2004 (weblink: www.metropolis.japantoday.com/tokyo/543/feature.asp, in: Murakami Wood, Lyon and Abe: 558. o.

egy olyan országban, amely oly hosszú időn keresztül volt elzárva a külvilágtól, mint Japán, nem meglepő.⁶⁹ A zárt közösségen kívülről érkezőkhöz kapcsolódó félelmek azzal magyarázhatók, hogy eltérő értékeik miatt a konfliktusok kialakulása Sellin már vázolt, a heterogén közösségekre vonatkozó elmélete miatt valóban gyakori.⁷⁰ A NRÜ ezt ki is használja, amikor gyakorta hivatkozik a külföldiek által elkövetett bűncselekmények statisztikáira.⁷¹

A zártláncú térfigyelő kamerarendszerek bűnmegelőzési célú használata Japánban 2001 óta jellemző, köszönhetően a szeptember 11-i terrortámadást követő biztonságpolitikai intézkedéseknek, valamint a 2002-es, Japánban rendezett futball világbajnokságnak, amelyre számtalan szurkoló érkezését várták és az ehhez kapcsolódó félelmeket (különösen az angol szurkolókhöz kapcsolódó előítéleteket) kihasználva telepítettek nagyjából kétszáz kamerát tíz nagyvárosba. Ugyanebben az évben szereltek fel ötven kamerát Tokió legismertebb „piroslámpás” városrészébe, a Kabuki-negyedbe, ahol egyébként 185-ször több erőszakos bűncselekményt követtek el, mint a tokiói átlag.⁷²

5. A japán büntetőpolitika iránya az 1990-es évektől napjainkig

a) A törvények szigorítása

2004-ben az Igazságügyi Minisztérium javaslatot tett a büntetőtörvénykönyv büntetési tételeinek általános növelésére. A javaslat eredményeképpen az országgyűlés még az év végén elfogadott egy sor módosítást a törvénykönyvre vonatkozóan, amelyek többsége a büntetések szigorítását célozta. A módosítás keretében például emelték az egy bűncselekményért kiszabható szabadságvesztés büntetés felső határát tizenöt évről húsz évre, a halmazati büntetésként kiszabható szabadságvesztés felső határát húsz évről harminc évre, ezen kívül az elévülési időt a halálbüntetéssel is sújtható bűncselekmények esetében tizenöt évről huszonöt évre, a határozatlan ideig tartó szabadságvesztéssel is sújtható bűncselekmények esetében pedig tíz évről tizenöt évre módosították.⁷³ A minisztérium három fő indokkal magyarázta a szigorítások szükségességét: növekedett a regisztrált bűncselekmények száma, a bírói gyakorlat már szigorodott és így egyre több kiszabott büntetés érte el a büntetési tétel felső határát, az emberek igazságról alkotott képe megváltozott.⁷⁴ A fiatalokúakra vonatkozó szabályozás 2000. évi szigorítása a törvény első

⁶⁹ Murakami Wood, Lyon and Abe: 558. o.

⁷⁰ Thorsten Sellin: Culture, conflict and crime, Bulletin 41, New York: Social research Council, 1938. in: Freda Adler: Nations not obsessed with crime, Littleton: F. B. Rothman, 1983, 145. o. in: Leonardsen: 209. o.

⁷¹ Murakami Wood, Lyon and Abe: 561. o.

⁷² Murakami Wood, Lyon and Abe: 560. o.

⁷³ Miyazawa: 59. o.

⁷⁴ Miyazawa: 71. o.

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

módosítása volt a második világháború óta. Az új rendszer szerint több fiatalok kerülnek felnőttkorúak bírósága elé, illetve a felnőttek büntetés-végrehajtásának rendszerébe.⁷⁵

Hamai és Ellis rámutatnak, hogy Japánban még 2008-ban sem működnek a helyreállító igazságszolgáltatás intézményei. Ennek megfelelően ha a japán bíróság kimondja a vádlott bűnösségét, akkor gyakorlatilag háromféle büntetésre számíthat az elítélt: pénzbüntetésre, felfüggesztett szabadságvesztésre vagy letöltendő szabadságvesztésre.⁷⁶

b) Az ítélkezési gyakorlat szigorodása

A szigorítási tendencia a bírói gyakorlatban is megjelent, és ez volt a 2004-es törvénymódosítások egyik indoka is. Setsuo Miyazawa vizsgálatai szerint például 2006-ban több olyan ügyben is szabott ki a bíróság halálbüntetést, amelyek esetében korábban valószínűtlen lett volna a legsúlyosabb büntetési nem alkalmazása (egyik esetben egy hétéves kisgyermek, egy másikban egy fiatal nő és tizenegy hónapos gyermeke sérelmére elkövetett emberölés miatt).^{77,78} Valamennyi eset országszerte nagy felháborodást váltott ki, és mind a nyomozati, mind a bírósági szakaszokat hatalmas médiavisszhang és figyelem kísérte. Ez a jelenség nem meglepő, és nem is japán sajátosság, hiszen a nyugati világ országaiban is megszokott, hogy a szokatlanul kegyetlen vagy kirívó bűncselekményekre a társadalom érzékenyebben reagál és ez fokozottan igaz azokra, amelyeknek áldozatai gyermekek.

Az ítélkezési gyakorlat szigorodásához természetesen hozzájárul a törvények már említett szigorítása is, amelynek eredményeképpen megnövekedett a szabadságvesztésre ítélték száma (ahogy ezt a 3. ábrán is láthattuk) és a büntetések átlagos időtartama is hosszabb lett. Ebben szerepet játszik az is, hogy az ügyészek is egyre szigorúbb büntetéseket indítványoznak.⁷⁹

A szigorúbb ítéletek születéséhez közvetve hozzájárulhat a büntetőeljárás törvény azon módosítása, amely lehetővé teszi a bűncselekmény áldozatainak és adott esetben családtagjaiknak, hogy a bírósági tárgyalás

⁷⁵ Hamai and Ellis: Japanese criminal justice: Was reintegrative shaming a chimera?, 33. o.

⁷⁶ Koichi Hamai and Tom Ellis: Genbatsuka: Growing Penal Populism and the Changing Role of Public Prosecutors in Japan?, Japanese Journal of Sociological Criminology, 2008/ No. 33, 67–91. o., 68. o.

⁷⁷ Miyazawa: 60. o.

⁷⁸ A hétéves kisgyermek sérelmére elkövetett emberölés esetében azért lett volna valószínűtlen a legsúlyosabb büntetési nem alkalmazása, a szigorodási tendenciát megelőzően, mert a japán bíróságok hagyományosan kerültek a halálbüntetés kiszabását az olyan elkövetőknél, akik egy esetben követtek el emberölést. Az anya és kisgyermek sérelmére elkövetett emberölés esetében pedig az elkövető egy tizennyolc éves férfi volt, amely életkor Japánban büntetőeljárás szempontból fiatal felnőttnek minősül, és az ő esetükben Miyazawa kutatásai szerint a 1983 óta ez a 2006-os eset volt az első, amelyben halálbüntetés kiszabására került sor. In: Miyazawa: 61. o.

⁷⁹ Hamai and Ellis: Genbatsuka: Growing Penal Populism and the Changing Role of Public Prosecutors in Japan?, 73. o.

folyamán az ügyész mellett helyet foglalva kérdéseket intézzenek a vádlotthoz. Hamai és Ellis megjegyzik, hogy ez alkalmas arra, hogy nyomást gyakoroljon az ügyvédekre és a bírókra (beleértve az esküdteket is) és nyomatékos adjon az ügyészek szavának, mikor súlyosabb büntetést indítványoznak.⁸⁰

c) A büntetés-végrehajtásban jelentkező tendenciák

Míg a bűncselekmények száma a 2000-es évek eleji növekedést követően ismét csökkenni kezdett, addig a börtönnépesség (és az évenként szabadságvesztésre ítélték) száma fokozatosan növekszik már az 1990-es évek eleje óta. Hamai és Ellis (2008-as írásukban) kiemelik, hogy a szabadságvesztések tartama, a börtönnépesség átlagéletkora növekszik és emelkedik a fogvatartottak körében a mentális betegséggel rendelkezők és a külföldi állampolgárok aránya. Ezenkívül növekszik az életfogytig tartó szabadságvesztésre, valamint a halálbüntetésre ítélték száma is annak ellenére, hogy az emberölések száma stabilnak mondható. Emellett számtalan olyan esetben, amelyben korábban csak pénzbüntetést szabtak volna ki, most a szigorítási tendencia miatt szabadságvesztés kiszabására kerül sor. Ahogy Hamai és Ellis fogalmazzák, „az új szabályozás nem csupán szigorúbb büntetéseket vezetett be, de ki is szélesítette a büntetőigazságszolgáltatás hálóját”⁸¹.

d) A halálbüntetés

Napjainkban már csak két fejlett demokrácia alkalmazza a halálbüntetést: az Egyesült Államok és Japán.⁸²

A halálbüntetést Japánban a titoktartás politikája jellemzi. Ennek jegyében, valamint a nyilvános viták elkerülésének stratégiája részeként a japán igazságügyi minisztérium jellemzően az országgyűlési szünetre, valamint a munkahét végére tűzi ki a kivégzések időpontját. Emellett megfigyelhető olyan tendencia is, amely szerint olyan fogvatartottak halálbüntetésének végrehajtását rendelik el, akik egy, a közelmúltban nagy visszhangot keltett bűncselekményhez hasonló követtek el. Ez a törvények szigorítása esetében is alkalmazott technika, hiszen például a fiatalokorra vonatkozó szabályozás szigorítása esetében is így próbáltak társadalmi támogatást szerezni a módosításnak.⁸³ Nem nyilvános az sem, hogy az igazságügyi minisztérium milyen szempontok szerint jelöli ki a halálbüntetésre ítélték közül, hogy kinek a kivégzését mikor hajtják végre. Az egyetlen szempont, amit követni látszanak, az az ítélet

⁸⁰ Hamai and Ellis: Genbatsuka: Growing Penal Populism and the Changing Role of Public Prosecutors in Japan?, 86. o.

⁸¹ Hamai and Ellis: Japanese criminal justice: Was reintegrative shaming a chimera?, 33–35. o.

⁸² Johnson: Where the state kills in secret, 268. o.

⁸³ Johnson: Where the state kills in secret, 255. o.

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

óta eltelt idő, de ezt sem minden esetben.⁸⁴ A törvény szerint a kivégzésről szóló határozatot az ítélet jogerőre emelkedését követő hat hónapot követően kellene meghozni, és a határozattól számított öt napon belül pedig végrehajtani a büntetést. Ennek betartására azonban szinte sosem kerül sor, és a halálsoron eltöltött idő átlagosan nyolc év (1996-os adat).⁸⁵ A halálbüntetésre vonatkozó dokumentumok, amelyek nyilvánosságáról törvény szól, sem kutatók, sem újságírók számára nem hozzáférhetőek.⁸⁶ A kivégzések nem nyilvánosak, azon csupán a büntetés-végrehajtási intézet kijelölt dolgozói vehetnek részt. A végrehajtás helyszínéül szolgáló (éppen használaton kívüli) helyiségeket 2010-ig nem is lehetett meglátogatni, ebben az évben engedélyezte először Keiko Chiba igazságügy-miniszter, hogy újságírók beléphessenek a büntetés-végrehajtási intézet ezen részébe.⁸⁷

Japánban a halálbüntetés végrehajtásának körülményei és a végrehajtásra váró fogvatartottakkal való bánásmód is alapvető emberi jogokat sért. David T. Johnson leírja, hogy a fogvatartottakat nem értesítik előre a kivégzés időpontjáról, azt csupán nagyjából egy órával előtte hozzák tudomásukra. Ezt, valamint a hozzátartozókkal való kapcsolattartás korlátozását a fogvatartottak „érzelmi stabilitásának” megőrzésével magyarázzák. A hozzátartozókat csak utólag értesítik az ítélet végrehajtásának tényéről. Ugyanígy az elítélt ügyvédje sem kap előzetes értesítést, lehetlenné téve ezzel a végrehajtást elrendelő igazságügy-minisztériumi határozat elleni fellebbezést. A közösséget sem tájékoztatják előre, hogy ezzel is minimalizálják a tiltakozásokat, a médiumokhoz csupán utólag juttatnak el egy rövid (az elítélt nevét nem tartalmazó) közleményt a kivégzés megtörténtének tényéről, ezt is csupán 1999 óta. Sok esetben maguk a részt vevő büntetés-végrehajtási dolgozók sem tudnak előzetesen arról, hogy kivégzésben kell majd közreműködniük. Ezt azzal indokolják, hogy előzetes figyelmeztetés esetén attól lehetne tartani, hogy az érintett dolgozók „beteget jelentenek”.⁸⁸

A japán Kabinetiroda által végzett, nagyjából 2000 embert érintő, nem reprezentatív 2009-es felmérés eredménye szerint a megkérdezettek 85,6 százaléka gondolta úgy, hogy bizonyos esetekben nincs jobb megoldás, mint a halálbüntetés, 8,6 százaléka nyilatkozott úgy, hogy nem tudja, és 5,7 százalék szerint el kellene törölni a halálbüntetést.⁸⁹

⁸⁴ Johnson: Where the state kills in secret, 255. o.

⁸⁵ Dana Domikova-Hashimoto: Japan and capital punishment, Human Affairs, 1996/1/77–93, 80. o.

⁸⁶ Johnson: Where the state kills in secret, 256. o.

⁸⁷ Minoru Matsutani: Shedding light on death penalty, Japanese Times: 2010. 08. 28., letölthető: <http://www.japantimes.co.jp/text/nn20100828a3.html>

⁸⁸ David T. Johnson: Japan's secretive death penalty policy, Asian-Pacific Law and Policy Journal, 2006/Summer, 62–124, 70–75. o.

⁸⁹ Matsutani

6. Konklúzió

A második világháborút követő „japán csodának” az 1990-es évek elején vége szakadt. A gazdasági növekedés már az 1980-as évektől kezdve lelassult, majd az 1990-es évek elején indult recessziónak köszönhetően gyakorlatilag le is állt. Részben ennek, részben pedig a globalizációnak, a világ és az élet felgyorsulásának köszönhetően Japánban olyan társadalmi és kulturális folyamatok indultak meg, amelyek lassan ugyan, de olyan változásokat hoztak és fognak hozni a jövőben, amelyek előbb-utóbb szükségessé teszik az évtizedeken át jól működő (és változatlanul hagyott) gazdasági és társadalmi mechanizmusok revízióját. Ez már meg is kezdődött, például az oktatáspolitiká tekintetében.⁹⁰ A hagyományos családmodell felbomlása, a csoport-egyén viszony kezdődő válsága, a fiatalok és idősek közötti generációs feszültségek, az idősek egy részének a társadalom peremére sodródása, a külföldiekkel szembeni előítéletek növekedése mind a közelgő, sőt, talán már ki is alakult értékválságot jelzik. Ez egyelőre a bűncselekmények alakulásában nem látszik megmutatkozni, mert bár a regisztrált bűncselekmények száma a 2000-es évek elején emelkedésnek indult, a folyamat a 2004-es tetőzés után leállt és azóta a bűnözés ismét csökken. Természetesen nem jelezhető előre teljes biztonsággal, hogy ez a tendencia miként fog változni, és Japán esetében már többször bebizonyosodott, hogy az európai vagy amerikai társadalmi-kulturális környezetben megfogalmazott elméletek nem mindig alkalmazhatóak a keleti országban. Ezért is érdemes figyelemmel kísérni a japán társadalmi folyamatok alakulását, hiszen egy több száz, sőt, bizonyos elemeiben több ezer év alatt kialakult értékrendszer és társadalmi viszonyrendszer válságának (és valószínűleg változásának) lehetünk tanúi.

Irodalom

- Adler, Freda: Nations not obsessed with crime, Littleton: F. B. Rothman, 1983
Beccaria, Cesare: A bűnökről és a büntetésekről, ford.: Madarász Imre, Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1989
Braithwaite, John: Crime, shame and reintegration, Cambridge: Cambridge University Press, 1989
Braithwaite, John: Shame and modernity, *The British Journal of Criminology*, 33/1–18.
Domikova-Hashimoto, Dana: Japan and capital punishment, *Human Affairs*, 1996/1/77–93
Dower, J. W.: Embracing defeat: Japan in the wake of World War II, New York: Norton, 1999
Durkheim, Émile: Suicide: A study in Sociology, London: Routledge & Kegan Paul, 1982
Foote, D. H.: The benevolent paternalism of Japanese criminal justice, *California Law Review*, 80 (2), 317–390. o.
Hamai, Koichi and Ellis, Tom: Genbatsuka: Growing Penal Populism and the Changing Role of Public Prosecutors in Japan?, *Japanese Journal of Sociological Criminology*, 2008/No. 33, 67–91. o.

⁹⁰ Hidasi: Oktatás Japán módra

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

- Hamai, Koichi and Ellis, Thomas: Japanese criminal justice: Was reintegrative shaming a chimera?, *Punishment & Society*, 2008/10/25–46. o.
- Hidasi Judit: Na és hogy tetszik Japán?, Budapest: Terebess Kiadó, 1999; weblink: <http://terebess.hu/keletkultinfo/hidasi.html>
- Hidasi Judit: Értékválság és értékváltás Japánban, *Ezredvég*: 2002. augusztus–szeptember, XII. évfolyam, 8–9. szám, 83–89; weblink: <http://terebess.hu/keletkultinfo/hidasij.html>
- Hidasi Judit: Oktatás japán módra, *Ezredvég*, 2003. december, XIII. évfolyam, 12. szám, weblink: <http://terebess.hu/keletkultinfo/hidasij.html>
- Higashi, Daisaku: Can you hear the voices of crime victims?, Tokyo: Kodansha, 2006
- Johnson, Chalmers: Miti and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy 1925–1975, Stanford University Press, 1982
- Johnson, David T.: Japan's secretive death penalty policy, *Asian-Pacific Law and Policy Journal*, 2006/Summer, 62–214. o.
- Johnson, David T.: The Homicide Drop in Postwar Japan, *Homicide Studies*: 2008/12/146–160. o.
- Johnson, David T.: Where the state kills in secret, *Punishment & Society*, 2006/8/251–285. o.
- Kingston, Jeff: Contemporary Japan: History, Politics and Social Change Since the 1980s
- Komiya, N.: A cultural study of the low crime rate in Japan, *The British Journal of Criminology*, 1999/39/369–390. o.
- Matsutani, Minoru: Shedding light on death penalty, *Japanese Times*: 2010. 08. 28., weblink: <http://www.japantimes.co.jp/text/nn20100828a3.html>
- Miyazawa, Setsuo: The politics of increasing punitiveness and the rising populism in Japanese criminal justice policy, *Punishment & Society*, 2008/10/47–77. o.
- Murakami Wood, David; Lyon, David and Abe, Kiyoshi: Surveillance in Urban Japan: A Critical Introduction, *Urban Studies*, March 2007, 551–568. o.
- Noblestone, J.: Law and order: tougher cops, late-night curfews and surveillance cameras, *Metropolis*, 2004 (weblink: www.metropolis.japantoday.com/tokyo/543/feature.asp)
- Ohno, Kenichi: The Economic Development of Japan, 2006, GRIPS Development Forum (translated from Kenichi Ohno: Tojokoku Nippon no Ayumi: Edo kara Heisei madeno Keizai Hatten, 2005, Tokyo: Yuhikaku Publishing Co. Ltd.)
- Saito, T.: Anshin-no-Fasizumu (The Fascism of Safety), Tokyo: Iwanami Shyoten, 2004
- Schmidt, Petra: Capital punishment in Japan, 2002, Leiden, The Netherlands: The Brill
- Sellin, Thorsten: Culture, conflict and crime, Bulletin 41, New York: Social research Council, 1938
- Vogel, Ezra: Japan as no. 1. lesson for America, Harvard: Harvard University Press, 1979
- White Paper on Crime 2009, Research and Training Institute, Ministry of Justice, weblink: <http://hakusyo1.moj.go.jp/en/58/nfm/mokuji.html>

GEORG VOBRUBA

Az európai társadalom társadalmi konstrukciója

I. A szociológia váratlan szerencséje

Az európai integráció folyamata jelentős ösztönzést nyújt a társadalom szociológiai elmélete számára, mivel ez a folyamat olyan gyors intézményi változást jelent, amely ingerli a társadalom megfigyelésével kapcsolatban kialakult szociológiai rutint. Ebből kifolyólag ez a folyamat kiváló alkalmat nyújt ahhoz, hogy a társadalom társadalmi konstrukcióját modern körülmények között elemezzük, és egyszersmind ahhoz is, hogy azonosítsunk egy központi álproblémát, amely olyannyira foglalkoztatja a szociológusokat: azt ti., hogy miként definiáljuk a „társadalmat”.

A konkrétumok szempontjából az európai integráció folyamata két, szociológiai szempontból releváns kérdést vet fel.

Először is a folyamat arra késztet minket, hogy reflektáljunk a „társadalom” szociológiai értelemben használt jelentésére. Magától értetődő, hogy a „társadalom” kifejezést gyakran használjuk az európai integrációval összefüggésben, akár a kialakulóban lévő európai társadalom vonatkozásában, akár éppenséggel azért, hogy felpanaszoljuk az európai szinten létező társadalom hiányát. Felmerül a kérdés, hogy ezek a társadalomra vonatkozó gyakorlati megfigyelések mit jelenthetnek a társadalom szociológiai elmélete számára.

Másodszor: az európai integráció egyedülálló lehetőséget jelent ahhoz, hogy a társadalom szociológiai elméletének kontextusában magyarázó szándékkal új kérdéseket fogalmazzunk meg a társadalom konstrukciójának okait és következményeit illetően. Az európai szintű integráció folyamatát különösen a társadalmi változás kifejezett gyorsasága és az a feszültség teszi a társadalomépítés laboratóriumává, amely az intézményes változás és a mögötte kullogó társadalmi integráció között érzékelhető. Hogyan jelenthet tehát az európai integráció váratlan szerencsét a szociológia számára?

A kérdésnek megválaszolása érdekében megkísérlem összekapcsolni az európai integráció szociológiáját a társadalom szociológiai elméletével, úgy, hogy közben két feladatnak tegyünk eleget. Egyrészt a társadalom szociológiai elméletének meg kell magyaráznia, miért kell tartózkodnia attól, hogy előfeltételezze a „társadalom” terminus egységes értelmezését. Másrészt az európai integráció szociológiájának értelmezési keretet kell biztosítania a „társadalom” kifejezés gyakorlati használatára vonatkozó, empirikus információk értékelésére és fontosságának hangsúlyozására, a létező társadalmakban.

Annak érdekében, hogy ezt a két feladatot hatékonyan megoldjuk, elengedhetetlen, hogy reflexív módon viszonyuljunk a problémákhoz,

ami azt jelenti, hogy szociológiailag kell tekintetbe vennünk a szociológiai gondolkodás modern feltételeit. Tehát a következő síneken fogok haladni: miután röviden leírom, hogy mit értek „modern gondolkodás”-on, megkísérlem feltárni a megismerés modern feltételeit, és megkísérlem felvázolni a „magyarázat” sajátosan modern jelentését. Ezen vizsgálódás eredményeképpen a társadalommal kapcsolatban a *másodlagos megfigyelésekre* összpontosító szociológiaelmélet képes lesz arra, hogy meghatározza a *társadalom* fogalom szociológiai használatának előfeltételeit, és ennek során empirikus adatokat szolgáltatson arra vonatkozóan, hogy az emberek hogyan lokalizálják a társadalmat a nemzetállami és az összeurópai szint között. Végül pedig egy rövid vázlattal mutatom be, hogy mit jelent a kialakuló európai társadalom kérdése esetében a „másodlagos megfigyelések” alkalmazása.

II. Tudásszociológia: néhány alapvetés

„A régiek” gondolataikkal egy bizonyos pontig haladtak előre, ahol „elismertek egy világos határt” (Wittgenstein 1989: 86)¹. A tudásszociológia alapjaira építve viszonylag egyszerű konszenzusra jutni a következőben: a megismerés modern feltételei mellett a magyarázatok nem hivatkozhatnak egy abszolút vonatkoztatási pontra. Ez a „varázstalanodás” eredménye, az „Entzauberung der Welt”, ahogy Max Weber nevezte. Ezt a varázstalanodási folyamatot a természettudományos-technikai forradalom, a polgári politikai forradalom és a kapitalista gazdasági forradalom egyidejű folyamatai eredményezték. A gondolkodás logikai struktúrájára vonatkozóan ez azzal járt, hogy többé már nem lehet a jelenségeket egy abszolút és mindenható eredet emanációjaként értelmezni olyanként, mint ami lehetővé tenné a dolgok értelmére vonatkozó, minden kérdés megválaszolását, egy Abszolút Kezdetre való hivatkozással.

Egy ilyen abszolút eredet feltételezése virtuálisan korlátlan magyarázó erővel ruházta fel a premodern logikát. Ahogy Günter Dux (2011: 142) megfogalmazta: „Az elme vagy szellem elsődlegességének abszolút volta a premodern gondolkodásban annyiban volt abszolút, amennyiben tartalmazott egy olyan szubsztanciát, amely magából hozott létre mindent, ami a világban volt és történt. A magyarázat módja abban állt, hogy visszavezeti hozzá a megmagyarázandót, hogy aztán belőle kifejtse azt.” Az abszolút vonatkoztatási pont nyilvánvalóságának az előfeltételezése az, ami megadja a premodern logika magyarázó erejét.² Az abszolútumra való hivatkozás, úgy tűnt, ebben a kontextusban minden kérdésre választ ad, hiszen az abszolút minden kétségen felül áll, mert abszolút módon minden kérdésen túl van. Az érem másik oldala is egyértelmű: a premodern logika abban a pillanatban elveszíti a magyarázó erejét, ahogy magának az abszolút vonatkoztatási pontnak az előfeltételezése

¹ Márkus György fordítása

² Wittgenstein (1989: 90) kísérletet tesz arra, hogy a kérdések premodern lehatárolását híres tételének alkalmazásával helyettesítse: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” De a modernitás feltételei között ez reménytelen vállalkozás. A kérdéseket nem lehet megállítani, és minden válasz további kérdésekhez vezet.

megkérdőjeleződik. „Egy radikálisan szekularizált világban, amelyben – mint utaltunk rá – semmi sem található, ami ne lenne feltételek kontextusának kitéve, annak is lehetőségessé kell válnia, hogy a megkonstruált világot úgy értsük meg, hogy figyelembe vesszük azokat a feltételeket, amelyek között kialakult, és ez magában foglalja azokat a különböző típusú logikákat is, amelyeken alapszik” (Dux 2011: 135). Nem arról van szó, hogy az egyik vagy másik magyarázó séma már elvesztette a meggyőző erejét. Nem pusztán egy szemantikai változásról kell számot adnunk, hanem magának a gondolkodásnak a szerkezeti változásáról. Amint maga az abszolút vonatkoztatási pont megkérdőjeleződik, elvesz a premodern logika magyarázó ereje, mivel minden további törekvés arra, hogy rá hivatkozzanak, egy végtelen regresszióhoz vezet (lásd még von Foerster 2008: 29). Más szóval: a világ stabilitásának azon magyarázata, hogy fundamentuma egy teknőc hátán nyugszik, csak addig meggyőző, amíg nem kérdőjeleződnek meg a teknőc szilárd, álló helyzetének feltételei. Máskülönben, hogy ennél az allegóriánál maradjunk, egy ilyen magyarázat a teknőcök vég nélküli tornyát eredményezné.

Az abszolútumra hivatkozó premodern logika virtuálisan korlátlan magyarázó erejének felidézése világossá teszi annak szükségességét, hogy újraorientáljuk a (tudományos) gondolkodást. Ennek következtében minden olyan magyarázat elveszti meggyőző erejét, amelynél az *explanandum* már tartalmazza az *explanans*-t. Erre jó példa az, amikor egy társadalmi tény azzal magyaráznak, hogy az egy cselekvő akaratában már megjelenik, vagy amikor egy társadalmi jelenséget a társadalom egy a priori feltételezett jellemzőjéből magyaráznak.

Mi következik az elmondottakból a társadalom egy olyan fogalmának megalkotására nézve, amely hasznosítható a szociológiai kutatás számára? Központi állításom az, hogy a szociológiai értelemben vett „társadalom” fogalma eltérő jelentéssel bír annak függvényében, hogy elsődleges vagy másodlagos megfigyelésekhez használjuk (lásd Vobruba 2009).

III. Társadalom: két perspektíva

Az elsődleges megfigyelések perspektívájára a továbbiakban úgy fogok hivatkozni, mint az „emberek perspektívájára”³. Az „emberek” kifejezéssel nem egy társadalmi réteget jelölök, hanem a társadalmi gyakorlatok egy sajátos perspektíváját. Az *emberek* – vagyis mindenki – megfigyeli a társadalmi viszonyokat, értelmezik azokat és értelmezéseiknek megfele-

³ Az „emberek” [people] kifejezést itt a német „Leute” fordításaként használjuk. A *Leute* egy gyakran és informálisan használt kifejezés az „emberekre” általában. Soha nem használatos egyes számban (ha lenne egyes száma, az egy személyt jelentene). A mindennapi használatban a *Leute* gyakran az „emberi lények” szinonímájaként működik (mint például: *Menschen/Leute bei der Arbeit* – emberek munkában). Fontos, hogy a *Leute* nem azonos jelentésű a *Volk* kifejezéssel; soha nem használják az „amerikai nép” vagy a „német nép” értelmében. [A lábjegyzet a német *Leute* és az angol *people* kifejezés közötti különbségeket és hasonlóságokat azért tárgyalja, mert az angol szöveg végig a *people* szót használja. – A ford.]

lően cselekszenek. A másodlagos megfigyelések perspektívájában viszont az emberek megfigyeléseit figyelik meg. Semmi kétség, ez a szociológia kezdőpontja, az emberek megfigyelésének a megfigyelése. „Annak, aki társadalomtudós akar lenni, el kell határoznia, hogy maga helyett valaki mást helyez ennek a világnak a középpontjába, nevezetesen a megfigyelt személyt.” (Schütz 1943: 143; Soeffner 1989: 25ff). Ez az alapvető különbség az elsődleges és a másodlagos megfigyelések között. Az embereknek a valósággal kell megbirkózniuk, elsődleges megfigyeléseik és azok értelmezései alapján, míg a másodlagos megfigyelések mentesek a gyakorlat terhétől. „Mint a társadalmi világ tudományos megfigyelői, mi nem gyakorlati módon, hanem kognitívan vagyunk benne érdekeltek.” (Schütz 1943:134). De ez semmiképpen sem jelentheti azt, hogy a szociológusok olyannak konstruálják a társadalmi valóságot, amilyennek akarják. Hogyan lehetséges ez?

Az emberek ahhoz, hogy intencionálisan cselekedhessenek, kénytelenek életszerű értelmezéseket alkotni a valóságról. Ez a realizmushoz való kötődés – amely az emberek megfigyeléseit uralja – korlátozza értelmezéseik és cselekvéseik spektrumát. „Mi ennek a következménye a társadalom szociológiai definíciójára nézve? Minden definíciónak, amely nem mond le replikálhatóságáról, az embereknek a társadalomról alkotott képüket feltáró gyakorlati tudására és cselekvéseire kell vonatkoznia.” (Balog 1999: 70) Pontosan azért, mert a társadalom anélkül is létezik, hogy a szociológusok megfigyelnék (Simmel 1992: 43), a szociológiai megfigyelések kénytelenek figyelembe venni azokat a kényszerű kereteket, amelyek között az emberek megfigyelik a társadalmi körülményeket, értelmezik azokat, és cselekszenek azok alapján. Ez a háttér megóvjá a szociológiát az önkényes konstrukcióalkotástól, azon egyszerű okból kifolyólag, hogy az emberek értelmezése a társadalmi valóságról minden csak nem önkényes; ugyanis ha valaki el akarja kerülni cselekedeteinek negatív konzekvenciáit, akkor nagymértékben alkalmazkodnia kell egy társadalom adott társadalmi viszonyaihoz. A szociológia az emberek megfigyelései, értelmezései és cselekvései megfigyelése révén képes olyan módon kapcsolódni a társadalmi valósághoz, amely elkerüli az önkényességben való elveszés veszélyét (vagyis az úgynevezett radikális konstruktivizmus végétét). „A mindennapi tudás az a szilárd alap, amely lehetővé teszi a szociológia számára, hogy megkonstruálja fogalmait, és amely a társadalmi jelenségek létezésének bizonyosságát adja, keretet szabva így a szociológiai gondolkodás számára is” (Balog 1999: 77). Az emberek realizmusa az, ami megalapozza a szociológiát.

A standard szociológiai kutatás abból áll, hogy megfigyeli, mit és hogyan figyelnek meg az emberek a társadalomban, és miképp cselekszenek ennek megfelelően (Vobruba 2009). De a szociológia is lehet másodlagos megfigyelés tárgya, ugyanis a másodlagos megfigyelés perspektíváját nagymértékű rugalmasság jellemzi. Ebből kifolyólag a szociológia úgy jelenik meg, mint az „emberek” kutatásának egy bizonyos gyakorlata. Ebben a folyamatban viszont azt is meg lehet figyelni, hogy a szociológusok hogyan végeznek megfigyelést, értelmeznék és cselekszenek (speciális módszertani szabályok szerint). Ennek az önmegfigyelésnek a

képessége hozza létre a szociológia reflexivitását és konstruálja tudományos identitásának magvát (Peters 1993: 390ff; Vobruba 2012)⁴.

Némi nehézséggel járhat ezen gondolatmenet implikációinak az elképzése, mivel itt a szociológia kétszer is megjelenik: először a másodlagos megfigyelés perspektívájában, amikor is a szociológia figyel meg és értelmezi a társadalmi gyakorlatot, és másodsor az elsődleges megfigyelések perspektívájában, amikor is a szociológia mint egy bizonyos gyakorlat jelenik meg. Mit jelent ez a „társadalom” terminus szociológiai használatára nézve?

Az elsődleges megfigyelés perspektívájában – vagyis a gyakorlati kutatás céljára – a társadalom terminusának jól kell illeszkednie ahhoz, hogy a kutatás mire terjed ki, és így a társadalom szociológiai elméletének egy adott heurisztikus felfogását kell megteremtenie. Ebben az értelemben a *társadalom* hasznos eszköz arra, hogy elősegítse a kutatás gyakorlatát. Ebből kifolyólag a *társadalom* bármelyik fogalmára áll, hogy nem lehet se igaz, se hamis, csak vagy használható, vagy nem használható. Az ilyen fogalmak heurisztikus funkciót töltenek be, és elkerülhetetlenül a jelentések sokféleségét hordozzák magukban. Gyakorlatilag minden egyes szociológiai cselekvő megalkothatja a saját társadalom-fogalmát, és érvényesíthet igényelhet az adott sajátos jelentésnek egy gyakorlati kutatásban. De ugyanakkor figyelembe kell venni – és minden szociológiai cselekvőnek ezt kell tennie –, hogy más cselekvők a társadalom alternatív fogalmaival állhatnak elő. Maga az a tény, hogy a társadalomra vonatkozó szociológiai fogalmak sokfélesége létezik, megmutatja annak lehetetlenségét, hogy elméleti úton megalkossuk az „igazi” fogalmat; gondoljunk csak a *kockázat-társadalomra*, a „*multi-options*” *társadalomra*, a *teljes foglalkoztatottság társadalmára*, a *tudástársadalomra* és így tovább. Például különösen problémás lehet, ha magától értetődően adótnak vesszük az „európai társadalmat”, mivel ez gyümölcsöző empirikus kérdések felvetését akadályozza meg.

Minden, a társadalom egy adott fogalmára vonatkozó érvényességi igénynek számot kell vetnie saját jelentésbeli sokféleségével. Ez a szabály, amelyet a szociológia mint társadalmi gyakorlat saját magára alkalmaz, a megismerésnek a modernitáson és a szociológia reflexivitásán belüli feltételeiből ered. Ha már a kezdet kezdetén a társadalom egy szubsztanciális fogalmából indulnánk ki, az azt jelentené, hogy a szociológia visszaesik a premodern gondolkodás abszolútumra hivatkozó logikájába. Ebben az esetben a szociológiai magyarázatok végső soron egy abszolút *explanans*-ra vezetnék vissza az *explanand*-t; tehát a társadalom egy olyan fogalmára, amely a priori rendelkezik teremtő képességgel. Ez a fajta magyarázat nem jelentene többet, mint a társadalmi jelenségek projektálását a társadalom fogalmába, vagyis a jelenségeket ebből a

⁴ Ez a szociológia *differentia specifica*-ja más tudományos diszciplínákhoz képest. Nem létezik az orvostudomány orvostudománya, a közgazdaságtan közgazdaságtana, sem a matematika matematikája. Természetesen létezik viszont az orvostudomány szociológiája, gazdaságszociológia vagy a természettudományos tudás szociológiája (Vogel, Dux 2010), és végül: a szociológia szociológiája, a szociológiai gondolkodás szociológiája értelmében. A szociológia, amennyire én látom, az egyetlen tudomány, amely saját tárgyaként is megjelenik.

fogalomból vezetnék le. Pontosan ez a „magyarázatkeresés” premodern módja, amely egy abszolút vonatkoztatási pontra hivatkozik, és ami a modernitás viszonyai között érvényét veszítette.

A másodlagos megfigyelések perspektívájában a „társadalom” heurisztikus terminusát arra használjuk, hogy megragadjuk azokat a jelenségeket, amelyek a gyakorlatban *társadalomként* figyelhetők meg és értelmezhetők. Más szóval a társadalom szociológiai elmélete úgy hivatkozik a társadalom gyakorlati felfogására, mint *egy empirikus tényre*.

Úgy tűnik, hogy az európai integráció folyamata egyedülálló lehetőséget nyújt arra, hogy empirikusan megfigyeljük egy társadalom megkonstruálásának folyamatát. Az európai integráció kiváló példa annyiban, hogy ebben a folyamatban mind a területi fogalom, mind az intézményi struktúra rendkívül gyorsan változik, és ez a társadalomról mint a konstrukció éppen zajló folyamatáról szolgáltat adatokat. Az európai integráció folyamatának sajátos jellemzői olyan tapasztalatokat tesznek lehetővé, amelyek példa nélküliek a társadalom bármely premodern fogalmával való összevetésben. Ebben az értelemben az európai integrációban valóban a folyamatosan fejlődő modernitás megnyilvánulását láthatjuk (Müller 2010). Ennél a pontnál szembesülünk az olyan kutatási kérdésekkel, mint: Ki vesz részt a társadalom konstrukciójában az európai integráció folyamatában? Milyenek a társadalom különböző konstrukciói? Melyek ezeknek a különbségeknek az okai?

Azáltal, hogy a társadalom szociológiai elmélete megfigyeli, hogy a gyakorlatban hogyan fogják fel és használják a társadalom terminust, váltást hajt végre a társadalom előíró jellegű definícióinak terepéről, annak empirikus megfigyelésének és elemzésének terepére. Ez a váltás analóg a kritikai elmélettől a kritika szociológiája felé való elmozdulással (Vobruba 2009), vagy a vallásos szociológiától a vallásszociológia felé való elmozdulással. Ezek a váltások azon készség meglétének feltételei, hogy szigorú megkülönböztetést tegyünk az emberek megfigyelései és ezen megfigyelések szociológiai megfigyelése között. Ugyanakkor a társadalom szociológiai elmélete túlságosan is absztrakt ahhoz, hogy közvetlenül átültethető legyen az empirikus kutatásba. A másodlagos megfigyelés azonban – az általam alkalmazott értelmezés szerint – közvetlenül kapcsolódik az empirikus adatokhoz.

A következőkben, a kérdés további megvilágítása érdekében felvázolom a társadalom különböző és egymással rivalizáló koncepcióit, amelyek az európai integráció folyamata során születtek. Ennek érdekében két dimenziót kell megkülönböztetnünk.

Először is a „társadalomról” való felfogás a befogadás és kirekesztés dimenziójában változik: itt kulcsfontosságú a tér és a határok jelentősége. Másodszer pedig a társadalomról való felfogás változik az egyetértés és a konfliktus dimenziójában is. Kezdeti megközelítésként az első dimenziót a „ki?” dimenzióknak foghatjuk fel, míg a másikat a „hogyan?” dimenzióknak. A „ki?” dimenziót illető gyakorlati megfontolások a társadalom térbeli kiterjedésére összpontosítanak, a társadalom határait és a határok átjárhatóságára. A két egymással versengő fő felfogás a „nemzet-állam mint társadalom” és „Európa”.

IV. „Európa”

Ahhoz, hogy az európai társadalom konstrukcióját a társadalom szociológiai elméletének alkalmazásával elemezzük, szükségünk van „Európa” jelentésének előzetes meghatározására. Ahogy Morin (1991: 33) megfogalmazta: „Európa egy homályos kifejezés”. „Európa (...) valószínűleg szemita eredetű, és az arab Maghreb kifejezés távoli rokona” (Brague 2001: 127). Eredetileg a föníciaiak használták arra, hogy irányt jelöljenek: nyugat felé. Az antikvitás periódusában a kifejezés amorfi maradt. Az antik civilizáció előrehaladásával a kifejezés olyasmit írt le, hogy „valami amorfi északon” (Morin 1991: 35). Ezeknek az északi területeknek a csekély jelentőségével összhangban maga a kifejezés is jelentéktelen maradt. A kifejezés karrierje a középkorban kezdődött, azzal a céllal, hogy Európát elhatárolják az iszlám világtól, bár a „Kereszténység” terminust gyakrabban használták, mint az „Európát” (Jordan 2002; Cobet 2010; Kintzinger 2010).

A modern nemzetállamok kialakulása a kezdetektől fogva együtt járt azokkal a törekvésekkel, hogy Európát politikai és területi entitásként konceptualizálják. Európát egy ideális módon békés földként képzeltek el, éles ellentétben a földrészt sújtó háborúk valóságával, különösen a harmincéves háború idején. „Az »Európa« kifejezés elterjedése, amely felváltotta a »Kereszténységet«, pontosan akkor zajlott, amikor a nemzetállamok megvalósították teljes szuverenitásukat” (Morin 1991: 50).

A 19. században zárult le Európa mint határozott területi-politikai entitás meghatározása. Az európai egységesítés legtöbb kísérletét úgy képelték, mint amely együtt jár a béke megteremtésével, így ezek a területi konfliktusra adott reakcióknak tekinthetők. Különösen fontosak voltak Richard Coudenhove-Kalergi „Pán-Európa” címmel megjelent írásai (1923). Ő Európa egyesülésében látta az egyetlen lehetőséget arra, hogy Európa globális szintű hanyatlását megakadályozzák, és ezt látta az egyetlen alternatívának egy világméretű második háborúval szemben. Ez utóbbi fenyegetésből nemsokára valósággá vált. Ezt követően az egyesült Európa eszméjének kiterjedése és minősége megváltozott. Egyfelől „Európa” nem sokkal 1945 után kettévált egy kelet-nyugati vonal mentén, majd ezt követően a kifejezést kizárólag a vasfüggönytől nyugatra fekvő területekre alkalmazták⁵. Másfelől az európai integráció folyamatának elindításával megtörténtek a politikai intézményrendszer első lépései.

Mindent összevetve hosszú időre visszatekintő hagyománya van az „Európa” kifejezés területi konnotációjának. A kiterjedése azonban bizonytalan volt, és az is maradt. Ezenkívül Európa jelentése mindig is túlmutatott a pusztán területi megjelölésen, mivel magába foglalt bizonyos társadalmi és kulturális sajátosságokat. Ezzel ellentétben nagyon új fejlemény az Európa terminus politikai-intézményi töltete. Ez először az Európai Szén- és Acélközösség párizsi megalapításával jelent meg, 1951-ben, amit a Római Szerződés követett, megalakítva az Európai Gazda-

⁵ Ez volt az oka annak, hogy 1989 után a közép- és kelet-európai reformországok a vasfüggöny leomlásában Európához való visszatérésüket látták, a keleti bővítésben pedig a „Jaltáért kapott kompenzációt” (Stawarska 1999).

sági Közösséget és az Európai Atomenergia közösséget, 1957-ben (Dinan 2005: 3).

Európa továbbra is rendelkezik területi konnotációval, ami az európai integráció folyamata során politikai-gazdasági térré alakult át, amelyet új kiterjedés és új minőségek jellemeznek. A nemzetállamok világában a poszt-nemzeti politikai tér (Vobruba 2012) felé fejlődő Európai Unió óhatatlanul feszültségeket kelt. Mind Európa, mind a nemzetállam területi kereteket határoz meg az intézményépítés valamint a társadalom gyakorlati megfigyelései és értelmezései számára. A két fogalom egymással rivalizáló keretként funkcionál a kollektív identitások kialakítása számára, így ebből származnak az egymással versengő elvárások, érdekek és szolidaritási formák. Ebből kifolyólag az Európa és a nemzetállam közötti feszültségek olyan, egymással versengő megfigyelésekben és értelmezésekben manifesztálódnak, amelyek irányítják az emberek cselekvéseit abban, amit „társadalomként” fognak fel.

A fentiek hangsúlyozásával megalapoztuk azt a módot, hogy összekapcsoljuk a társadalom szociológiai elméletét az emberek gyakorlati megfigyeléseivel az európai integráció folyamatában. Az alább következő vázlat céljaira a releváns cselekvők csoportjainak három kategóriáját különböztetem meg: az integrációs elitet, a nemzeti elitet és az embereket.

V. A cselekvők perspektívája

Az európai integrációs elit létrejötte az európai intézmények kialakulásának köszönhető, valamint az arra irányuló erőfeszítésnek, hogy ezek az intézmények tovább hajtsák előre az integráció folyamatát. Az ötvenes évek elejéig az egyesült Európa eszméje csupán „intellektuális légvár” volt (Brunn 2002: 21). A második világháború után az Európa-hívó értelmiségiek összefogtak az európai eszme iránt nyitott nemzetállami politikai elitekkel. Ez a konstelláció vezetett az intézményesedés első lépéséhez. A későbbiek folyamán, ahogy az Európa iránti szenvedélyes elkötelezettség apadni kezdett, az európai integráció a hivatásos diplomácia és politika ügye lett. Az érem másik oldalaként az európai integráció támogatása szociotópot biztosított a professzionális európai integrációs elit kialakulásához, amely azonosult az európai integráció céljaival (Münc 2008).

Ezen történelmi helyzet fényében világossá válik, hogy a „progresszív europizmus” (Trenz 2005) egy adott csoporthoz kötődik, nevezetesen az európai integrációs elitekhez. Ez az elit, Európa háborúk szabdalta múltját figyelembe véve, olyan pozitív végösszegű játszmaként tekint az európai integrációra, amelynek nincs alternatívája (Vobruba 2007). Ebből az a legfontosabb következtetés adódik, hogy az integrációs elitek felfogása szerint az integráció mindenkinek az érdekében áll. Ezért az integráció ellenzését egyszerűen irracionálisnak tartják. Ahogy az Európai Bizottság korábbi alelnöke, Günter Verheugen fogalmazott a keleti bővítés alkalmával: „a bővítésnek egyáltalán nincsenek vesztesei” (Verheugen 2004: 8).

A nemzetállami politikai elitek hozzáállása ambivalensebb az európai

integrációt illetően. Egyrészt részt vesznek az Európai Unió intézményeiben, hiszen a nemzeti kormányokból áll össze az Európai Tanács, amely a legtöbb fontos európai szintű döntést hozza. Másfelől azonban versengenek az európai integrációs elitekkel a befolyásért, a hatáskörért és a felelősségért, hiszen mind az Európai Bizottság tevékenységére, mind az Európai Bíróság döntéseire úgy tekintenek, mint a nemzeti szuverenitás korlátaira. Következésképpen a nemzeti politikai elitek következetlenül kezelik az európai ügyeket. Mint az unió alapszerződésének részesei, támogatják az európai integrációt, de ugyanakkor kötik őket szavazóik otthoni elvárásai. Ebből kifolyólag a nemzetállami politikai elitek a nemzeti politikai keretben akarják biztosítani a legitimitációjukat, ezért védik a nemzetállami hatásköröket „Brüsszel” ellen, és „Brüsszelt” hibáztatják a népszerűtlen döntésekért. Az ilyen feszültségek dacára a különböző nemzeti elitek egymástól eltérően fogják föl a nemzetállami és az európai szint közötti rivalizálást. Hozzáállásuk annak függvénye, hogy az adott állam részt vesz-e az egyes sajátos integrációs projekteken, mint például a schengeni zónában (amely eltörölte az EU-n belüli határellenőrzést), a közös valuta használatában, a munkaerő szabad áramlásában és így tovább. Kiváltképpen az euró-válság következményeként – amely 2009-ben azzal kezdődött, hogy jelentős eltérések alakultak ki az euró-zóna különböző tagállamainak államkötvény-hozamai között (Preunkert, Vobruba 2012; Vobruba 2012) –, a kevésbé versenyképes és erősen eladósodott euró-zóna tagállamok úgy tekintenek a pénzügyi támogatásért cserébe rájuk erőltetett megszorítási programokra, mint ami általánosságban az Európai Unió, de különösképpen néhány tagállam (elsősorban Németország) „diktátuma”.

Az ilyen konfliktusokban nyilvánvalóvá válnak a társadalom területi definiálását célzó, egymással rivalizáló koncepciók. Az európai integrációs elitek azt állítják, hogy a gyorsan globalizálódó világban a társadalom európai szintű definiálása az egyetlen hatékony politikát ígérő megoldás. Ezzel szemben a nemzeti politikai elitek nemzetállami keretben definiálják a társadalmat annak érdekében, hogy az emberek érdekeit képviseljék (vagy legalábbis ezt állítják magukról), és hogy biztosítsák a hatékony politizálást, vagyis ezáltal megpróbálják fenntartani a nemzetállam politikai hagyományát a szuverenitás hagyományos felfogásával együtt (Vobruba 2012).

Végső soron kétféle módon lehet szociológiai szempontból megvizsgálni az állampolgárok európai integrációval kapcsolatos véleményét. Az első mód az, hogy empirikus kutatást végzünk az európai integrációra vonatkozó attitűdökről, a második pedig, hogy rekonstruáljuk az európai integrációval kapcsolatos érdekek politikailag releváns megnyilvánulásait.

Némely rendelkezésre álló empirikus adat azt mutatja, hogy kialakulófélben van az európai társadalom, bár csupán abban a szerény értelemben, hogy „a kölcsönös egymásra utaltság erős és összetartó jellegű” (Delhey 2004: 16). Az országok közötti reciprok jellegű kapcsolatokra vonatkozó empirikus adatok a bizalom növekedését mutatják, az EU 15 tagállamának lakossága között. Ugyanakkor egyértelmű preferencia mutatkozik az észak-európai tagállamok irányába, a kis országok irá-

nyába, a szomszédos tagállamok irányába és világos különbségek mutatkoznak a nyugati (rég) és a keleti (új) tagállamok megítélése között.

Hasonló mintázatok mutathatók ki az országspecifikus értékek és attitűdök adataiból. Elvileg az állampolgárok rendszerint támogatják az egyenlőség értékét, és bár ez az attitűd változik a népesség különböző rétegeiben, de nehéz munkapiaci körülmények között hajlamosak a nemzetállamra ruházni annak felelősségét, hogy megvédjék a hazai munkaerőt. Az sem lephet meg minket, hogy az Európai Unió jómódú magországaiban a kevésbé kvalifikált emberek, akik jobban ki vannak téve az olcsó külföldi munkaerővel való versengésnek, hajlamosabbak a társadalom nemzetállami definiálására (Gerhards 2006: 260ff). Ez az oka annak, hogy a 2004-ben lezajlott keleti bővítés után Németország és Ausztria addig halasztotta a munkaerőpiac megnyitását az új tagállamok munkavállalói előtt, ameddig csak jogilag lehetséges volt.

Hogyan érzékelik és hogyan értelmezik az emberek az egyenlőtlenség központi problémáját? Az Európai Unió módosítja a személyek közötti és a régiók közötti egyenlőtlenségeket, hiszen legalábbis a keleti bővítéssel hatalmas jóléti szakadékok kerültek az unión belülre. A jóléti különbségek által okozott dinamika az emberek értelmezésétől függ, amelyet befolyásolnak a strukturális egyenlőtlenségek, és az a mód, ahogyan az emberek felfogják ezeket az egyenlőtlenségeket (Vobruba 1998). Az egyenlőtlenség értelmezése szükségszerűen magában foglalja az összehasonlítást és az összehasonlítás területi keretének a meghatározását. A kérdés az, hogy az egyének nemzeti vagy európai keretben helyezik-e el magukat az egyenlőtlenség struktúrájában.

Az empirikus adatok azt mutatják, hogy az egyének hajlamosak a hozzájuk képest „följebb” lévő referenciacsoportokkal összehasonlítani magukat (Delhey, Kohler 2006), ami azzal jár, hogy miközben a saját élet-színvonalukat a gazdagabb országok lakóíhöz viszonyítják, az életük javulását a nemzetállamtól várják. Az ilyen, inkonzisztens hozzáállásból adódik az a paradox következmény, hogy a nemzetállamoknak kell megbirkózniuk az uniós szintű egyenlőtlenségtudatból eredő aspirációkkal. Bár számos terület szabályozása ma már uniós hatáskörbe került, a szociálpolitika továbbra is a nemzetállami hatáskörbe tartozik. Támogatnák-e az emberek azt, hogy a szociálpolitikával kapcsolatos felelősség átkerüljön a nemzetállamiról az európai szintre? Az erre a kérdésre vonatkozó empirikus adatok egyértelműen egy elsődlegesen haszonelvű attitűdöt mutatnak az Európai Unióval kapcsolatban (Nissen 2006: 163ff), ami igencsak korlátozza annak valószínűségét, hogy a szociálpolitika európai szintre emelkedjen. A változók két fajtáját kell ennek kapcsán számba venni: a jóléti államra vonatkozó változókat és a személyes tulajdonságokra vonatkozó változókat. Először is az látható, hogy a nagyvonalú jóléti államok esetében (például Skandináviában) sokkal kisebb a hajlandóság arra, hogy egyetértsenek a szociálpolitikai hatáskörök európai szintre való delegálásával, mint a gyenge jóléti államok esetében (például Dél-Európában). A magas szintű redistribúciót érvényesítő, univerzális jóléti államok esetében kisebb a hajlandóság, mint azokban a bér munka központú jóléti államokban, amelyekben szoros kapcsolat található az egyéni befizetések és a transzferek között. Másodszor azt tapasztaljuk, hogy a magas jövedelmű, iskolázott emberek rendszerint támogatják a

szociálpolitika európai szintre való delegálásának gondolatát, míg az alacsony végzettségű, alacsony jövedelmű emberek a nemzeti jóléti államhoz ragaszkodnak (Mau 2005; Wilke 2011).

Összességében ezek az eredmények azt mutatják, hogy az állampolgárok gazdasági érdekeiknek megfelelő társadalmat konstruálnak. Ahogyan ezek az érdekek változnak, úgy változnak a „társadalomról” alkotott konstrukciók. Az európai társadalom kialakulása egy szélesebb intézményi keretet jelent általában a társadalmi konfliktusok számára, és különösen a verseny számára, aminek elsősorban a kibővült munkaerőpiac az oka. Az emberek rendszerint akkor fogadják el az európai szintű társadalmat, ha előnyre számíthatnak általa. És rendszerint ellenzik az europaizálást, ha arra számítanak, hogy vesztesek lesznek benne. „Európa a vezető elitek ügye, a nemzetállam pedig a veszélyeztetett, marginalizált emberek ügye” (Münch 2001: 294).

Ha az emberek bármit is gondolnak arról, hogy milyen lenne az európai társadalom, azt biztosan nem gondolják, hogy egyetértésen és homogenitáson alapulna. Az emberek a konfliktusok és a fokozatosan végbemenő integráció terepeként konstruálják meg az európai társadalmat.

VI. „Társadalom” az európai integráción belül

„A tudásszociológiának mindazzal foglalkoznia kell, ami a társadalomban »tudás«-ként létezik” (Berger–Luckmann 2002: 311)⁶. Hosszú időbe telt, amíg a tudásszociológia nyitottá vált a tudás minden fajtája iránt. Bár Mannheim Károly, a tudásszociológia egyik fő alapítója, időnként hivatkozott a „parasztfíú” tudására (Mannheim 1985: 241), ő a tudásszociológia tárgyaként csaknem kizárólag a tudományos és ideológiai gondolkodás rendszereit vizsgálta. Ebből kifolyólag a tudásszociológia egyfajta önmegfigyelésként kezdte működését és szorosan kapcsolódott az ismeretelmélethez és a (német) filozófiához – és ez a tény hosszú ideig hátráltatta ennek az irányzatnak a befogadását az Egyesült Államokban. De, mint Berger és Luckmann (2002: 311) hangsúlyozzák: „Az elméleti gondolatok, »eszmék«, világnézetek nem annyira fontosak a társadalomban. (...) [K]evesen foglalkoznak a világ elméleti értelmezésével, de mindnyájan valamilyen világban élünk. Így a tudásszociológiának az elméleti gondolkodásra építése nemcsak jogtalan korlátozás, de nem is kielégítő, hiszen a tudás ezen területét csak akkor érthetjük meg igazán, ha a »tudás« sokkal átfogóbb elemzésének háttere előtt vizsgáljuk.” Ennek az örökségnek tudható be, hogy a tudásszociológia elsődlegesen a mai napig a (társadalom)tudományos tudásra vonatkoztatja a társadalom rendszerszintű megértésére való igyekezetét, míg a mindennapi tudást a mellékes ügyekhez kapcsolja. De ez a leszűkítés nem meggyőző, mivel a társadalomtudományi megfontolások szükségszerűen beleérnek a mindennapi tudásba, és a társadalom szociológiai leírásai áthatják a társadalmat (Luhmann 1997). Különösen a gyors társadalmi változások és válságok okozta orientációvesztés és a vele járó, új orientációra való igény

⁶ Tomka Miklós fordítása

vonja be az embereket a társadalom „totalitásának” adekvát megértése körül zajló konfliktusokba (Vobruba 1991: 90ff).

A jelenlegi euró-válság széles körben komoly aggodalmakat ébresztett az európai társadalom jövőjével kapcsolatban. A közvéleményt nemcsak az Európai Unió további integrációjának sorsa aggasztja, hanem él az a félelem is, hogy az európai társadalom még éppen csak látható kezdeti eredményei is szétesnek (The Economist 2012. május 26, 11. o.). De ez a veszély csak abban az esetben tűnik elkerülhetetlennek, ha kizárólag a társadalom egyetértésen alapuló társadalmi integrációját tudjuk elképzelni. Szerencsére ez az előfeltevés – miképp egy röpke pillantás a szociológiai konfliktuselméletbe megmutatja – egyáltalán nem fenntartható. Normális esetben a modern társadalom integrációja konfliktusokon keresztül megy végbe (Simmel 1992: 284ff; Durkheim 1988: 422ff). Az, hogy magunkat egy társadalom tagjának tartjuk, nem jelenti azt, hogy egyetértünk a társadalom összes többi tagjával, hanem csak azt, hogy elfogadjuk a társadalom intézményeit az együttműködés és a konfliktus közös keretének.

„Az intézményépítés megelőzi a tudatosság kialakulását” (Lepsius 1999: 206; cf. Bach 2008). Az elitvezérelt európai integráció általában véve és az euró bevezetése különösképpen jó példák erre. A közös valuta egy olyan intézményesített politikai-gazdasági teret biztosít, amely új, nemzetek fölött átnyúló gazdasági és társadalmi kapcsolatokat hoz létre, és ezáltal hatást fejt ki az emberek gazdasági és társadalmi viselkedésére (Bach 2008: 30 ff.). Az euró-válság az emberek cselekvéseiben és az intézményépítésben is új dinamikát indított el. Egyfelől, mivel ezek a viszonyok egyszerre nyilvánulnak meg konfliktusokként és kölcsönös függőségekként, az euró-válság arra kényszeríti az embereket, hogy újraértelmezzék társadalmi körülményeiket, és érdekeiket ennek alapján alakítsák ki és érvényesítsék. Másfelől, ahogy kiterjed az euró-válság, egyre inkább látszik, hogy egy korábban nem tapasztalt nyomást fog gyakorolni a további intézményépítés irányába, ami a pénzügyi piacok új szabályozását eredményezi majd (Mayntz 2012), valamint szigorú pénzügyi restriktiókat kényszerít a kormányzatokra, és a nemzetek fölött átnyúló redistribúció új formáit alakítja ki. Ez az intézményi fejlődés ismét újfajta érdekeket, töréseket és szövetségeket alakít majd ki. Az intézményépítés és a cselekvés közötti dialektika az euró-válság során olyan irányú fejlődést ösztönöz majd, ami gyorsan túllép a nemzetállamon, és így gyakorlati példát szolgáltat a „módszertani nacionalizmus” jól ismert kritikájára. Ebből kifolyólag az euró-válság éppen hogy nem jelenti az európai társadalom végét, hanem egy fejlődésben lévő társadalom fontos indikátora – még ha nem is hoz majd mindenki számára elfogadható eredményeket.

A társadalom előre gyártott szociológiai meghatározásának használata lehetetlenné teszi az ilyesfajta kérdéseket a nemzetállam és Európa közötti fejleményekről. Az emberek a társadalom egymással rivalizáló felfogásai mellett saját pozíciójuknak és érdekeiknek megfelelően törnek lándzsát. A szociológia csak úgy vizsgálhatja megfelelően az európai társadalom jövőjének kérdését, ha megfigyeli az emberek megfigyeléseit és értelmezéseit az európai intézményépítésről és cselekvésről. Hogy még egyszer elismételjük a lényegét: a szociológia, mint másodlagos megfi-

gyelés az emberek megfigyeléseinek, értelmezéseinek és cselekvéseinek megfigyelését jelenti. Következésképpen a társadalom különböző értelmezései, ahogyan azokat a gyakorlatban alkalmazzák, szintén a szociológiai kutatás tárgyává válhatnak.

Ami az európai társadalom jövőbeni kilátásait illeti, fontos kérdések maradnak még nyitva: pl. hogy vajon a cselekvők egyes csoportjai melyik területi-intézményi társadalomdefiníciót részesítik előnyben? Min alapulnak a különböző intenciók, amelyek a társadalom különböző felfogásait preferálják? Hogyan hatnak egymásra ezek a különböző felfogások? Bár jelenleg még nem vagyunk abban a helyzetben, hogy válaszolni tudnánk ezekre a kérdésekre, nem lehet kétséges, hogy az európai társadalom társadalmi konstrukciója az intézményi átalakulások és a társadalomról alkotott egymással versengő értelmezések együtthatásában fog kialakulni az európai integráció folyamata során.

Fordította Török Emőke

Irodalom

- Bach, M. 2006. The Enlargement Crisis of the European Union. From Political Integration to Social Disintegration? In: Maurizio Bach, Christian Lahusen, Georg Vobruba (eds.), *Europe in motion. Social dynamics and political institutions in an enlarging europe*. Berlin: Sigma. S. 11–28.
- Bach, M. 2008. *Europa ohne Gesellschaft. Politische Soziologie der Europäischen Integration*. Wiesbaden: VS.
- Balog, A. 1999. Der Begriff "Gesellschaft". In: *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, Vol. 24, No. 2. Pp. 66–93.
- Berger, P. L.–T. Luckmann. 2002. A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés. In: Felkai G.–Némedi D.–Somlai P. (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II.* 303–322. o.
- Brague, R. 2001. „Borders.” In: Furio Cerutti, Enno Rudolph (eds.), *A soul for europe*. Vol. 1. Sterling, Virginia: Peeters. S. 127–144.
- Brunn, G. 2002. *Die europäische Einigung*. Stuttgart: Reclam.
- Cobet, J. 2010. Europabilder in der Antike und aus der Antike. In: Benjamin Drechsel et al. (eds.), *Bilder von Europa. Innen- und Außenansichten von der Antike bis zur Gegenwart*. Bielefeld: Transcript. S. 37–57.
- Coudenhove-Kalergi, R. 1923. *Pan-Europa*. Wien: Pan-Europa-Verlag.
- Delhey, J. 2004. European Social Inegration. From convergence of countries to transnational relations between peoples. SP I 2004 – 201. Berlin: WZB Discussion Papers.
- Delhey, J. and U. Kohler. 2006. Europäisierung sozialer Ungleichheit. Die Perspektive der Referenzgruppen-Forschung. Pp. 339–358 in Martin Heidenreich (ed.), *Die Europäisierung sozialer Ungleichheit. Zur transnationalen Klassen- und Sozialstrukturanalyse*. Frankfurt; New York: Campus.
- Dinan, D. 2005. *Ever Closer Union. An Introduction to European Integration*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Durkheim, E. 1988. *Über soziale Arbeitsteilung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Dux, G. 2003. Das Subjekt in der Grenze der Gesellschaft. Pp. 233–267 in Nikos Psarros, Pirmin Stekeler-Weithofer, Georg Vobruba (eds.), *Die Entwicklung sozialer Wirklichkeit*. Weilerswist: Velbrück.

EURÓPAI UNIÓ

- Dux, G. 2011. *Historico-genetic Theory of Culture. On the Processual Logic of Cultural Change*. Bielefeld: Transcript.
- Gerhards, J. 2006. Europäische versus nationale Gleichheit. Die Akzeptanz der Freizügigkeitsregel für Arbeitskräfte in den Mitglieds- und Beitrittsländern der Europäischen Union. Pp. 253–276 in Martin Heidenreich (ed.), *Die Europäisierung sozialer Ungleichheit. Zur transnationalen Klassen- und Sozialstrukturanalyse*. Frankfurt, New York: Campus.
- Jordan, W. C. 2002. "Europe" in the Middle Ages. Pp. 72–90 in Anthony Padgen (ed.), *The Idea of Europe: From Antiquity to the European Union*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kintzinger, M. 2010. Regionalität des Globalen. Die Europa-Perspektive des Mittelalters. Pp. 59–79 in Benjamin Drechsel et al. (eds.), *Bilder von Europa. Innen- und Außenansichten von der Antike bis zur Gegenwart*. Bielefeld: Transcript.
- Lepsius, M. R. 1999. Die Europäische Union. Ökonomisch-politische Integration und kulturelle Pluralität. Pp. 201–222 in Reinhold Viehoff, Rien T. Segers (eds.), *Kultur, Identität, Europa*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 1997. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. 2 vol. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Mannheim, K. 1985. *Ideologie und Utopie*. Frankfurt a. M.: Vittorio Klostermann.
- Mau, S. 2005. Democratic Demand for a Social Europe? Preferences of the European Citizenry. *International Journal of Social Welfare* 14: 76–85.
- Mayntz, R. (ed.) 2012. *Crisis and Control. Institutional Change in Financial Market Regulation*. Frankfurt a. M.: Campus.
- Morin, E. 1991. *Europa denken*. Frankfurt a. M., New York: Campus.
- Müller, H.-P. 2010. Die europäische Gesellschaft als Ausdruck einer Fortentwicklung der Moderne? Pp. 109–129 in Monika Eig Müller, Steffen Mau (eds.), *Gesellschaftstheorie und Europapolitik. Sozialwissenschaftliche Ansätze zur Europaforschung*. Wiesbaden: VS.
- Münch, R. 2001. *Offene Räume. Soziale Integration diesseits und jenseits des Nationalstaats*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Münch, R. 2008. The Construction of a European Society by Jurisdiction. In: *European Law Journal* 14 (5):519–541.
- Nissen, S. 2006. European Identity and the Future of Europe. Pp. 155–174 in Maurizio Bach, Christian Lahusen, Georg Vobruba (eds.), *Europe in Motion. Social Dynamics and Political Institutions in an Enlarging Europe*. Berlin: Sigma.
- Nissen, S. 2009. Arbeitnehmerfreizügigkeit. Gebremste Europäisierung des Arbeitsmarkts. Pp. 173–204 in Sylke Nissen, Georg Vobruba (eds.), *Die Ökonomie der Gesellschaft*. Wiesbaden: VS.
- Peters, B. 1993. *Die Integration moderner Gesellschaften*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Preunkert, J. and G. Vobruba. 2012. Die Eurokrise. Folgen der defizitären Institutionalisierung der gemeinsamen Europäischen Währung. Pp. 201–24 in Klaus Kraemer, Sebastian Nessel (eds.), *Entfesselte Finanzmärkte. Soziologische Analysen des modernen Kapitalismus*. Frankfurt a. M., New York: Campus.
- Schütz, A. 1943. The Problem of Rationality in the Social World. In: *Economia* 10 (38) (May 1943):130–149.
- Simmel, G. 1992. *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Soeffner, H.-G. 1989. *Auslegung des Alltags - Der Alltag der Auslegung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Stawarska, R. 1999. EU Enlargement from the Polish Perspective. *Journal of European Public Policy* 6: 822–838.
- Trenz, H.-J. 2005. *Europa in den Medien. Das europäische Integrationsprojekt im Spiegel nationaler Öffentlichkeit*. Frankfurt a. M., New York: Campus.
- Verheugen, Günter 2004. Viele Polen haben wieder Angst vor den Deutschen (Many Poles again fear the Germans). Interview. In: *Süddeutsche Zeitung*, 11. 2. 2004. P. 8.

- Vobruba, G. 1991. *Jenseits der sozialen Fragen. Modernisierung und Transformation von Gesellschaftssystemen*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Vobruba, G. 1998. The Social Dynamics of Welfare Gaps: Prolegomena to the Transnationalization of Sociology. *Sociological Analysis* 1 (3): 27–40.
- Vobruba, G. 2007. *Die Dynamik Europas*. Wiesbaden: VS.
- Vobruba, G. 2009. *Die Gesellschaft der Leute. Kritik und Gestaltung der sozialen Verhältnisse*. Wiesbaden: VS.
- Vobruba, G. 2012. *Der postnationale Raum. Die Transformation von Grenzen und Souveränität in Europa*. Weinheim: Beltz-Juventa.
- Vogel, H. U. and G. Dux (eds.). 2010. *Concepts of Nature. A Chinese-European Cross-Cultural Perspective*. Leiden, Boston: Brill.
- Von Foerster, H. 2008. *Der Anfang von Himmel und Erde hat keinen Namen. Eine Selbsterschaffung in sieben Tagen*. Berlin: Kadmos.
- Wilke, F. 2011. Von europäischer Identität zu einem sozialen Europa? Eine empirische Studie zur europäischen Identität und deren Einfluss auf die Unterstützung europäischer Sozialpolitik. *Zeitschrift für Sozialreform* 57 (1): 3–26.
- Wittgenstein, L. 1989. *Logikai-filozófiai értekezés. Tractatus Logico-Philosophicus*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gyűlölködés, emberi méltóság és szólásszabadság

Interjú Gönczöl Katalinnal¹

– Kezdjük azzal, hogy hol szúrtuk el. Jogilag és a kriminológia szemszögéből hogy fest ma a rendszerváltás óta a gyűlölet-bűncselekmények igazságügyi kezelése?

– Hol szúrtuk el? Mikor kapott gellert ennek a problémának a kezelése?

Úgy érzem, hogy a kezdet kezdetén, az új demokrácia eszmélésének pillanataiban, akkor, amikor az első problémák felmerültek. 1993-ban megalakult a MIÉP, de már ezt megelőzően is terjedt a gyűlöletbeszéd. A gyűlöletkeltés visszaszorítása azonban nem volt számottevő. Sem a hatalom, sem a társadalom reakciója nem volt határozott. Elsősorban a megtámadott kisebbségek követelték azt, hogy a hatalom jelölje ki a határokat. 1992-ben az Alkotmánybíróság hozott egy igencsak idealista, szerintem ortodox-liberális határozatot, amelyben az emberi méltóság védelmével szemben a szólásszabadság védelmének adott elsőbbséget.

Kettészakadt, türelmetlen társadalom

– A rendszerváltás kezdetén nagyobb volt az igény a nyilvánosság, a szólásszabadság deklarálására, mint a jogállamiság egyik garanciájára.

– Igen, de ezt nem lett volna szabad az emberi méltóság védelme elé helyezni. Akkor még csak a halálbüntetés megszüntetésével kapcsolatban elemezték az emberi méltóság tartalmát. Pedig még alaposabban körbe kellett volna járni azt, hogy egy új demokráciában mit jelent az emberi méltóság. A szabadságjogok ugyanis könnyebben definiálhatók, mint az emberi méltóság. Az Alkotmánybíróság Sólyom László elnökleltével kimondta, hogy a büntetőjogi büntetésekkel nem a közvéleményt és a politikai stílust kell formálni, mert ez paternalista hozzáállás. Ennek az akkor talán túl nagyvonalú megállapításnak napjainkban egyre inkább érezhető, súlyos következményei lettek. A határok kijelölésében teljesen igaza volt Szabó András alkotmánybírónak, aki már akkor azt állította, hogy a gyalázkodást, a káromlást és a kifakadást nem lehet büntetőjogilag üldözni. Ez az illemkódexre tartozik, de a büntetőjogilag üldözendő gyűlölet, mint veszélyeztető cselekmény határait pontosabban ki lehet jelölni. Akkor az uszításban jelölték meg a büntetőjogi beavatkozás lehetőségét, csak hogy itt elkövettek egy jelentős hibát. Az alkotmánybírósi határozat szerint ugyanis az uszító tartalmú beszéd csak akkor büntethető, ha meghatározott emberre vagy embercsoportra nézve közvetlen

¹ A Stépán Balázs készítette beszélgetés eredetileg a ciganyvadaszat-per.blog.hu-n jelent meg. Az interjút az érintettek engedélyével közöljük. – A szerk.

és azonnali veszélyt jelent. Szerintem itt tévesztették el az utat, eltévesztették a büntetőjog által követendő határvonalat. Az uszítás amúgy az a gyűlöletkeltés, amely erőszak elkövetésére hív fel, ahhoz indulatokat gerjeszt. Ki tudja azt megmondani, hogy az ezzel kapcsolatos közvetlen és azonnali veszély hol kezdődik? Nincs az a bíró, aki ezt pontosan meg tudná állapítani. Érdekes azonban magának az uszítás fogalmának értelmezése is. 1992-ben Varga Zoltán büntető bíró például egy nyilvános fórumon azt mondta, hogy az uszító tartalmú felhívásnak, a félelemkeltésnek közvetlenül a primer érzelmeket kell megragadnia, meg kell kerülnie a rációt, és a legalantasabb ösztönökre kell hatnia. Ez az, ami a valóságos erőszak közvetlen előkészítése.

– *Ez a definíció tulajdonképpen alaposan leszűkíti az uszítás fogalmát, úgy fest, mintha éppenséggel a kisebbségek elleni verbális támadásokkal szemben lenne megérettő...*

– Igen, ez a meghatározás is a szólásszabadság primátusát jelzi. Azt, hogy csak akkor szabad beavatkozni, ha a fizikai veszély közvetlen, világos, egyértelmű, azonnali és elháríthatatlan. Sajó András alaposan elemezte az alkotmánybírósági határozatot, és arra a megállapításra jutott, hogy nem csak indulatosan, hanem hideg fejjel, kimérten is lehet gyűlöletet kelteni. A holokauszt tagadása például hideg fejjel, átgondoltan történik, hamisított történelmi dokumentumokkal alátámasztva.

– *Sőt, sok intellektuális világmagyarázat is született ezzel kapcsolatosan.*

– A jognak természetesen nem az a feladata, hogy szeretetre meg tiszteletre neveljen, pláne, hogy erre kényszerítsen. Ha nem a szólás szabadsága, hanem az emberi méltóság tisztelete az elsődlegesen védett alkotmányos érték, akkor – ahogy ezt Sajó András megállapítja – minden közléssel járó megaláztatás, fenyegetés közvetlenül alkotmányos alapjogokat sért. A gyűlöletbeszéd tilalmának ebben az értékrendben van létjogosultsága. Finomra hangolt kodifikációval kell kijelölni a büntetőjogi fellépés lehetőségét.

– *A verbális rasszizmust elég sokáig, elég messzemenőig tolerálta a társadalom.*

– Nem az egész a társadalom. A veszélyeztetett kisebbségi csoportok folyamatosan érezhették azt, hogy komolyan megriasztják, adott esetben félelemben tartják őket. Főleg az idősebb generáció volt nagyon érzékeny, és hangot is adott nemtetszésének. Ez nyomon követhető a sajtóban, az irodalmi művekben. 1992–93 óta a félelem befészkelte magát a társadalomba, és azóta gerjesztik, gerjesztődik.

Magyar Gárda

– *Hogyan értékeli, a verbális rasszizmus hogyan billent át az erőfölény nyílt erőfitogtatásába, az erőszakoskodás területére, a kisebbségek elleni akciók megszervezésére, a kisebbségek durva inzultálására vagy közvetlen fenyegetéséhez?*

– A MIÉP képviselői indították el a parlamentben a rasszista kiroh-

násokat. 2003-ban a Jobbik Magyarországért Mozgalom, 2006-ban a Hatvannégy Vármegye Mozgalom lépett a színre, és magalakult a Magyar Gárda is. Ezek a csoportosulások nyíltan vállalják és hirdetik a fajgyűlöletet, a zsidó- és cigányellenességet. A rendszerváltás óta a futballmecsceken teljesen nyíltan folyik a zsidózás. A futballklubok körül kialakult körök, társaságok nyíltan vállalják a gyűlölködést, esetenként tettelegességig hevülnek az indulatok. A televízió ostrománál legtöbben ezeket a csoportokat vélték felfedezni.

– Az erőszakoskodás pedig lassanként beépült ezeknek a csoportoknak a viselkedési kultúrájába.

– Az erőszak kultusza adva volt, különféle folyamatok gerjesztették. De a nagy gondok a „miért szabad?” kérdéssel kezdődnek. Ha a foci pályán szabad, akkor mi tiltja, hogy máshol visszafogják magukat? Ha pedig „van rá igény”, miért ne lehetne az ordas eszméket, a rasszista indulatokat máshol is terjeszteni?

– A tettelegességig fajuló indulatok tulajdonképpen 2006 őszén szabadultak el.

– Október 17-én szabadultak el igazán, de én még a következő év március tizenötödikén is éreztem a levegőben.

– Mit tehet a büntetőjog, milyen eszközei vannak, mennyire lehet képes viszszaeszközíteni a rasszista indulatokat, a gyűlöletkeltést?

– A büntetőjognak világosan és egyértelműen kell meghatároznia a tilalmazott magatartások körét. Ezt követeli meg az emberi méltóság, a szexuális, a származási, nemzetiségi kisebbségek védelme. Ha a jogalkotásra gondolunk, ott nagyon sok mindenre tekintettel kell lenni. Elsősorban arra, hogy egy demokráciában védeni kell a kisebbségi csoportok tagjainak emberi méltóságát. De vigyázni kell a védelemmel is, mert ha valami tiltott cselekmény, az bizonyos extrém csoportok számára önmagában vonzerőt jelenthet, hiszen a gyűlöletkeltés szereplési lehetőséget teremt számukra, odafigyelnek rájuk. Különösen a média a vevő az ilyen akciókra, és bő terjedelemben, nagy hírverést kelt az esemény körül.

– Milyen büntetések lehetnek célravezetőek?

– 2010. április 10-e óta tiltja a Büntető törvénykönyv a holokauszt tagadását, ez volt a szocialista kormány egyik utolsó jogalkotási lépése. Jellemző módon a Fidesz tartózkodott a szavazástól. 2012. április 13-án született az első ítélet. Ez viszont példaértékű volt. Az elkövető részt vett egy holokauszttagadó demonstráción, feljelentették, eljárás indult ellene. Egy év hat hónap, három évre felfüggesztett szabadságvesztés büntetést kapott. Az ítélet előírja, hogy három év alatt többször meg kell tekintenie a Páva utcai zsidó emlékhelyet, vagy saját költségén meglátogathatja a Jad Vasemet vagy Auschwitzot. Feljegyzéseket kell készítenie arról, hogyan alakult a véleménye. A bíró pontosan beletalált a cselekmény társadalomra veszélyességének motívumaiba, és azzal, hogy most szembe-síti az elkövetőt tettének lényegével, és fel kell dolgoznia a történelem e fejezetét, a büntetés akár el is érheti a célját. Kíváncsi vagyok a történet végére.

– *Vita alakult ki a büntetésről, nagyon sokan erőtlennek, szimbolikus jelentőségűnek tartják az ítéletet. Önnek mi a tapasztalata?*

– Akkor lehet sikeres, ha az illető segítséget kap a pártfogó felügyelőtől, a Páva utcai emlékhely munkatársaitól, és nem egyedül kell kóborolnia ott. Nem láttam az írásbeli ítéletet, de a bírónó különféle magatartási szabályok betartására kötelezheti az elkövetőt, nem tudom, hogy elő van-e ott írva az, hogy a pártfogó is rögzítse a megfigyeléseit, tapasztalatait. Nem azt várom ettől az elkövetőtől, hogy teljesen átalakítsa a nézeteit, de okvetlenül szembesülnie kell azzal, hogy tényszerűen tarthatatlan az, amit állít. És közben megtapasztalja, hogy hogyan vélekednek a másik oldalon. A kriminológiai tapasztalat az, hogy a holokauszttagadás és a gyűlölet-bűncselekmények általában megdöbbenítő ismerethiányon alapulnak. Közülük legtöbbször olyasmit gyűlölnék, amiről szinte semmit sem tudnak. Szóbeszéd, téves információ alapján, hétköznapi tapasztalatokkal alá nem támasztható buta közhelyek alakítják véleményüket, szél-sőséges álláspontjukat.

Ideáltípus a focihuligán

Esetünkben a vádlottak a debreceni focicsapat, a Loki kemény magjához tartoznak, magukat nemzeti radikálisoknak tartják. Tőlük nem idegen a cigányellenesség. A tárgyaláson kiderül, hogy a legtöbbször nem is nagyon értik, hogy mi a baj a cigányokat kirekesztő eszmevilággal. A tanúk legtöbbször a gyilkosságot elítéli, és nem hiszik el, hogy a vádlottak követték volna el azokat, de a cigányellenességet szinte a hétköznapiok velejárójának tekintik.

– *Egy ilyen agresszív csoport létrejöttében mekkora szerepe lehet a közvetlen környezetnek?*

– Vonzóvá válhat az aberrált világszemlélet. Ahhoz azonban, hogy megértsük egy ilyen csapat működését, még mindig vissza kell térni a „hol rontottuk el?” kérdéséhez. Én egyetértek azzal a feltételezéssel, hogy ez a magatartásforma újabb és újabb csoportokat vonz magához. Ideáltípussá váltak a focihuligánok, az erős testalkatú, rettenthetetlen emberek. Főleg, aki szóbeli hatósági figyelmeztetéssel megússza azt, hogy üres sörösüveget hajigál a pályára, vagy megfenyegeti, megveri a játékvezetőt. Magyarázatra szorul azonban az, hogy kellő eréllyel lép-e föl velük szemben a rendőrség. Már a szocializmusban is létezett a focihuliganizmus, és folyt persze zsidózás is. Csakhogy akkor annak ott szigorú következményei voltak. A puha diktatúra alatt szigorúbban léptek fel az ilyen típusú garázdasággal szemben. Én most azt érzékelem, hogy 1993 óta egyes hatalmi csoportok csendes támogatást adnak a raszszista megnyilvánulásoknak, vagy legalábbis nem elég erélyesen lépnek fel velük szemben.

– *Ön mit hiányol?*

– Nem léptek föl kellő eréllyel a MIÉP-pel szemben. 1993-ban, Csurbát kizárták ugyan a pártból, de nem volt kibeszélve a konfliktus, a közbe-

széd sem fordított kellő figyelmet erre, nem volt tömegeket megmozgató jelentős tiltakozás.

– Ebben az időszakban kezdtek egyfajta polgárjogot nyerni a kisebbségek elleni indulatok?

– Igen, és 2006 környékén már erősebb politikai támogatottságot kaptak azzal, hogy a köztársasági elnök nem szólalt meg, vagy ha igen, akkor kétértelműen fogalmazott, a tv-ostrom és a cigánygyilkosságok alatt is. Nem volt markáns véleménye, nem ment el a temetésekre, nem kondoleált még akkor sem, amikor már nyilvánvaló volt, hogy a tettesek módszeresen támadják meg és gyilkolják a cigányokat.

– Úgy tűnhetett, mintha a szolidaritást eltolná magától.

– Nálam akkor kérdőjeleződtek meg a francia forradalomtól származó szólásszabadság felmagasztalt értékei, amikor a magyar politikai elitnek csak egy kisebb része érezte úgy, hogy kötelessége részt venni a cigánygyilkosságok áldozatainak temetésén, részvétet nyilvánítani és tiltakozni. De a magyar társadalmat senki sem mozgósította arra, hogy együtt tiltakozzon a gyalázat ellen, hogy nagyon sokan együtt kimondják azt, hogy ezt nem tűrjük tovább. A pártok sem tiltakoztak elég hangosan, a társadalmi szolidaritás elapadt, a tárgyalásról alig-alig tudósítanak az újságok, az elektronikus orgánumok.

– A nagy visszhangot kiváltó, erőteljes demonstrációkat hiányolja?

– Igen, ennek összetartó ereje lett volna a másik oldalon, az áldozatok és a rasszizmust elutasítók körében.

– Sokkal jobban össze tudott volna zárni a társadalom.

– Nézze, Göncz Árpádról nem tudom elképzelni, hogy ne ő lett volna az első, aki részvétet nyilvánít, és elmegy a temetésekre.

– Az első három vádlott annak idején részt vett a Magyar Gárda eskütételén, amelyen megjelent Für Lajos, az Antall-kormány volt honvédelmi minisztere is. A vádlottak komolytalannak találták az avatást, erőtlennek a Gárdát, pedig annak létrejötte új fejezetet nyitott a romákkal való együttélés történetében. A Gárda színrelépése tovább fokozta a társadalmi megosztottságot, pártolói erőre kaptak, a rasszista szemlélet pedig támaszt talált a paramilitáris szervezetben.

– A „hol rontottuk el?” kérdéskörében új fejezetet nyitott a gárda eskütételes, díszpompás parádézása az elnöki rezidencia előtti téren, és a köztársasági elnök ismét nem szólalt meg. Nem kétlem, hogy abban a pillanatban nem volt a rezidencián, de azt kétlem, hogy ne lett volna alkalma kifejteni az álláspontját. Úgy látszik, erről nem volt mondanivalója. És ezek a ki nem mondott szavak, meg nem tett gesztusok óhatatlanul megerősítik azok önbizalmát, akik a rossz oldalon állnak, és azt hiszik, hogy nekik ezt szabad. Volt olyan, magát konzervatív értékek alapján meghatározó politikai párt is, amelyik egyáltalán nem volt hajlandó nyilatkozni. És én hiányoltam az egyházak egyértelmű fellépését is, holott a híveik körében ki kellett volna állniuk, főként azoknak, akiknek közösségeihez cigányok is tartoznak. Egyedül talán az evangélikus egyház emelte fel a szavát a cigánygyilkosságok idején.

– A Magyar Gárda fellépése, a vele szemben hosszú ideig tanácstalan, illetve erőfelen határozatlan politika nyilván ösztönözte a hasonló paramilitáris szervezetek létrejöttét, meg is szaporodtak az ilyen alakulatok, a Betyársereg és egyebek, Debrecenben a gyilkosságsorozat előtt működött a Véres Kard, a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség, különféle ad hoc alakulatok. Ezek a csapatok pedig bonyolult, nem egyszer ellentmondásos viszonyban állnak egymással.

– Bátorítják egymást, de lehet úgy is bátorítani, hogy nem ítélik el határozottan és kategorikusan ezt a tevékenységét, hanem félrenéznek.

– Mi lehetett a tétovaság oka? A Magyar Gárdát hosszas huzavona után betiltották, a jogszabály azonban körülményes, nehezen alkalmazható, nem zárja ki kategorikusan a hasonló, átkeresztelt, rendteremtésre összeálló szabadcsapatok létrehozását.

– Most sem tapasztalható egyértelmű kiállás velük szemben.

– De megpróbálták kiszorítani, legalább a közterekről. A gyöngyöspatai konfliktus után, igaz egy hónappal a járőrözés befejezését követően, megszavazta a parlament az egyenruhás bűnelkövetésre vonatkozó jogszabályt. Igaz, ehhez hozzájárult, hogy Gyöngyöspatán a rendőrségnél sokkal kezdeményezőbbben léptek föl az egyenruhás szabadcsapatok. A lex gárda ellenére a csapatok újjászerveződtek más formában, itt is, ott is felbukkannak, riadalmat okoz megjelenésük. Gyöngyöspatán például a rendőrség csak arra ügyelt, ne hogy elcsattanjon az első pofon.

– A rendőrség tehetetlenkedett, mást nem is tehetett volna, hiszen nem volt pontos politikai „megrendelés”, nem lehetett pontosan tudni, hogy a hatalom mit várna el tőlük, nem tudták, mikor, hogyan avatkozzanak az eseményekbe.

– Az a rendőri vezetés gyenge, amelyik bizonytalan. Keressen fel egy rendészeti honlapot, rendészeti szakemberek számtalanszor megírták, hogy a magyar rendőrség a rendszerváltás óta gyakran azért keveredett bizonytalan helyzetekbe, mert nem ismerte pontosan a hatalom szándékát. A rendőr nálunk a politikai akarattól függetlenül azért nem tudja a szakmáját gyakorolni, mert a rendőrség működését nem védik, nem szabályozzák kiérlelt és koherens hivatásrendbeli, garanciákkal ellátott normák. Világos és markáns hivatásrendi szabályok nélkül pedig nincs magabiztosan eljáró rendőrség.

A gyűlöletkeltés lélektana

– A vádlottak azt tervezték, hogy akcióikkal polgárháborút robbanthatnak ki a cigány és nem-cigány lakosság között. Elképzelhetőnek tartja, hogy komolyan veendő feszültséget okozzanak, a szembenállást a végsőkig fokozzák, vagy ez csak egy ostoba forgatókönyvnek tekinthető?

– Azt, hogy ezek az emberek mit forgattak a fejükben, mi volt a céljuk, nem tudom. Az világos számomra, hogy a legrosszabb értelemben vett erőszak-demonstráció, erőfitogtatás zajlott. „Mi erősebbek vagyunk, mint a rendőrség” – gondolhatták az elkövetők. Azt képzelhették, hogy a falu népét megoszthatják, és azoknak a pártjára állnak, akiknek szerintünk igazuk van. Eddig biztos, hogy el akartak menni, igazolva érezték

tetteiket, mert bizonyos körökben hirtelen megnőtt a népszerűségük is. A magányos vagy kiscsoportos tömeggyilkos leghitelesebb leírását én Gellért Tamás *A lézeres gyilkos* című tényregényében találtam meg. Ez a valóságos történet Svédországban játszódott. Szerintem ezek a sorozatos gyűlölet-bűncselekmények nem feltétlenül állnak szoros kapcsolatban a létező és érzékelhetően fajgyűlölő, formális vagy informális társadalmi szervezetekkel. Ez a csapat teljesen önállóan, maga is tervezheti a saját gyűlöletéből fakadó cselekedeteit, és nem feltétlenül megbízásból cselekszik, hanem úgy érzi, hogy hőstettet hajt végre. A cselekményeket követően pedig valamilyen lelki kielégülést érezhetnek. Nem kell hozzá feltétlenül szervezett háttér, elég hozzá az a meggyőződés, hogy küldetésük van.

– *Küldetéstudata van az elkövetőnek? Hogy jön létre a csoport, hogyan talál-
nak egymásra, és mi tartja össze a tagokat?*

– En ezt inkább hamis küldetéstudatnak nevezném. A legtöbben kettős életet élő, lelkileg sérült emberek. A csoport lelki kapcsolaton alapul, általában van egy erős vezető egyéniség, aki erőteljesen motiválja a többieket abban, hogy a gyűlöletüknek tetteikben kell megnyilvánulnia. Végre kell hajtani a gyilkosságokat ahhoz, hogy bizonyítani tudjanak a világnak, akár fölfedezik őket, akár nem. Ez hasonló a háborús logikához, de ott ennek a folyamatnak tömegek a részesei. A globalizáció jelenlegi állapotában azt látjuk például Norvégiában, Svédországban és Amerikában is, hogy nem súlyos pszichopata, hanem gyakran teljesen normálisnak tűnő ember a tömeggyilkos, aki amúgy az átlagos civilek életét éli, a környezete számára nem feltűnő, de személyiségében ott van egy gyűlölet szülte, hamis küldetéstudat. Ez a belső, olthatatlan vágy készíteti arra, hogy a másik ember, a „más ember” életét kioltsa.

– *Kell a csapatnak külső készítés vagy visszaigazolás arról, hogy helyes, amit tesznek, jó úton járnak, kívülről helyeslik, esetleg támogatják is őket, és egyetértenek velük?*

– Kell a visszajelzés. Igénylik, hogy foglalkozzanak velük. Figyelik a visszhangokat, és meglegedetten nyugtazzák, ha folyamatosan beszélnek róluk, a sajtó beszámol a bűncselekményekről, és ott vezető témaként jelennek meg a szörnyetteik. A negatív, az őket támadó beszámolók, a tiltakozások is őket igazolják, hiszen általában azok tiltakoznak, akiket ők gyűlölnek, és azoktól származik az elismerés, akikkel egy érzelmi platformon érzik magukat. Ez megerősítést jelent számukra.

– *Mennyire tudatosan választják ki az áldozataikat?*

– Jellemző is, meg nem is, de azt hiszem, ennél a bűncselekmény-sorozatnál jellemző volt. A megtervezett bűncselekményeknél kiválasztják az áldozatokat, hiszen valami céljuk van vele. Egyrészt felháborodást akarnak kelteni, másrésztől elismerést kívívni. Én ebben az esetben azt sejtem, hogy egyértelművé akarták tenni a cigánygyűlöletet, és ehhez kellett az a magányos özvegyasszony áldozat, aki egyedül nevelte a gyermekét. Ezzel próbálták jelezni, hogy nem a „rossz cigánnyal”, hanem általában a cigánysággal van bajuk. Meg akarták osztani a társadalmat, ami sikerült is nekik. Néhány beszámolómból azt vettem észre, hogy az

érintett falubeliek arcán ott volt az általuk ismert áldozatok iránti együttérzés, a fájdalom, a részvét nyoma. A társadalom nagyobb részéből viszont, amely távol él a kisebbségi és többségi kultúra konfliktusaitól, mindez igencsak hiányzott.

– *Jellemző, hogy az ilyen bűncselekmények elkövetői megpróbálják kibeszélni magukból a történeteket?*

– Nem mindig. Szerintem nagyon odafigyelnek, hogy mit mondanak a környezetükben az emberek, de a világ minden kincséért sem provokálják őket. Elég, ha beszélnek róluk. A bűneset egyébként népszerű beszédtema. Ők elégedettek azzal, ha a címdoldalra kerülnek, ha a televízió beszámol tetteikről. Viszont nem hiszem, hogy meg akarták osztani a titkaikat, hiszen ha azt sokan tudják, akkor könnyebben lebukhatnak. A saját politikai közösségüktől, ha indirekt módon is, kaphattak pozitív visszajelzést.

– *Hogy jön össze egy ilyen csapat? Úgy tűnik, hogy van egy ideológus, aki összekapja a társaságot, van, aki megtervezi és levezeti a támadást, és van egy-két végrehajtó.*

– Nagyon erős a csoport hierarchikus tagozódása, és az első bűncselekmények után a hierarchia szorosabbra zár, már van mitől együtt félniük, van mit együtt rejtegetniük, figyelnek egymásra, és tartanak is egymástól. De nem biztos, hogy testi-lelki jó barátok. Az sem biztos, hogy alaposan megbeszélik egymással az eseményeket, talán nem is tudnak többet egymásról, mint hogy ki mit szeret enni, inni, az sem biztos, hogy ismerik egymás magánéletét. Ez nem egy „majdnem családi jellegű” csoportosulás. Ebben a társaságban nem is mindig a barátság vagy a tartalmas emberi kapcsolat dominál.

– *Várható volt, hogy egyszer csak fölbukkan egy ilyen csapat Magyarországon?*

– Európa számos országában sérülékeny a demokrácia, közte Magyarországon is. Ezekben még nem stabilizálódtak a demokratikus intézmények, és nagy a határozatlanság a „mit szabad, mit nem szabad” értékek világában. Itt a tolerált, túrt, tiltott viselkedések szabályai gyakran változnak. És eközben a társadalmi élet minden területén kialakult egy jelentős biztonsághiány, így az egészségügyi ellátásban, az oktatásban, a gyerekek jövőjével, a munkahellyel kapcsolatosan, a családok számára szinte megszűnt a tervezhetőség. A biztonsághiány rendkívüli módon átalakítja az értékrendet, ebben már az érzelmek dominálnak és eluralkodik a szorongás. A szakma ezt az 1970-es években „morális pániknak” nevezte. De amit mi tapasztalunk, az már nem pánik, hanem tartós állapot. Norvégiában a tavalyi tömeggyilkosság után az történt, hogy még mielőtt a helyzet eszkalálódhatott volna, kibontakozott egy rendkívül erős és határozottan elutasító, tiltakozó, a társadalmi szolidaritást kifejező politikai válasz. Tiltakozó tömegtüntetéseket szerveztek, és a többség együtt gyászolta az áldozatokat. Neves személyiségek egy pillanat alatt a helyszínen voltak, és egységet mutattak abban, hogy rendkívül nagy részvétellel vannak az áldozatok és azok családtagjaik iránt. Felbukkanhatnak ilyen terrorcsapatok vagy terrorcselekmények mindenütt, ahol a biztonságér-

zet hiánya miatt az ember az ellenséget a gyűlölet tárgyává teszi. Ez a folyamat elvezethet a gyűlölet-bűncselekményhez is.

– Ön a norvégok határozott, gyors tiltakozását hiányolja Magyarországtól? A politika tétova, nincsenek nagy látványos jól megszervezett tüntetések.

– Csak a kisebbségi szervezetek vonultak ki tiltakozni. Pontosán látható volt, hogy kik szervezték a demonstrációkat, kik jelentek ott meg, és hányan voltak.

Mélyszegény kisebbség

– Az európai elnökség ideje alatt a magyar kormány szorgalmazta, hogy minden tagállam készítsen nemzeti romastratégiát. Magyarország is hozzálátott, de az etnikai program helyett mélyszegény stratégia született. Balog Zoltán egyszer úgy fogalmazott még államtitkár korában, hogy a mélyszegénységet kell orvosolni, és nem a mélyszegény réteg egyik, etnikai kisebbségét.

– Ezzel én egyetérték. Most a mélyszegénységgel kell megküzdeni, amelyet az emberek hetven-nyolcvan százaléka azonosít a cigányproblémával, holott ez nem így van, a mélyszegénység nemcsak a cigányság problémája.

– Térjünk vissza a támadássorozathoz. Az akciózás, a fegyverek elég sok pénzbe kerülhettek, úgy tűnik, a vádlottakat a háttérből pénzelték, támogatták.

– De mit kellett támogatni? Ezeket az embereket anyagilag nem kellett támogatni.

– A támadássorozat milyen reakciókat válthat ki a társadalomban? Szolidaritást vagy az áldozatokkal szembe forduló dühöt, vagy éppen a támadókkal szemben megértő a többség a mai Magyarországon? Vagy éppenséggel fokozza a cigányság kítaszítottságát?

– A legnagyobb csalódás akkor ért bennünket, amikor a nagyon csekély szolidaritást kellett megtapasztalnunk. Nem sokolta a társadalmat, hogy létrejött a cigányság irtására szerveződő csoport, amely, úgy tűnik, profi módon, körültekintően, pontosan eltervezve, rövid idő alatt fél tucat gyilkosságot követ el. Elképzelhető-e egy demokratikusan működő társadalomban, amelyen végigment a második világháború, hogy az érintett településen fel akarják állítani az áldozatok emlékhelyét, és ez ellen a helybeliek tiltakoznak? Itt, azt hiszem, a magyar társadalom súlyos erkölcsi válságáról van szó, amelyben az egyik ember élete és a másiké nagyon különböző értéket képvisel. Ez rendkívül fájdalmas tapasztalat, még akkor is, ha tudom, hogy a demokrácia kifejlődése, értékrendjének elfogadása és elsajátítása rendkívül hosszadalmas folyamat. Itt még a liberális média sem tudta a dolgát. A pártok sem mozgósítottak kellő intenzitással. Pedig a szolidaritás pozitív érzelmeit kellett volna megmozgatni.

– A vádlottak nagy jelentőséget tulajdonítanak a tetoválásoknak. Kiss István-nak horogkereszt van a lábszárán, Pető Zsolt 88-as számmal kódolt Heil Hitler!-t

rajzoltatott a nyakszirtjére, a tárgyaláson legtöbbször eltakarni sem próbálja. A külsőségek nyilván fontosak, de miből fakad a kirekesztésre irányuló késztetés?

– Egy olyan társadalomban, mint a miénk, bőven méríthettek olyan kirekesztő jelképeket, amelyek az összetartozásukat jelzik, és az egyetértést fejezik ki. Abban a társadalomban, ahol a fiatalság magára hagyatott, értékválsággal küszködő felnőttek világában nevelkedik, ahol a családok többsége nem tudott még alkalmazkodni az új körülményekhez, ahol a középosztálybeli szülők elbizonytalanodása és a folyamatos versenyben keletkezett, felfokozott érzelmek uralkodnak, igen nehéz feladat a pozitív erkölcsi értékrend átörökítése. Itt alakulhat ki leginkább a társadalom kirekesztési „hajlama”. Ha a kirekesztés ellen nem lép fel az egyház, az állam, és fejletlen, bizonytalan a civil világ, akkor nem intézményesül az érzelmek féken tartása, és alig van hajlandóság a másság kultúrájának megismerésére, befogadására.

A győztes mindent visz

– A kormányzás minősége, a hatalomgyakorlás mikéntje, mennyire befolyásolhatja az etnikai konfliktusok kimenetelét?

– A koalícióban működő demokráciáknál – Hollandiában vagy Belgiumban hosszú távon is – jól tudnak együttműködni a pártok. A versengő demokráciában, ahol a győztes mindent visz, a pártok között kialakul az érzelmekre épített versenyszemlélet. A „győztes mindent visz” logikájában az érzelmek diktálnak. Ilyenkor a szakértelem háttérbe szorul. Négy év alatt letarolják azt, amit a konkurens párt kormánya korábban építgetett. Ha az új típusú kormány elsősorban az érzelmekre épít, akkor azt sugallja, hogy a rend a legfontosabb érték. Mit mond a Hatvannégy Vármegye? Hogy mindenáron legyen rend. Mit mond az uralkodó párt? Ugyanezt. Erről Bertrand Russel még 1960-ban a következőket írta: „Kétségkívül jó dolog a biztonság, de ha túlzottan törekszünk rá, fétissé válik. A biztonságos élet nem szükségképpen boldog élet... A biztonság önmagában a félelem által inspirált negatív cél. A sikeres életnek pedig reménytől táplált pozitív célja kell, hogy legyen.”

– A jog nem mindenható, ezt pontosan tudjuk. Mégis mit lehet a jogszabályokkal elérni, megtalálta-e a törvényalkotó a jog szerepét ebben a konfliktusban?

– A jog az együttélési szabályok végső szabályozója. Ezért nem lehet megkerülni az integrációs és a békés együttélési mechanizmusok megteremtését. Ezt a jog támogathatja, de nem pótolja. Hasznos lehet ebben a folyamatban az erőszakmentes konfliktus-feloldási technikák alkalmazása és terjesztése. 2008 telén a Társadalmi Bűnmegelőzési Tanács titkársága a kistelepiülések és a mediátorok számára pályázatot hirdetett a közösségi konfliktusok békés megoldására. Abból indultak ki, hogy ha a kiképzett mediátornak sikerül egy asztalhoz ültetni az esetenként eldurvult vitában lévő feleket, és ott zavartalanul kibeszélhetik a problémáikat, akkor máris előbbre jutnak a konfliktus feltárásában, adott esetben még arra is van remény, hogy együtt találják meg a megoldásokat. A tapasztalat szerint

MAGYAR VALÓSÁG

az érzelmeket legtöbb esetben sikerült mederben tartani, sőt, racionalizálni. Ott találták meg a jó megoldást, ahol helyben volt egy-egy olyan tekintélyes személy, például fiatalabb nyugdíjas pedagógus, védőnő, aki maga is megértőnek és segítőkésznek bizonyult. Az ilyen személyiségek aktív közreműködésével az egyik helyen például arra az elhatározásra jutottak, hogy a rosszalkodó hátrányos helyzetű gyerekek lakóhelyének közelében közösen építenek játszóteret. Volt, ahol elhatározták, hogy közös erővel rendet raknak az elgazosodott telkeken, és ebben a többségi közösség tagjai segítenek a kisebbségben lévőknek. Néha ordibáltak is egymással, de végül is megfogalmazták, szavakba öntötték mindazt, ami eddig a feszültséget gerjesztette, levezették az indulatokat. Megértőbb, együttműködőbb, segítőkészebb, a másik problémájára nyitottabb gondolkodás vette át az erőszakra ösztönző indulatok helyét.

Budai István–Kozma Judit

A kompetencia-alapú közösségi munkás-képzés fejlesztéséről

„Közösségi vezetéshez, irányításhoz, mint általában minden alkotáshoz, két dolog szükséges: a ténylegesen keresztül vihető dolgokat szem előtt tartó gyakorlati realizmus és a feladatok belső törvényeit jól felismerő lényeglátás.”

(Bibó István)

Tanulmányunkban azokat a gondolatokat szeretnénk megosztani a szélesebb szakma művelőivel, melyek a TÁMOP 5.4.4. 'C' „Interprofesszionális szemléletű közösségi (szociális) munkára felkészítés alternatívái – Útitársak” című projekt keretében, a kompetencia-alapú „Interprofesszionális közösségi munka” szakirányú továbbképzési program kidolgozása során merültek fel bennünk és munkatársainkban, a Széchenyi István Egyetemen (Győr).

A tanulmány tehát beszámolóinak is tekinthető azokról a szakmai kérdésekről, amelyek ennek a képzési programnak a kidolgozási és fejlesztési folyamatát kísérték. Ezek az alábbi témákat és ezek összefüggéseit érintették: 1. A kompetencia-alapú képzés kontextusa: a szociális munka, és azon belül a közösségekkel végzett munka fejlődési trendjei, illetve ezek hatása a szociális szakemberek képzésére; 2. A szakmai gyakorlat kompetencia-alapja és a képzés/tanulás során elsajátítandó kompetenciák; 3. Az interprofesszionális szellemiséggel dolgozó közösségi munkás közösségfejlesztő szakember kulcskompetenciái 4. A képzési folyamat szervezésének és a tanulásirányításnak főbb szempontjai.

A kompetencia-alapú képzés kontextusa: a szociális munka és azon belül a közösségekkel végzett munka fejlődési trendjei

Mielőtt belekezdenénk a kompetencia-alapú képzés kérdéseinek tárgyalásába, érdemes először legalább vázlatosan áttekinteni a szociális szolgáltatások és ezen belül a szociális munka fejlődési trendjeit, amelyek

igen sok ponton kapcsolódnak a közösségfejlesztés és a közösségi munka kérdéseire, és a képzés változásainak háttéréül szolgálnak (Háló 2010; Lorenz 2006; Vercseg 2005). Ezek a fejlődési utak összefüggnek a jóléti állam átalakulásával, az *ipari társadalom szolgáltatás-alapú társadalommá fejlődésével*. A szolgáltatások a posztindusztriális gazdaságban maguk is a piac részeivé váltak. Ez a legfontosabb fejlemény, amely meghatározza lehetőségeik mozgásterét. A *piaci logikának* a szociális szolgáltatások területére való behatolása nem ellentmondásmentes folyamat. A szegénység kezelésében például ez azt jelenti, hogy a szolgáltatások legfontosabb célja immár nem az esélyegyenlőség építése, hanem e helyett a jövedelemhiányos családok felnőtt tagjait igyekeznek a *munka világához közelebb* hozni, akár szép szóval, akár kényszerrel. Ez átalakítja a szociális munka hagyományos szerepét, probléma-megoldó megközelítést (Pataki 2008; 2009; Simonyi 2009). A másik oldalon viszont a szociális szolgáltatások klientúrája a *szolgáltatások fogyasztójává* válik (Beresford 2001). Akkor is így van ez, ha nem ő maga fizet a szolgáltatásokért, hanem a fizetéstelensége okán támogatásként kapja azokat. Ez a szolgáltatások középpontjába a szolgáltatások igénybevevőjét¹ állítja, ami megfelel a szociális munka értékalapjának, sőt, megerősíti azt. A másik fejlemény, hogy az igénybevevők önrendelkezési joga egyre nagyobb hangsúlyt kap a szolgáltatások nyújtása során. Ez sem új a szociális munkában. Ezt a fejlődési irányt erősíti, hogy az utóbbi évtizedekben létrejöttek a társadalmi hátrányokat szenvedő csoportok (akik általában a szociális szolgáltatások klientúráját alkotják) *érdekvédelmi szerveződései*. E szerveződések aktív harcot folytatnak azért, hogy a szociális szolgáltatások ne a társadalmi kirekesztés sajátos „tárolóiként”, esetenként erősítőjeként működjenek (Dominelli 2002).

A piacosság következtében a szolgáltató rendszer több szereplőssé vált. Jelenti ez egyrészt a *jóléti pluralizmus* megjelenését. Eszerint az állampolgárok jólétének biztosításában az állami támogató rendszerek és a piaci szolgáltatók mellett egyenrangú szereplők a helyi közösség, a különböző érdekcsoportok, a szomszédság, az egyéb informális kapcsolatok és a család, azaz a jóléti szükségletek kielégítésében aktív szerepet játszó társas támogató hálózatok. Ez a fejlemény a szociális munka formái közül a közösségi munkát állítja a középpontba, szemben a korábban elsődlegesnek tekintett esetkezeléssel. Ez egyként jelenti az informális segítő hálózatok támogatásának szükségességét, valamint az állampolgároknak és az állampolgárok jólétének fejlesztésében érdekelt, egyéb szereplők (stake holders) bevonását a jóléti szolgáltatások fejlesztéséről szóló döntésekbe (lásd SCIE 2007). Ez a szolgáltatásfejlesztésben összekapcsolódik olyan célokkal, mint az állampolgárok érdekérvényesítési esélyeinek növelése (empowerment), az együttműködésben, a hálózatszerű és rendszerszerű működésben rejlő források feltárása és kiaknázása, és így tovább (Craig 2007). Ez nemcsak a szociális szolgáltatásokra vonatkozik, hanem a többi helyi szolgáltatás fejlesztésére törekvő szakpolitikákban is megjelent a helyi viszonyok figyelembe vételének és a rendszerszerű működésnek a követelménye. Erre utal, hogy az

¹ A szemléletváltás megjelenik a szakmai szótárban is. A szolgáltatás igénybevevőjét többé már csak elvétve nevezzük kliensnek.

utóbbi években a közszolgálatokról leginkább közösségi szolgáltatásokként beszél a szakirodalom. Ez a megnevezés (közösségi egészségügy, oktatás, foglalkoztatás-fejlesztés stb.) együtt az érdekeltek bevonásának és az együttműködés szükségességének a hangsúlyozásával, valamint az ehhez szükséges intézményi háttér megteremtésével, mind arra utal, hogy egyre jelentősebb kérdés a szolgáltatások közösségi beágyazottsága, az interprofesszionális együttműködésben és a társas támogató rendszerekben rejlő erőforrások, hatékonyságnövelési lehetőségek kihasználása.

Az állam szerepe is megváltozott eközben: a szolgáltatások fenntartója helyett egyre inkább a jóléti szolgáltatások szervezőjeként és megrendelőjeként, azaz piaci szereplőként lép fel. Ez viszont átalakította a szakemberek és a megrendelők/finanszírozók közötti viszonyt. Míg korábban a professzióknak nagyobb önállóságuk volt, inkább meg tudták határozni a saját működési területükön folyó tevékenység mikéntjét és feltételeit, manapság egyre inkább eszközszerepbe kényszerülnek, azaz a megrendelő dönti el, hogy mit és mennyiért kíván velük elvégeztetni. Ez a helyzet, azaz a szolgáltatások piacosítása a korábbinál mélyebb törésvonalakat alakított ki a professziók önértelmezései, valamint a megrendelők és finanszírozók funkció-meghatározási törekvései között.

Az új, piaci felfogás a szociális szolgáltatások modernizációjának programjában öltött gyakorlati formát (Kozma 2008; Krémer 2008). Az európai kormányok különböző hangsúlyokkal és lehetőségekkel nagyjából hasonló intézkedéscsomagokat dolgoztak ki (European Commission 2010), melyek a professziót az állam oldaláról határozzák meg, és azt célozzák, hogy a szociális szolgálatok az állami szociálpolitika eszközeként kiszámíthatóan és költséghatékonyan vegyenek részt a társadalmi problémák kezelésében. Az intézkedéscsomagok a szociális szolgáltatások szabályozására (sztenderdizálására) szolgálnak, és ezzel a szociális szakemberek felelősségét és felelősségre vonhatóságát hangsúlyozzák. Ez az adminisztratív terhek növekedéséhez, a szakemberek fokozottabb ellenőrzéséhez vezetett.

A modernizációs program is megkívánja az igénybevevő központú szemléletet, azaz megköveteli, hogy a szakemberek támogassák a szolgáltatások igénybevevőinek önrendelkezését, részvételét a döntéshozásban, valamint érdekérvényesítési képességük növelését (empowerment); e mellett piaci elveket visz be a szolgáltatási gyakorlatba, mint amilyen az eredményesség és költséghatékonyság elvárása, a minőség folyamatos fejlesztése, a kockázatok kezelése (Beck 2003), valamint a bizonyítékalapú fejlesztés. A modernizációs program egyes elemei viszont a mindennapi gyakorlatban ellentétbe kerülnek egymással (Dore 2006). Jill Humphrey drámai leírását idézzük arról, hogy a költségvetési tudatosságnak milyen hatása lehet a szociális munka mindennapi gyakorlatára:

„Időnként a szociális munkások olyan elfoglaltak a költségvetési tudatosság megtanulásával, hogy gondozási szerepükben időlegesen amnéziától szenvednek. A leicesteri jelentés idéz a gyermekektől és gondozóktól, akik kritikával illetik azon munkatársakat, akiknek szokásává vált a gondozási költség kiszámítását a családlátogatások alkalmával végezni. Még a meglátogatott gyerekek is arról panaszkodtak, hogy ezek a munkatársak inkább könyvelőkként, semmint szociális munkásokként viselkedtek.” (Humphrey 2008, 36)

A költségvetési tudatosság követelménye a gyakorlatban párosul a szolgáltatások humánerőforrás politikájának átalakulásával is. A szakképzett munkaerő igen drága. Ebből következik, hogy a finanszírozók és a szolgáltatások menedzserei (akik ma már gyakran nem szociális/oktatási/egészségügyi/gazdaságfejlesztő/foglalkoztatási/ stb. szakemberek) igyekeznek a munkakörkhöz csatolt képesítési elvárásokat leszállítani, illetve korlátokat szabni és ellenőrzés alá vonni a szakemberek munkaidő-felhasználását. Mindez erősen csökkenti a professzionális diszkrecionalitás mozgásterét, és a mindennapi gyakorlat technicizálódásához, azaz a szakmai tartalom kiüresedéséhez (deprofesszionalizációjához) vezet (Dominelli 2010).

A szociális munka elméletalkotói a deprofesszionalizációs trendekkel szemben a professzió hivatásbeli jellemzőit hangsúlyozzák, és igyekeznek beépíteni a gyakorlatot meghatározó elméletekbe a posztmodern kor gondolati vívmányait. Bányai Emőke a következőképpen foglalja össze a posztmodern gondolkodás létrejöttét és sajátosságait:

„A szociális munkában az 1980-as évektől a mindennapi praxis szintjén olyan jelenségekkel találkozhatunk, melyek merőben különböznek a korábbiaktól. A szakmában tapasztalható széles körű elbizonytalanodás nem elszigetelt jelenség, hanem a nyugati társadalmakban lezajló, nagyobb horderejű változások része. Mindennapi világunkat gyakran zavarosnak, kétségesnek érezzük, nyugtalanító jelenségek sokaságával szembesülünk, egy biztonság és rend nélküli világban esetlegességgel és ambivalens jelenségek tömegével élünk együtt (Parton–O’Byrne 2006). Szembesülnünk kell azzal, hogy a modernitás ígéretei nem valósultak meg, egyre kevésbé hiszünk az értelemben és a racionalításban, tapasztaljuk, hogy a „nagy narratívák” nem tudják többé megmagyarázni a világot, a logocentrikus eljárások nem hozzák meg a kívánt eredményt. A „nagy narratívák” meggyengülésével egy olyan vákuum keletkezett, amiben kis elbeszélések segítségével találjuk meg saját cselekedeteink és mások cselekedeteinek értelmét. Ezek a kis elbeszélések jelentést adnak a kommunikációnak, helyi értékű igazságok fogalmazódnak meg bennük, és orientálnak azzal, hogy megegyezéseket hoznak létre.

A posztmodernben felértékelődnek a különféle mozgalmak és stratégiák, hangsúlyt kap a jelenségek komplexitása, relativitása és fragmentáltsága, az egyéni választás és a szabadság, és e jelenségek társadalmilag konstruált jellegének felismerése (Irving–Young 2002). A különbözőségek, a pluralitás, a lokális megoldások, a szubkultúrák egyre fontosabbakká válnak, helytől és időtől függő igazságok léteznek csak.” (Bányai 2008, 4)

Parton és O’Byrne (2006) ezekből a gondolatokból építette fel a *konstruktív szociális munka* új paradigmáját. A „konstruktív” kifejezés egyszerre utal a segítő kapcsolat dialogikus természetére és az eredmény pozitív (konstruktív) mivoltára. Ez a modell tulajdonképpen visszatérést jelent a szociális munka korábbi kapcsolat-központú megközelítéséhez, a segítő kapcsolatnak a szociális munkás és a kliens között zajló folyamataira helyezi a hangsúlyt. A két fél között zajló párbeszédben épül fel (konstruálódik) az a helyzetértelmezés, amely képessé teszi a feleket a közös munkára, a helyzet megváltoztatására. Ez a megközelítés rímel Donald Schönnek, a professzionális képzés teoretikusának a *reflektív praxismodellről* szóló elméletére (Hegyesi–Kozma 2002; Kozma 2003; Schön

1990; 1992)², amelyet a gyakorlati kiválóság forrásait kutatva dolgozott ki. Schön a gyakorlati képzés műhelyeinek világát vizsgálta, és eközben fedezte fel a reflexió két formáját, a cselekvés során keletkező reflexiót (reflection in action) és a gyakorlatra történő utólagos reflexiót (reflection on action). Megállapítása szerint a cselekvés közbeni reflexió az anyaggal folytatott dialógus, amelyben megkonstruálódik a cselekvés világa, és kialakul a munka eredményét jelentő konstrukció. A szociális munka esetében az „anyagot”, amellyel a szakember dialógust folytat, nyilvánvalóan az egyének, családok, csoportok és közösségek jelentik, míg az eredmény, amelyet megalkotnak, a valóságnak (a környezetnek) a szolgáltatások igénybevevői érdekében végzett megváltoztatása. A tevékenység utólagos reflektív értelmezése pedig megnövelte a szupervízió jelentőségét a szociális munkában.

Ezek a megközelítések a szolgáltatások igénybevevőjének oldaláról határozzák meg szociális munkás hivatást, prioritást adnak a hivatás értékrendjének, és középpontba állítják az emberi és állampolgári jogokat. Ezzel kapcsolatban a szociális munka 2000-ben, az International Federation of Social Workers (Szociális Munkások Nemzetközi Szövetsége) által megalkotott definícióját idézzük:

„A professzionális szociális munka elősegíti a társadalmi változást, a problémamegoldást az emberi viszonyokban, a hatalomtól megfosztottak hatalomhoz jutását (empowerment), valamint az emberek felszabadítását a nagyobb jól-lét elérése érdekében. Az emberi viselkedésről és a társadalmi rendszerekről szóló elméletek felhasználásával a szociális munka azokon a pontokon avatkozik be, ahol az emberek és környezetük kölcsönhatásba lépnek egymással. Az emberi jogok és a szociális igazságosság elvei alapvetőek a szociális munka számára.” (A szociális munkás-képzés globális alapelvei 2006, lásd még: Ife–Fiske 2006, Meagher–Parton 2004; Payne 1997; Tolson–Reid–Garvin 2003)

A szociális munka értelmezési lehetőségei közül tehát a professzió a tudományosan megalapozott szakszerűséget és a mozgalmi jelleget, az állampolgári jogok támogatásának elvárását emeli ki.

Úgy tűnik tehát, hogy ha a mai kor követelményeinek megfelelő képzési programot szeretnénk felépíteni, két, egymásnak homlokegyenest ellentétes paradigma közül kell választanunk. Egyik fejleményt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hiszen mindkét esetben a szociális és közösségi munka nevű kollektív produktum valamelyik sarkalatos tényezőjét igyekeznénk eliminálni, ami eleve kudarcra ítélné a fejlesztési vállalkozást. A szabályozás onnan indul ki, ahonnan a szociális szolgáltatások társadalmi megbízása és finanszírozása ered, a reflektív és konstruktív praxismodell viszont a szociális munka szakma sajátlagos fejlődési perspektívájában gyökerezik, és azt a törekvést tükrözi, hogy a professzió igyekszik egyrészt megőrizni önazonosságát, másrészt megfelelni a kor kihívásainak. Ebből fakad, hogy mindkét paradigmát maguk a szociális munkások alkották, csak a megrendelő és ezért a megközelítés különbözik.

² A reflektív paradigma szociális munkás-képzésbe való beépítéséről számtalan tanulmány született; a Yelloly–Henkel (1995) által szerkesztett kötet a leghíresebb és legtöbbet idézett gyűjtemény.

A két paradigma integrálására is voltak kísérletek. Az egyik ilyen a két paradigma fent felsorolt jellemzőiből következik, hiszen a szakmai szabályokban a kívánatos kimenetek meghatározásánál olyan elemeket találunk, melyek megfelelnek a szociális munka sajátos identitásának. Ilyen elsősorban az igénybevevő-központú szemlélet követelménye és ennek elágazásai: az igénybevevő jogainak, választási szabadságának legmesszebb menőig történő tiszteletben tartását előíró rendelkezés és az igénybevevőknek a szolgáltatásokról szóló döntésekbe történő bevonása, és ezzel a felelősség megosztása a segítő kapcsolat résztvevői között. A szabályozó rendszerek kritikája elsősorban arról szól, hogy az adott módon nem lehet ezeket elérni. Ezek megvalósulása csak a reflektív gyakorlat bázisán lehetséges.

A képzésfejlesztési kísérletek általában egyik vagy másik paradigma szerint épülnek fel (lásd pl. Howard et al. 2003; Proctor 2007; Soydan 2007; Yelloly – Henkel 1995), illetve valamelyik sajátos paradigma egy-egy elemét, mint például a bizonyítékalapú gyakorlatot egy-egy kurzus kifejlesztésével építik be a képzési programba (Adams et al. 2009).

Amikor a TÁMOP 5.4.4. 'C' Útitársak projekt keretében az interprofesszionális szemléletű közösségi munkára felkészítés megalapozását tűztük ki célul, igyekeztünk mindkét paradigmát figyelembe venni. Magyarországon is fontos cél lenne, hogy *a helyi közösségek váljanak képessé saját lakóhelyük formálására, a helyi döntésekben való részvételre, a felelősségvállalásra, a közösség-építésre, a közösségi források feltárására és fejlesztésére, az együttműködési lehetőségek kiaknázására, a helyben jelentkező szociális problémák humánus és demokratikus megoldására, vagy legalábbis enyhítésére.* Azt gondoljuk, hogy eleve hatásosabb és hatékonyabb a közösségi problémák közösségi (és nem egyéni vagy családi) kezelése, hiszen ez lehetővé teszi a tágabb közösség erőforrásainak a segítő folyamatba való bevonását és fejlesztését. Másrészt kapcsolódtunk a szolgáltatások modernizációjának trendjéhez is, amennyiben képzésünket a gyakorlathoz szükséges kompetenciák leírásával alapoztuk meg, és a gyakorlat köré szerveztük. Ezzel lehetővé tettük azt is, hogy a képzést ne csak szociális munkásoknak ajánljuk, hiszen a közösségi szociális munka és a közösségfejlesztés kompetenciakészlete bármely professzió képviselőjének jó szívvel ajánlható, aki helyi közösségekben dolgozik.

A szociálismunkás-képzés fejlődési tapasztalatai és a kompetencia-alapú képzési modell

A szociális és közösségi munka fejlődési trendjei átalakítják a képzés funkcióit, tartalmát, struktúráit, módszereit és vizsont. A következőkben azokat a fejleményeket tekintjük át, amelyeket közösségi munkás és/vagy közösségfejlesztő képzési programunk felépítésében irányadóknak tekintettünk, és azt is jelezzük, hogy a tantervben miképp érvényesítettük ezeket (Vercseg 2011).

Együttműködés a szociális szolgáltatók és a szociálismunkás-képzés között

A képzések korábban is együttműködtek a szociális intézményekkel, többek között a terepgyakorlatok okán. Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben folyamatosan és egyre erőteljesebben elhangzottak kritikai észrevételek a terepgyakorlatokkal kapcsolatban. A kérdés „az elmélet és gyakorlat ellentmondásai versus integrációja” címet kapta a szakmai elaborátumokban. A terepgyakorlati helyek rendszerint azt emelték ki, hogy az odaérkező gyakornokok nem rendelkeznek azokkal a kompetenciákkal, amelyek az adott, speciális terepen szükségesek a megfelelő munkavégzéshez. Másfelől a képzések képviselői pedig igyekeztek a tereptanároknál elérni, hogy a gyakornokokat olyan tanulási tapasztalatokhoz juttassák, amelyek illeszkednek a tanórákon közvetített tananyaghoz. Ez az ellentmondás jórészt következett abból az ellentmondásból, melyet a fentiekben már jeleztünk: a szociális szolgáltatások megrendelője legtöbbször az állam, míg a képzés felépülésében elsősorban a szociális munka saját professzionális szempontjai játszanak szerepet. Ráadásul mind ez ideig Magyarországon gyakran töltenek be szociális munkás pozíciót szociális képesítést nélkülöző munkatársak, ami a kompetenciaviták színterévé teszi az intézményeket.

*Mindenesetre tény, hogy a szociális munka fejlődése alapvetően függ az elmélet és a gyakorlat integrációjától, valamint a gyakorlat és a képzés kapcsolatától. Az iskolák és a szolgáltatások együttműködésének egyik módja, amikor a képzés bázisai (tanszékei, intézetei, oktatói) együttműködnek a szolgáltatókkal különböző szolgáltatásfejlesztési projektek, kutatások tervezésében és kivitelezésében, és jó esetben ezekbe bevonják a gyakornokokat is. A hazai képzések másik része sajátos gyakorlati formákat teremt a gyakornokok számára, például projekt-rendszerű képzés formájában. Ilyen a Széchenyi István Egyetemen folyó képzés, amelyben a *szociális és közösségi munkára irányuló képzési projektek egyfajta szolgáltatásfejlesztési kísérleteknek tekintendők*, ugyanis a gyakornokok a terepintézményekkel, az ottani tereptanárokkal, illetve a képzés elméleti-módszertani tanáiraival együtt megterveznek, és önállóan kiviteleznek új szolgáltatásokat. Ez a forma lehetőséget teremt arra is, hogy a mindennapi gyakorlat szerves részévé tegyünk a szolgáltatásfejlesztést és program-értékelést (Budai 2007; 2010).*

Tanuló- és tanulás-központú képzés

Ha a szolgáltatások középpontjában az igénybevevőnek kell állnia, akkor ennek megfelelően a képzés középpontjában a tanulónak/gyakornoknak³ kell állnia. A tanulási eredmény (a tudás) ugyanúgy közös munka

³ Ez esetben is érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a szemléletváltás egyben a szavak megváltoztatását is jelenti. A hallgató ugyanis jellemzően csak hallgatja az előadót, aki elmondja, hogy mit kell tudni, és a vizsgán visszamondani az adott témáról. A tanuló viszont tanul, és az eredmény immár – legalábbis felerészben – rajta múlik. Lásd még ezzel kapcsolatban Budai (2007).

eredménye, ahogy a szociális munka sikere is azon múlik, hogy mennyire tud együttműködni a szakember a szolgáltatás igénybevevőjével. Ez egyébként nem olyan egyszerű, mivel a jelen oktatási gyakorlata azon az előfeltevésen alapul, hogy az oktató a legfontosabb tudásforrás, a vezető a tanulási folyamatban, ő „teszi” szakemberré a hallgatót és gyakornokot. A képzésben dolgozó oktatók többsége ma már tudja, hogy ez nem így van. Vagy szakemberré teszi magát valaki, vagy nem.

Következésképp a tanulásért viselt felelősség a tanuló/diáké, a tanulásához megfelelő környezet kialakításáért és a tanulási folyamat irányításáért pedig az oktatói kör felel. A tanuló tehát tanul, az oktató szerepe pedig az, hogy ezt a tanulási folyamatot elősegítse, figyelemmel kísérje, az eredményeket és a hiányokat jelezze. A tanuló tanulási feladatokat kap és tanulási tapasztalatok lehetőségét kínálja neki, amiből választhat. A tanulási folyamat egyénre, vagy tankörre, vagy évfolyamra szabott. Így a tanárnak fel kell mérnie a tanuló/gyakornokok tapasztalatait és tanulási szükségleteit. Nos, ez alapvetően eltér a hagyományos, poroszos, prelegáló, verbalizáló, a tudományok logikáját nagyon szigorúan követő képzési gyakorlattól, amelyben a tanár felkészült az órára, „leadta” a tananyagot, és ezután a vizsgán ellenőrizte, hogy a hallgató elsajátította-e, ami a könyvekben áll, ill. amit elmondtak neki a tanórákon. A korszerű megközelítés viszont megfelel annak, amit a szociális és közösségi munkában majd a mai tanulóktól elvárunk, hogy ugyanis közösen tárja fel a szolgáltatás igénybevevőjével a helyzetet, határozza meg a helyzet kedvező megváltoztatásának lehetőségeit, ezzel biztosítson választási lehetőséget az igénybevevőnek, és közben biztosítson és fejlesszen forrásokat (beleértve ebbe a tudásokat és készségeket, azaz kompetenciákat is) a sikeres végrehajtáshoz.

Integrációt elősegítő tanulási folyamat

A fent leírt tanulási mód ugyanakkor a korábbinál nagyobb terhet ró mind az oktatókra, mind a tanulókra, ugyanis folyamatos tanulást, reflexiókat és értékelést feltételez. Így a tanulók és oktatók terhelhetőségét és együttműködését is vizsgálni kell a képzés és a tanterv megtervezése során, és a közvetítendő, feldolgozandó tananyagokat is egyeztetni kell az egyes tantárgyak, kurzusok és tanárok között. Ebben a megközelítésben az előadások persze nem tűnnek el teljesen, legfeljebb kisebb helyre szorúlnak, és semmiképp nem gondolhatjuk azt sem, hogy a tanulóknak nem kell elsajátítani a szakma alapvető (és alapvetően a gyakorlatból építkező) elméleteit. Viszont a tanulási folyamat a gyakorlat köré szerveződik: az alapfogalmak és alapvető elméleti megközelítésekkel párhuzamosan a tanulási feladatok a gyakorlatban megismert problémák köré szerveződnek, értelmezési keretként jelennek meg, éppúgy, ahogy ez így van a mindennapi szakmai gyakorlat során.

A képzés és a tanterv strukturálási elvét az a mód alakítja ki, ahogy a képző stáb végigkíséri a tanulót a tanulási folyamaton. A tanulási folyamat végeredménye pedig az a mestermunka, vagy projekt dokumentáció, amellyel a (végzős) diák bizonyítja, hogy elsajátította azokat a kompetenciákat, amelyek a képzés céljaként szerepelnek. Ez esetben a szakdol-

gozat is megkapja tényleges funkcióját, hiszen lehetőség van arra, hogy a képzési folyamat minden egyes eleme (tanulói beszámolók, vizsgálatok, elemzések, évfolyam- és szemináriumi dolgozatok) egyúttal a mestermunka elkészítésének egy-egy lépését, fokozatát alkossa. A tantervi egységek ily módon egymásra épülnek és/vagy kiegészítik egymást, az elméleti kurzusok a gyakorlat felé mutatnak, vagy abból nyerik a feldolgozandó témákat és kérdéseket. Mindezt persze össze kell kötni a kreditrendszer adta keretekkel, lehetőségekkel, amely másfelől bizonyos fokú korlátot jelent.

A fentebb már említett két paradigma, a bizonyítékokon alapuló és a reflektív gyakorlatmodell közötti kapcsolatra tekinthető a *probléma-alapú tanulási megközelítés*⁴ (általában használt rövidítése PBL), ami a bizonyítékokon alapuló megközelítéssel egy időben jelent meg. Ennek célja egyebek közt képessé tenni a tanulókat az élethosszig tartó aktív tanulásra. A PBL elvei szerint az oktatók arra ösztönzik a tanulókat, hogy saját maguk határozzák meg, mit kell tudniuk a jó szolgáltatás biztosításához, értékeljék a megszerzett információkat, majd a konklúziók alapján döntéseket hozzanak, és végül kompetenciát fejlesszenek ki a gyakorlathoz.

A PBL módszer azért is igen jó, mert ez esetben a tanulás csoportban vagy team-ben történik. A *csoporthmunka* növeli a tanulás hatékonyságát, és maga is tanulási tapasztalatot jelent a tanuló számára. Megtanulhat teamben dolgozni, különböző csoportszerepeket próbálhat ki, megtapasztalhatja a kölcsönös függés problémáit, és így tovább.

A gyakorlat jelenségeire biztosít utólagos reflexiós lehetőséget a *szupervízió*, mely így a tanuláshoz szintén igen fontos forrása. A szupervízió során nem csak a segítő kapcsolat folyamatait lehet elemezni, hanem a szakember érzelmei is feldolgozhatóvá válnak (Barell 2007).

Minőségértékelés és -fejlesztés

A tanulási eredmények mérése és a tanterv-fejlesztés a képzés minőségfejlesztésének két végpontja. A tanulási eredmény a tanuló által megszerzett kompetencia, ez az az érték, amit a képzés a rá elköltött pénzért ad. A hatékonyság és eredményesség megköveteli a folyamatos értékelést, ezért a tantervbe is igyekeztünk beépíteni minél több értékelési pontot és formát (Szabó és társai 2002; Szabó 2004).

A tanulási eredmények értékelési módszerei közül kimagasló a *portfolió-értékelés*. Ezt az értékelési módot használhatjuk egy-egy kurzus oktatása vagy a terepgyakorlat során is, amennyiben pontosan meghatározzuk, hogy milyen eredményeket, azaz milyen kompetenciák elsajátítását/fejlődését várjuk a stúdium során, és ehhez rendeljük az egyes tanulási feladatokat vagy tapasztalatokat. A tanuló ez esetben személyre szóló értékelést kap, mely a portfólióban lévő feladatok teljesítése alapján rámutat erősségeire és azokra a hiányosságokra is, amelyek majd alapját képezik a jövőbeni tanulási feladatok vagy tapasztalatok kijelölésének. A portfólióhoz

⁴ A probléma-alapú tanulásról könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre, lásd például legutóbb Barell (2007), magyarul a módszer áttekintése: http://vip.i-dia.org/files/pbl_uj_ped_szemle.pdf

más értékelési módok is kapcsolódhatnak. Ilyenek az ön- és a társ-értékelés. Természetesen a képzési folyamat egyes mérföldköveinél megkérjük a hallgatókat/gyakornokokat és az oktatókat, hogy értékeljék a tanulási feltételeket, a tanulási folyamatot, saját és társaik munkáját.

A szakmai gyakorlat és a képzés kompetencia alapja

A kompetencia fogalom értelmezési keretei

A szakmai tevékenységek hatékonyabbá tétele, az egyes szakmai tevékenységekre és munkakörökre irányuló felkészítések – képzések fejlesztése vonatkozásában, a korábbi tradicionális, majd a „tudás- és attitűdbázisú” szemlélet mellett az 1980-as és különösen az 1990-es évektől kezdve világszerte egyre nagyobb hangsúlyt kapott a kompetencia-alapú (competence-based) szemlélet. Így volt ez a szociális és a közösségi munkában is, *idővel a kompetencia fogalma megkerülhetlenné vált.* Az utóbbi tíz évben már idehaza is egyre inkább teret nyert a kompetencia fogalom használata a különböző szakmákban, a szakképzésben és a felsőoktatásban. A kompetencia-alapú tevékenység és képzés újrendezi a szociális/közösségi szakmai és a képzési tevékenységeket, továbbá összekapcsolja a szakmai szabályokat és a képzési/tanulási folyamatot. E szemlélet terjedése a szakmai és a képző tevékenység közös ügye is lehetne (Budai 2008).

Számos fogalom-értelmezés megegyezik abban, hogy a kompetencia egyfelől az adott tevékenységek folytatására való képességet (illetékességet), az adott tevékenységhez való pozitív hozzáállást, az adott tevékenységre való jogosultság elismerését jelenti. A kompetencia ebben az értelemben olyan képesség, amely a már megszerzett tapasztalatokra, tudásra és készségekre alapozva különböző új helyzetekben (többféle kontextusban) az adott szakember jobb működésének és teljesítményének elérését eredményezi. Valaki valamilyen csak akkor lehet kompetens, ha rendelkezik jelentős eszköz- és tevékenység tudással, ha személyes tapasztalatok alapján, szöveges, ill. az elektronikus és verbális információk, instrukciók birtokában önmaga képes cselekedni, megoldani a problémákat, ha képes új helyzetekben kreatívan hasznos, biztosat és hatékony dolgokat konstruálni, mérhető teljesítményt elérni.⁵

A kompetencia-alapú megközelítés azért releváns, mert a *mire képes, mit tud megcsinálni a már megszerzett tapasztalatokkal és tudással a szakember* gondolatra teszi a hangsúlyt, továbbá valamilyen gyakorlati képesség-készség fejlettségi szintjének bizonyításában fejezhető ki leginkább (Henkel 1995). Kompetensnek lenni másfelől mindenképp jelent valamilyen *személyességet, pozitív viszonyrendszert, attitűdöt, ill. aktív létet és működést*, amely merőben szemben áll a mechanikus, szolgai lemásolt, vagy rutinszerű munkává degradált tevékenységekkel (Lymbery 2003).

⁵ Itt nem vizsgáljuk a hasznos, a biztos és a hatékony fogalmak sokféle értelmezését. A számtalan fogalom-értelmezésből célszerű kiemelni az alábbi tanulmányokban szereplőket: Clark (1996); Rolfe (1998); Lüssi (2004).

„Akkor tekintünk valakit kompetensnek egy foglalkozás vagy szakma vonatkozásában, ha rendelkezik a készségek megfelelő repertoárjával, valamint olyan tudással és értelmezési készséggel, melyet képes alkalmazni többféle kontextusban és szervezetben. Másrészt akkor mondhatunk kompetensnek valakit egy munkakör vonatkozásában, ha kompetenciája egy bizonyos munkahelyen egy bizonyos feladat ellátására képessé teszi.” (Jessup 1991 – idézi Jones-Joss 1995)

Jessup definíciója arra hívja fel a figyelmet, hogy összhangot kell teremteni az adott szakmára, foglalkozásra vonatkozó generikus kompetenciák (azaz a szakember olyan képesség-repertoárja, melynek révén az adott szakma sokféle színterén, sokféle munkakörében képes helyt állni) és az adott munkakörre és tevékenység végzésére vonatkozó konkrét kompetenciák között. Az adott szakma egészére jellemző – végső soron, amitől professzionának tekinthető az adott professzió – kompetenciák permanens nyomon követése, fejlesztése különösen fontos a szakmai professzionalizáció és a szakemberek szakmai identitásának erősítése szempontjából.

A kompetenciák igen széles körben értelmezhetők: vonatkozhatnak az elméleti tudás gyakorlatban való alkalmazására, a különböző gyakorlati stratégiákra, eljárásokra, módszerekre, technikákra, vonatkozhat a szakember értékrendjére, továbbá szakmai személyiségére is; így beszélhetünk személyes, szakmai, társas és más kompetenciákról. Jones-Joss (1995) szerint a kompetenciákat levezethetjük a) a szakmák ideális jellemzőiből, b) a szakmai tevékenység funkcióiból és c) a szakmai kontroll-tényezőkből (mint amilyenek a belépési feltételek, a felkészüléshez kapcsolt előírások, a különböző jogosítványok, az anyagi elismertség, az etikai kódex elfogadása és alkalmazása stb.).

A szociális és közösségi munka gyakorlatában idehaza is terjedőben van a kompetenciák *értékek/attitűdök-ismeretek/tudás-képességek/készségek* szerinti értelmezése. Nehezíti a pontos fogalomhasználatot az angol és a magyar kifejezések közötti különbség (ld. *competence* = hozzáértés, alkalmasság, képesség, szakképzettség, szaktudás, szakértelem; *knowledge* = ismeret és tudás; *skill* = jártasság, készség; *ability* = képesség, jogosultság stb.): a tudást mi magyarok főleg általános értelemben használjuk, a készség fogalmát pedig a tudatos tevékenység automatizálódott komponenseként is értelmezzük.

Az egyes kompetenciák meglétét, ill. fejlesztésük kimenetét sokszor a tudás fogalmával is értelmezzük (egy adott szakmára vonatkoztatva a szaktudás, vagy a szakértelem) (Budai 2006; 2008). Kérdés: lehet-e a tudás és a kompetencia fogalom egységéről és integrációjáról szó (például mindkettő egyaránt rendelkezik valamilyen értékalappal és viselkedési referenciával, hiszen minden tudás és kompetencia valamilyen viszonyrendszerben és cselekvésben realizálódik), és kérdés, hogy miképpen lehet különbségeket tenni a kettő között (Agten 2007; Clark 1996; Lymbery 2003; Johnsson-Svensson 2005; Rolfe 1998).

Az ismeretek és a kompetenciák közötti különbségtétel akkor válik igazán nyilvánvalóvá, ha a tradicionális tanítás-tanulás sokszor öncélú, memoriter jellegű, mechanikus, értelem nélküli magolást, biflázást jelent, amikor egyoldalúan a lexikális, vagy absztrakt ismeretek bevéséséről, vagy amikor a nem tudatosult tapasztalatszerzésről beszélünk. Ez

esetben a megszerzett tudás csak holt és irreleváns marad, következésképp csak ennek birtokában szakmai tevékenységet sem lehet kompetens módon folytatni.

A szociális és közösségi munka hazai szakmai köreiben, továbbá az ilyen irányú képzésben résztvevők körében kompetenciáról elsősorban szűkebb értelmezésben a kompetencia-határok összefüggésében lehet hallani, például: a személyes határok fenntartásáról, ezek megfogalmazásáról, kimondásáról. Az egy szociális munkásra (családsegítőre) eső esetek túlzottan magas száma, a nem megfelelő képzettség és tapasztalat, a szakmai felelősség sajátos értelmezése, a félelmek, a kiegészítés stb. következtében különösen sokszor kerül a szakmai viták középpontjába, hogy egy adott esetmunka során meddig menjen/mehet el, meddig avatkozzék/avatkozhat be a szociális munkás. Számos példa bizonyítja: a szociális szakemberek sokszor igen hamar eljutnak e kritikus pontig (azaz „ebben én már nem vagyok illetékes, tovább kell adnom a klienseket, esetet...” más szakembereknek) anélkül, hogy komolyabb mérlegelést végezne, hogy még miben és mennyiben lenne ő az illetékes, és hogy mi mindenre van még eszköze. Itt inkább a megfelelő szakmai felkészültség hiányáról, egyfajta eszköztelenség megnyilvánulásáról, vagy egy elhárító mechanizmusról van szó. Számos példa van ennek ellenkezőjére is, vagyis arra, hogy olyan tevékenységeket is folytat a szociális és közösségi szakember, amihez egyáltalán nincs jogosultsága – például különböző terápiás módszereket alkalmaz megfelelő képzettség és szupervízió nélkül.

A szociális képzések globális alapelveivel foglalkozó szakemberek joggal hívják fel a figyelmet a kompetencia felfogás esetleg túlzó vagy szélsőséges megközelítésének veszélyeire is. Azaz, hogy ne tegyük triviálissá, ne fragmentáljuk túlzottan a szociális munkát, és ne szoruljon a háttérbe a szakember alapvető szerepe, aki a változások ügynökeként, facilitálójaként, többdimenziójú együttműködésben, partnerségben, humán ökörendszerben, holisztikus megközelítéssel dolgozik (Dominelli 1997; 2010; Lorenz 2001; A szociális munkás-képzés globális alapelvei 2006).

A szakmák fejlődése okán vélhetően különös jelentősége lesz a jövőben a szakmák közötti interakciók, együttműködések és az ezekre vonatkozó kompetenciák tisztázásának is, és alapvetően szükség lesz saját szakmánk (szakemberei), majd a közös munkában részt vevő más szakmák (szakemberek) kompetenciáinak tisztázására, elfogadására és tiszteletére, a közös kompetenciák meghatározására.

A kompetencia-alapú szemlélet és gondolkodás megcélozza a hatékonyabb képzések kialakítását, fejlesztését. A kompetenciákat a képzések középpontjába helyező szemlélet közel áll a bizonyíték-alapúsághoz a kompetenciák egyúttal kvázi sztenderdeknek is értelmezhetők. Ugyanakkor a szakmai munka lényegét nem lehet kizárólagosan csak e fogalommal lefedni, ez nem lehet egy „omnipotens” csúcsgalomban, hiszen – mint már jeleztük – nagyon közel áll hozzá a szakmai tudás, a szakértelem, az identitás és sok más fogalom is, ezek viszonyrendszerével való foglalkozás is igen jelentős vizsgálatokat jelenthetnek a jövőben (Budai 2010).

A kompetenciák strukturálása versus holisztikus egysége

Kérdés, hogy milyen alapon és milyen szempontok figyelembe vételével célszerű a szakember mindennapi tevékenységének folytatásához szükséges kompetenciákat leírni, strukturálni, rendszerezni (Lüssi 2004). E rendszerek kidolgozása – a kompetenciák nehéz definiálhatósága, állandó mozgása, változása és fejlődése okán is – roppant bonyolult, időigényessége kétségtelen, de elkezdése és megtétele a kompetencia-alapú szemlélet terjedése következtében egyértelmű kihívás és követelmény.

A kidolgozó munka egy sor problémával és nehézséggel jár, például: a teljesség igénye, a minimális elvárások, a viszonyítási pontok megragadása, a tömörség-részletezettség, az identitás – szakértelem/tudás – kompetenciák összefüggései, az általános és specifikus vonások stb. A gyakorlók szakemberek – adott esetben a képzésben dolgozók is – sokszor nem sok haszonnal kecsegtető, mondvacsínált, spekulatív, másrészt mechanikus dolognak, tautológiának tekinthetők (Rolfe 1998). Idehaza a szociális munka végzéséhez szükséges kompetenciák leírása, rendszerezése is eddig csak egy-két esetben történt meg. Az egészségügyi szociális munka MA szak alapításakor és elindításakor a képzésszervezők például fontosnak tartották az egészségügyi szociális munka kompetenciáinak meghatározását, rendszerbe foglalását, amelynek tervezetét azután a szociális munkát végző szakemberek körében tesztelték (<http://odin.de-efk.hu>).

E kidolgozó munka a szakmában és képzésben dolgozók együttes tevékenységét igényli, amelyek része egyfelől, hogy *milyen szakembereket képzelnek el, várnak el általában a megrendelők és a szakma képviselői*, azaz mi a munkapiaci kereslet. Másfelől *milyen képzési szellemiségek mentén tudnak a szakmai és a munkapiaci igényeknek megfelelni a képzések képviselői* adott feltételrendszerükkel, tanulásirányítási, képzésmethodikai készségükkel. A szociális és közösségi munkában alkalmazható kompetenciák rendszerezéséhez lássunk néhány fogódzót.

Kiindulópontként szolgálhatnak az általánosabb megközelítések, így az OECD országok szerinti kulcskompetencia-rendszer, amely szerint vannak: kommunikációs, értékek-értékorientációs, motivációs sajátosságok, ezekhez társulnak a kritikus gondolkodás, a szakmai területi kompetenciáik, valamint a személyes tulajdonságok és jellemzők (Rychen-Salganik 2000).

A brit szociális munka gyakorlatában a munkavégzéshez szükséges kompetenciákat már régóta az országos foglalkoztatási sztruktúra írja elő. 1996-tól az alábbi hat *kulcskompetencia* (core-competencies) meglétét követelik meg az alkalmazandó szakembertől:

- *„kommunikáció és elkötelezettség a társadalom különböző szervezeteivel és az emberekkel: elősegíteni a veszélyeztetett, vagy szükséghelyzetben lévő gyerekekkel, felnőttekkel, családokkal és csoportokkal folyó kommunikációt, fejleszteni a társadalmi folyamatokban való részvételüket*
- *elősegítés és képesség tevés: az embereket segíteni, hogy használják saját erősségeiket és szakértelmüket, hogy felelősek legyenek jogaik érvényesítése és a változások iránti szükségleteik kielégítése érdekében*
- *felmérés és tervezés: felmérni és áttekinteni az emberek életkörülmé-*

nyeit, a szükségleteikre és kockázataikra adandó válaszokkal összefüggésben

- *beavatkozás és szolgáltatás-fejlesztés*: a változások elérése érdekében megfelelő szinteken támogatni és ellenőrizni a szolgáltatásokat és ellátásokat
- *szervezetben folyó munka*: tevőlegesen hozzájárulni a szervezetben folyó tevékenységhez
- *szakmai kompetenciák fejlesztése*: megszervezni és ellenőrizni a saját szakmai kompetenciák fejlesztését" (CCETSW 1996).

A fenti struktúra a valamire való képességet láthatóan kiterjeszti a tevékenység végzéséhez szükséges pozitív hozzáállásra (elkötelezettség az emberek iránt a változások elérése érdekében), és a kompetenciák szerves részeként kezel értékpreferenciákat is.

Igen figyelemre méltó Jones és Joss (1995) a szakmák és így a szociális munka alapvető lényegére, különböző aspektusaira, modelljeire és fő kompetenciáira vonatkozó kategóriarendszere. A szociális munkában és az arra való képzésben szerintük megkülönböztethető a(z):

- alapvetően know-how alapú, a józan észre támaszkodó, a próbaszerencse alapon kísérletező, az intuíciót és a kreativitást igénylő *praktikus szakértelem*, amely leginkább a *mesteremberre* jellemző;
- probléma-centrikusságot, a tudományos háttérrel méltányoló, a tételes tudásra építő *racionális szakértelem*, amelynek *szakértő* képviselője alapvetően a szolgáltatásokat igénybevevőktől függetlenül határoz meg beavatkozásokat, interakciókat, problémamegoldásokat. Ennek két alcsoportja van, így a(z):
 - szolgáltatások megfelelő elméletekkel és technikákkal, objektív kapcsolatokkal bíró *menedzsment szakértelem – voltaképpen a menedzser a megtestesítője*;
 - alapvető szabályokra épülő és a szakmai önállóságot lényegében korlátozó, de az elszámoltathatóságot hangsúlyozó ún. *operatív szakértelem – voltaképpen a technikus a megtestesítője*;
- igénybevevőit partnernek tekintő, velük állandó dialógusban lévő, őket facilitáló, és az ő tapasztalataikra alapvetően építkező, sokféle cselekvési móddal kalkuláló *reflektív szakértelem* és ennek megtestesítője a *reflektív szakember*.

A Jones és Joss-féle struktúrában a kompetenciák meghatározása szoros összefüggésben van a szakember identitásának lényegével, ill. fordítva: a definiált szakértelmek meghatározott kompetenciákat hordoznak magukban. Mindezek a kölcsönviszonyok és -hatások alapvető kiindulópontok lehetnek egy adott képzés céljainak, filozófiájának meghatározásakor, a képzési programok kimunkálásakor, de a képzések mindennapi gyakorlatában, a tanulásirányítási metodikák kiválasztásakor és alkalmazásakor is.

Bármelyik struktúrát nézzük, arra kell jutnunk, hogy ezek lényegében fragmentációs megközelítések, leírások, és kétségtelenül sokat segítenek egy-egy professzió és szakember kompetenciáinak jobb áttekintéséhez, értelmezéséhez. Kiindulópontként szolgálhatnak az *átfogó kompetenciák*

lebontásához és konkretizálásához, vagy fordítva: az egyes kompetenciákból kulcskompetenciák, vagy kompetencia rendszerek megkonstruálásához.

Igen lényeges és bizonyított szempont, hogy egy adott szakma és szakember kompetencia rendszerét csak holisztikus megközelítésekkel lehet meghatározni. E megközelítés szerint ugyanis *a kompetencia is komplex jelenség, a látszólag egymástól független egyes elemek nem önmagukban állnak és hatnak, hanem különböző konstellációkban végtelen módon kombinálódnak egymással* (Walker 1992). A holisztikus megközelítés tágabb nézőpontból a képzés szempontjából azért is kulcskérdés, mert túllép az igen elterjedt individualista, behaviorista felfogásokon, hiszen *figyelembe veszi az egyén (tanuló) tapasztalati tudását és a képzés során a tanuló-csoportokban kialakult dinamikát, a közösen megalkotott „termékeket”, értékeket, és azokat is a tanulási folyamat szervezésének tekinti*. Ez kardinális kérdés a szociális és közösségi szakemberek felkészítésében is.

A fent említett praktikus szakértelem és annak „mesteremberi”, valamint a racionális szakértelem és annak „szakértői” megtestesítője alapvetően egy behaviorista tanulási modellen alapul, amely során alapvetően a technikai lépések bevétele van a képző folyamat fókuszában, viszont a képzés résztvevőinek személyes tudása, a szervezeti összefüggések háttérben marad(hat)nak. A reflektív szakértelem (és az azt megtestesítő „reflektív szakember”) ezzel szemben alapvetően holisztikus jellegű, amelyben hangsúlyozottabb egységben tud megjelenni a foglalkozási kompetencia, a tudásalap, a különböző értékek, attitűdök. Következésképp *egy reflektív szellemiséggel működő képzésben a résztvevők teljes személyiségükkel vesznek részt a tanulási folyamatokban, addigi saját tapasztalataik éppúgy a reflexiók alapját képezik, mint a képzés során kitermelődő teljesítmények és értékek*. Ez nyilvánvalóan alapvető kiindulási alap kell, hogy legyen a szociális és a közösségi munkások, valamint a képzésfejlesztők képzésében. Egyebek közt azért is, mert a képzési filozófiákban kiemelt szerepet kell kapnia az egyenlőtlenségek csökkentésének, a diszkrimináció elleni küzdelemnek, a gondolatok pluralizációjának, szabad áramlásának és más, a közösséget éltető és fejlesztő értékeknek, az érdekérvényesítési képesség növelésének (empowerment). Mindezeket nem lehet csak passzív módon, katedra-típusú, prelegáló, a tanulók agyába minél több ismeret bevitelét jellemző képzésben, vagy csak könyvek és számítógép előtt ülve elsajátítani – személyes jelenlétre, értelmes tevékenységekre és interaktivitásra van szükség.

A kompetencia-alapú képzés kipróbálása

A 2010–2012 között folyó TÁMOP 5.4.4. 'C' „Interprofesszionális szemléletű közösségi (szociális) munkára felkészítés alternatívái – Útitársak” című projekt stábjában a fenti elvek, szempontok és szellemiségek alapján kompetencia-alapú képzések során kívánt felkészíteni, így az alapvetően reflektív és konstruktív módon dolgozó közösségi (szociális) munkásokat/közösségfejlesztőket is (Budai 2009). Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – az Interprofesszionális közösségi munka szakirányú

továbbképző pilot kurzus megvalósításának csak néhány fontos összefüggését érintjük (Somorjai 2001). Induljunk ki az alapértelmezésekből.

„A közösségi munka (...) a társadalmi integrációt elősegítő tevékenységgé vált, amely hatékonyan képes fokozni a társadalom kezdeményező- és cselekvőképességét (...) összehozni a társadalom különböző szereplőit és partneri kapcsolatokat kiépíteni térségi és társadalmi szinten, s mindezzel képes fokozni a társadalom demokratikus önszerveződését.” (Csongor–Darvas–Vercseg 2003 – idézi Vercseg 2011, 187; lásd még Vercseg 2005; Háló 2010)

„A közösségi munkás (...) helyi (szak)ember, aki együttműködik mind a (...) helyi közösségi szerveződésekkel, mind a külső közösségfejlesztővel, oroszlánrésze van a közösség általi fejlesztés koordinációjában, és szervező munkájával segíti a közös elképzelések megvalósítását (...) a közösségi munka kifejezést egyszerre értjük az érintettek, tehát a nem szakemberek (közösségi aktivisták, önkéntesek) és a szakemberek tevékenységére, elsősorban a szociális területeken.” (Vercseg 2011, 21–22, lásd még: Madden 2010)

Az idézetekből látszik, hogy a közösségi munkás, a közösségi szociális munkás és a közösségfejlesztő értelmezésben különböző felfogások léteznek. A projekt stáb elsősorban arra koncentrált, hogy a szakirányú továbbképzésre adott településről jövő, adott humán (többségében szociális) végzettséggel bíró, a település adott munkakörében dolgozó, a közösségfejlesztés ügye mellett elköteleződött szakembert képezze tovább.

Alapvető kérdés volt, hogy jellemzően egy, a közösséget alulról, belülről, és/vagy középről fejlesztő, vagy inkább egy menedzser-szervező karakterekkel rendelkező, vagy inkább az empowerment-et, azaz az érdekérvényesítő képesség növelését a középpontba állító, vagy inkább egy olyan szakemberről van szó, aki az egyének és a közösségek/szervezetek viszonyrendszerével dolgozik elsősorban. Megítélésünk szerint mindegyikről szó van, de az utóbbi kettőnek van nagyobb prioritása.

A projekt-stáb nem elsősorban ideáltípusban, csak know-how-al bíró mesteremberben, nem elsősorban a távolságtartó, objektív (vö. szigorúan bizonyíték-alapú), vagy menedzseri szakértelemmel bíró szakemberben gondolkodott, továbbá nem elsősorban és kizárólag a szakmai kontrollból (szakmába, munkakörbe belépés, jogosítványok stb.) indult ki. Hanem a „mit tud/képes megcsinálni” gondolatból kiindulva a miképpen képes a közösségi munkás/közösségfejlesztő az új, szokatlan, bizonytalan helyzetekben (hiszen nincsenek egyedül üdvözítő megoldások) kreatív megoldásokat, eredményeket elérni az egyének és a közösségek/szervezetek kapcsolat- és viszonyrendszerében, így egy alapvetően reflektív és konstruktív szakembert feltételezett és célzott meg. Facilitátort kívánt képezni, akinek tevékenysége során a közösségek tagjai megtalálják az optimális cselekvésmódokat életminőségük javítása céljából, akik bevonódnak a közösségek életébe, a civil társadalomba, és akiknek folyamatosan növekszik az érdekérvényesítő képességük. E szakembernek alapvetően szüksége van a közösség tagjainak tudására, a velük történő partneri kapcsolatra, a velük való folyamatos párbeszédre, az egyéni tapasztalatok feltérképezésére és használatára, a csoportfolyamatokra, a teljesítmények folyamatos értékelésére és elemzésére (Budai–Nárai 2011, 2012; Giczey 2008, Lakatos 2009; Pratchett et al. 2009; O’Hagan 1996).

Ehhez pedig a szakembernek diszkusszív, interaktív, innovatív tudásokra van szüksége, az új tartalmak és szempontok befogadására, a

vitatkozási, az érvelési és egyezkedési kultúra elsajátítására, a média és infokommunikációs eszközök által nyújtott tartalmak használatára, értelmezésére és kezelésére. A fenti megközelítésekkel és szempontokkal operálva az alábbi táblázat bemutatja a közösségi munkás-közösségfejlesztő szakember kulcskompetenciáinak azt a rendszerét, amelyet a képzés megalapozása során alakítottak ki.

A közösségi munkás/közösségfejlesztő szakember kulcskompetenciái

Elköteleződés és értékrend	Érdeklődés, motiváltság, felelősségvállalás a közösségek és tagjainak sorsa és fejlődése érdekében, az emberi jogok és etikai normák alapján, saját maga és mások értékrendjének és szakértelmének összehangolásával, mindezzel a társadalmi nyilvánosság és <i>felelősségvállalás</i> elősegítése
Kommunikáció	Kezdeményezés, bizalomépítés, nyílt, hiteles kommunikáció, a helyi nyilvánosság és a közösségek önbemutatásának ösztönzése
Szükséglet-felmérés	A közösség önmaga általi megismerésének, az egyének és a közösség közötti folyamatoknak, a kölcsönhatások holisztikus, kritikus vizsgálatának, a szükségletek és problémák multidimenzionális elemzésének és értékelésének facilitálása
Tervezés	A közösség autonómiáját és a társadalmi összefüggéseket figyelembe véve proaktív szemléletű, a közösség életminőségét szolgáló-javító alternatív programok és módok megkonstruálása, a források, kockázatok és eszközök elemzésével, a költséghatékonyság érvényesítésével
Érdekvérvényesítési képesség növelése (empowerment)	A közösség és tagjai önbizalmának építése, részvételre, bevonódásra való ösztönzése, önálló cselekvésre, önerejük kifejezésére, érdekképviseletre, a fejlesztési stratégiák megértésére, a demokratikus döntéshozatalra, a hatások felmérésére, az elért eredmények értékelésére, fenntartására ösztönzés és felkészítés
Kapcsolatok szervezése	Szakmai, szakmaközi, szervezetek és intézmények közötti, ill. civilekkel, önkéntesekkel, önkormányzatokkal és az üzleti szektor képviselőivel való <i>együttműködés</i> , team-ben, csoportban végzett munka, források fejlesztése, hálózatépítés
Közösségi munkatudás fejlesztése	Önmaga szakértelmének érvényesítése, a folyamatok moderálásának, a konfliktusok érdekiegyenlítő kezelésének, a rendszeres önreflexiónak, önértékelésnek fejlesztése; a tudományos, metodikai és gyakorlati megalapozottsággal folyó közösségi munka állandó fejlesztése, új és más diszciplínák tudásainak integrálása az életen át tartó tanulás, az információs források és digitális eszközök segítségével

Forrás: A szerzők saját szerkesztése.

A kulcskompetenciák tömör megfogalmazása természetesen csak egyfajta rendszerezés, amely többszöri tesztelésre, tudományos eszközökkel történő elemzésekre és továbbfejlesztésre tart igényt. Mindenesetre ezekből kirajzolható *szakember kompetencia térképe*. Az egyes kulcskom-

SZOCLÁLIS MUNKA

petenciák képzés során történő alakítása szükségessé teszi ezek további konkretizálását, ezek szerint például *ismereteik struktúráját*:

- a társadalmat, közösségeket és a civil szektort jellemző folyamatokat és azok kölcsönhatásait;
- az adott társadalmi helyzetben a különböző társadalmi csoportokat, közösségfejlesztő partnereket, civil, gazdasági és önkormányzati szereplőket;
- a közösségfejlesztési irányok és folyamatok kidolgozásához, tervezéséhez és megszervezéséhez fontos és hatékony elveket, modelleket és módszereket;
- a közösség fejlesztés és tervezés konkrét módszereit stb.

Igen lényeges kiemelni a *személyes kompetenciák* alakítását, úgymint az érzelmi stabilitást, kiegyensúlyozottságot, megbízhatóságot, a fegyelmet, a pontosságot, az empátiát, toleranciát stb. További szempont, hogy mennyire várható el a képzés bemeneténél egy-egy kulcskompetencia minimális megléte (pl. elköteleződés és kommunikáció), hogy hová kell hangsúlyokat tenni egyesek fejlesztésére a képzési folyamatban (pl. szükségletfelmérés, tervezés, együttműködés, érdekérvényesítési képesség növelése), hogy miképpen lehet mérni a képzés kimenetekor a meglévő kompetenciákat (pl. értékrend, együttműködés, közösségi munka tudásának fejlesztése).

A 2011-ben lefolytatott *pilot-képzésben a résztvevőknek saját tanulásuk szakértőivé kellett válniuk, és elsősorban nekik kellett vállalniuk a felelősséget saját kompetenciáik fejlődéséért*. Mert ha ez valósul meg a képző folyamatban, akkor tud a szakember majd nagyobb eséllyel a közösségi ügyek igazi szakértőjévé és segítőjévé is válni (amint a szolgáltatások igénybevevője is a legfőbb szakértője saját életének). Ez igazi kihívásokat jelentett hallgatóknak és a tanároknak egyaránt, az ezt a célt szolgáló együttműködés a képzés igen rövid ideje miatt viszont csak részben tudott megvalósulni.

A leendő *szakember tevékenységének reflektív folyamatát modelláltuk* a képzés/tanulásiirányítás során, így realizálódott a tanulás a megfigyelés-reflexió-konceptualizálás-cselekvés többszörösen ismétlődő ciklusában; a felfedezések, a próbálkozások, a különböző produktumok konstruálása során a saját és mások tapasztalataiból építkezettek a képzésben résztvevők (Kolb 1981; 1984). A kurzus során a kialakuló *hallgatói team-ek közösségi szükségletfelmérésen alapuló közösségfejlesztési tervet készítettek, amelyet saját közösségükben teszteltek, fejlesztettek tovább és valósítottak meg*. A hallgatók szerepe a kíváncsiságukból és érdeklődésükből következően elsősorban a lelkesen, aktívan cselekvő, közreműködő, felfedező lett. Alapvetővé vált a cselekvést kísérő (élmény, részvétel, kooperáció) tanulás, ahogy ez a szociális beavatkozás során és a közösségfejlesztési folyamatban is így van. A képző folyamat – mint modell – során egyre inkább a *reflexiókkal* (a közösségfejlesztési tervek prezentációja, a megvalósítás monitoringja, értékelése, a team és egyéni tevékenység több szintű elemzése, kiértékelése stb.) *lehetett értelmet adni a tanulás közbeni cselekedeteknek* és a különböző *konstrukcióknak*, így a résztvevők többsége idővel képessé vált a reflexiók leírására és bemutatására is. A reprezentáció és jelentésadás került a reflexiók folyamat középpontjába. Sikerült megközelíteni azt a szintet, amelyen „...a tudás magában a cselekvésben van. A teljesítmény spontán,

gyakorlott végrehajtásával teszünk róla tanúbizonyságot, és sokszor képtelenek vagyunk ezt verbálisan egyértelműen kifejezni” (Schön 1987).

A képzésben dolgozó tanárok és a stáb fő felelőssége és tevékenysége pedig a tanuló/gyakornoki (egyéni) szükségletek felmérése, a tanulási környezet alakítása, a feltételek biztosítása és a tanulási ajánlatok kidolgozása, elérhetővé tétele, a tanulási folyamat irányítása, annak megtervezése, folyamatos elemzése és értékelése volt. A tanárok lehetőségeket kínáltak fel, beavattak, segítettek, tanácsot adtak, tutoráltak és facilitáltak. Az egész koncepció a tanári kar stábszerű együttműködését igényelte, amely viszont az alapvetően akadémiai környezet miatt nem valósult meg teljes mértékben.

A kompetencia-alapú képzés összességében új paradigma, szellemiség, szemlélet, megközelítés, alternatíva, azaz ebben az esetben olyan képzések kimunkálásáról, kipróbálásáról és terjesztéséről van szó, amelyeknek következtében a végzett szakemberek a közösség tagjainak önrendelkezését, a közösségi folyamatokban való részvételét segítik elő, az érdekképviselőik növelését, az együttes tevékenységek eredményességét katalizálja, és a közösségi munka kielégítő gyakorlatának indikátorokkal mérhető teljesülését szolgálja. A pilot-kurzus megvalósítása szakmai és képzésmódszertani szempontból ugyanakkor jelentős mértékben hozzájárult a tervezés és szervezés alatt álló Közösségi és civil tanulmányok MA szak tantervének és programjának kifejlesztéséhez a Széchenyi István Egyetemen.

Irodalom

- Adams, K. B. – Matto, H. C. – Winston, L. C. (2009) Limitation of evidence-based practice for social work education: unpacking the complexity (report). – *Journal of Social Work Education*. 45(2)
- Agten, J. (2007) *Competencies for the Community Worker*. LdV Community Care. Kézirat.
- Bányai E. (2008) A sztenderdizáció árnyoldalai. – *Kapocs*. 2. http://www.ncsszi.hu/kapocs-folyoirat-1_12/kapocs-2008-2_23/kapocs-35-4_105
- Barell, J. (2007) *Problem-based Learning: An Inquiry Approach*. Corvin Press, Sage, Thousand Oaks, Calif., London.
- Beck, U. (2003) *A kockázat-társadalom*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, Budapest.
- Beresford, P. (2001) Service users, social policy and the future of welfare. – *Critical Social Policy*. 21 (4) pp. 494–512.
- Budai I. (2006) Megközelítések a szociálismunkás-képzés fejlesztéséhez I. Szakmai tudás közvetítése – kompetencia-alapú képzés. – *Esély*. 6. 94–114. o.
- Budai I. (2007) Megközelítések a szociálismunkás-képzés fejlesztéséhez II. Tanulásiirányítási – módszertani kérdések. – *Esély*. 1. 84–109. o.
- Budai I. (2008) Szociális szaktudás – kompetenciák – képzés és a sztenderdek kidolgozása. – *Kapocs*. 37. 38–47. o. http://www.ncsszi.hu/kapocs-folyoirat-1_12/kapocs-2008-2_23/kapocs-37-4_106
- Budai I. (2009) Az interprofesszionális együttműködés és a szociális munka. – *Esély*. 5. 83–114. o.
- Budai I. (2010) Húsz év után – önkritikusan...avagy mit tesz a szociálismunkás-képzés a szakmai identitás alakításában. – *Esély*, 4. 51–82. o.
- Budai I. – Nárai M. (szerk.) (2011) *Közösségi munka – társadalmi bevonás – integráció*. Széchenyi István Egyetem, Győr.

SZOCIÁLIS MUNKA

- Budai I. – Nárai M. (szerk.) (2012) *Együttműködés és felelősségvállalás tanulása a közösségi és szociális munkában*. Széchenyi István Egyetem, Győr.
- CCETSW (1996) *Rules and Requirements for the Diploma in Social Work Education*. Central Council Education and Training of Social Work, London.
- Clark, C. (1996) Knowledge and Professional Discipline. – *Issues in Social Work Education*. 16 (2) pp. 45–56.
- Craig, G. (2007) Community capacity-building: Something old, something new...? – *Critical Social Policy*. 27. pp. 335–359.
- Csongor A.–Darvas Á.–Vercseg I. (2003) *Közösségi és civil tanulmányok*. Szakirányú továbbképzési szaklétesítési és indítási kérelem. ELTE TáTK, Szociális Munka és Szociálpolitika Szak. Budapest.
- Denwal, V. (2006) *Evidence in Action: A Thompsonian Perspective on Evidence-based Decision-making in Social Work*. Paper presented at the FORSA symposium, Helsinki 2006.
- Dominelli, L. (1997) *Sociology for Social Work*. Macmillan Press Ltd.
- Dominelli, L. (2002) *Feminist Social Work Theory and Practice*. Palgrave Macmillan, Hampshire, UK.
- Dominelli, L. (2010) „Szociálismunka-oktatás és gyakorlat a XXI. században: Kihívások és lehetőségek”; „Elnyomás elleni gyakorlat a globalizálódó világban” című előadások. „Szociális munka és társadalmi környezet” konferencia, 2010. május 21. Szegedi Tudományegyetem, Egészségtudományi és Szociális Képzési Kar, Szeged.
- Dore, I. J. (2006) Evidence Focused Social Care: On Target or Off-Side? – *Social Work and Society*. 4(2) pp. 232–254.
- European Commission (2010) Second Biennial Report on social services of general interest. Commission staff working document. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=794&langId=en>
- Giczey P. (szerk.) (2008) *Közösségi munkás és önkéntes koordinátor képzés*. Módszertani kézikönyv. ÉLETFÁ Segítő Szolgálat Egyesület, Debrecen.
- Háló (2010) Közösségi-HÁLÓ. XV. (8). (tematikus szám). Szociális Szakmai Szövetség.
- Hegyesi G. – Kozma J. (2002): Az általános szociális munka – áttekintés. In: Kozma J. (szerk.): *Kézikönyv a szociális munkásoknak*. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest, 3–26. o.
- Henkel, M. (1995) Conceptions of Knowledge and Social Work Education. – Yelloly, M.–Henkel, M. (eds.) *Learning and Teaching in Social Work. Towards Reflective Practice*. Bristol, London – Jessica Kingsley, Pennsylvania. pp. 67–84.
- Howard, M. O. – McMillan, C. J. – Pollio, D. E. (2003) Teaching Evidence-Based Practice: Toward a New Paradigm for social Work Education. – *Research on Social Work Practice*. 13(2) pp. 234–259.
- Humphrey, J. C. (2008) Az Új Baloldal és a szociális szolgáltatások szabályozási reformja. – *Esély*. 6. 33–50. o.
- Ife, J. – Fiske, L. (2006) Human rights and community work. Complementary theories and practices. – *International Social Work*. 49(3) pp. 297–308.
- International Federation of Social Workers – IFSW (2000) A szociális munka új definíciója. – *Háló*. November. 4–5.
- Irving, A. – Young, T. (2002) Paradigm for Pluralism: Mikhail Bakhtin and Social Work Practice. – *Social Work*. 47(1)
- Jessup, G. (1991) *Outcomes: NVQs and the Emerging Model of Education and Training*. The Falmer Press, London.
- Johnsson, E. – Svensson, K. (2005) Theory in social work – some reflections on understanding and explaining interventions. – *European Journal of Social Work*. 8(4) pp. 419–434.
- Jones, S. – Joss, R. (1995) Models of Professionalism. – Yelloly, M.–Henkel, M. (eds.) *Learning and Teaching in Social Work. Towards Reflective Practice*. Jessica Kingsley, Pennsylvania. pp. 15–33.

- Kolb, D. A. (1981) Learning Style and Disciplinary Differences. – Chickring, A. (ed.) *The Modern American College*. San Francisco:
- Kolb, D. A. (1984) *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Kozma J. (2003) A szociális munka profesionalizációja a jóléti államokban (részlet). – *Kötőjelek*. 27–53. <http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-783/kotojelek2003/TPUBL-A-783.pdf>
- Kozma J. (2008) A szociális szolgáltatások modernizációjának kérdései a szociális munka nézőpontjából. – *Kapocs*. 2007. különszám <http://www.544c.pli.sze.hu>
- Krémer B. (2008) A szociális szolgáltatások modernizációja – közpolitikai trendek, elvek, irányok. – *Kapocs*. 39. http://www.ncsszi.hu/kapocs-folyoirat-1_12/kapocs-2008-2_23/kapocs-39-4_107
- Lakatos K. (2009) *A képessé tétel folyamata. Az érdekérvényesítés esélyeinek növelése a szociális és a közösségi munkában*. Parola füzetek. Közösségfejlesztők Egyesülete, Budapest.
- Lorenz, W. (2001) Social work in Europe-portrait of a diverse professional group. – Hesse, S. (ed.) *International Standards Setting og Higher Social Work Education*. Stockholm University, Stockholm Studies of Social Work, Stockholm.
- Lorenz, W. (2006) Az IFSW 50 éves világkonferenciáján elmondott beszéde. – *Háló*. December.
- Lüssi, P. (2004) *A rendszerszemléletű szociális munka gyakorlati tankönyve*. Párbeszéd Alapítvány – Semmelweis Egyetem – HÍD Alapítvány, Budapest.
- Lymbery, M. (2003) Negotiating contradictions between competence and creativity in social work education. – *Journal of Social Work*. 3(1) pp. 99–117.
- Madden, A. (2010) The Community Leadership and Place-shaping Roles of English Local Government: Synergy or Tension? – *Public Policy and Administration*. 25. pp. 175–193. <http://ppa.sagepub.com/content/25/2/175>.
- Meagher, G. – Parton, N. (2004) Modernising Social Work and the Ethics of Care. – *Social Work and Society*. 2(1)
- O'Hagan, K. (1996) Social Work Competence. A Historical Perspective. – *Social Work Competence. A Practical Guide for Professionals*. Jessica Kingsley Publ., London – Bristol, Pennsylvania. pp. 10–11.
- Parton, N. – O'Byrne, P. (2006) Mi a konstruktív szociális munka? – *Esély*. 1. 47–66. o.
- Pataki É. (2008) A szociális szolgáltatások szakmai szabályozásának fejlesztése – szakmapolitikai vonatkozások. – *Kapocs*. 1. http://www.ncsszi.hu/kapocs-folyoirat-1_12/kapocs-2008-2_23/kapocs-34-4_104.
- Pataki É. (2009) Az aktivizáló, esélyteremtő állam szociális munkára vonatkozó következményei. – *Kapocs*. Évzáró szám. 11–17. o.
- Payne, M. (1997) *Modern Social Work Theory. Critical Introduction*. Macmillan Press Ltd., London.
- Pratchett, L. – Durose, C. – Lowndes, V. – Smith, G. – Stoker, G. – Wales, C. (2009) *Empowering communities to influence local decision making. Evidence-based lessons for policy makers and practitioners*. Department for Communities and Local Government.
- Proctor, E. K. (2007) Implementing Evidence-Based Practice in Social Work Education: Principles, Strategies, and Partnerships. – *Research on Social Work Practice*. 17. pp. 583–591.
- Rolfe, G. (1998) Advanced practice and the reflective nurse: developing knowledge out of practice. – Rolfe, G.–Fulbrook, P. (eds). *Advanced nursing practice*. Butterworth: Heinemann. pp. 219–258.
- Rychen, S. – Salganik, L. (2000) DeSeCo Symposium – Discussion Paper. OECD program on the Definition and Selection of Competencies.
- Schön, D. A. (1987) *Educating the Reflective Practitioner*. Jossey-Bass Publisher, San Francisco.

SZOCIÁLIS MUNKA

- Schön, D. (1990) *Educating the Reflective Practitioner. Toward a New Design for Teaching and Learning in the Professions*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco – Oxford.
- Schön, D. A. (1992) The Crisis of Professional Knowledge and the Pursuit of an Epistemology of Practice. – *Journal of Interprofessional Care*. 6(1) pp. 49–63.
- SCIE (2007) *Practice guide: the participation of adult service users, including older people, in developing social care*. Stakeholder Participation, SCIE Guide 17. Social Care Institute for Excellence, London.
- Simonyi Á. (2009) Úton a társadalompolitika. – *Kapocs*. 2008. Évzáró szám. http://www.ncsszi.hu/kapocs-folyoirat-1_12/kapocs-2008-2_23/kapocs-39-4_107
- Somorjai I. (szerk.) (2001) *Amivel még nem számolunk... Interprofesszionális együttműködés és szociális munka*. Széchenyi István Főiskola – Kávé Kiadó, Győr–Budapest.
- Soydan, H. (2007) Improving the Teaching of Evidence-Based Practice: Challenges and Priorities. – *Research on Social Work Practice*. 17. pp. 612–618.
- Szabó J. Á. (2004) *A dialógus alapú minőségfejlesztés*. SZOLID projekt. http://www.allamreform.hu/letoltheto/szocialis_ugyek/hazai/Szabo_Judit_Agnes_A_dialogusalapu_minosegfejlesztes.pdf.
- Szabó J. A.– Olesen, L. A.– Huber B. (2002) „Harc a minőségért” a szociális szektorban. – Kozma J. (szerk.) *Kézikönyv szociális munkásoknak*. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest. 294–299. o.
- A szociális munkás-képzés globális alapelvei – Global Standards for Social Work Education and Training*. (2006) Magyarországi Szociális Szakembereket Képző Iskolák és Oktatók Egyesülete (Iskolaszövetség), Budapest.
- Tolson, E. R. – Reid, W. J. –Garvin, C. D. (2003) *Generalist Practice: A Task-Centered Approach*. Columbia University Press. https://is.muni.cz/el/1423/jaro2011/SPP819/um/Tolson_Generalist_Practice.pdf
- Vercseg I. (szerk.) (2005) *Gyakorlati útmutató közösségi munkásoknak*. Parola füzetek. Közösségfejlesztők Egyesülete, Budapest.
- Vercseg I. (2011) *Közösség és részvétel. A közösségfejlesztés és a közösségi munka gyakorlatának elmélete*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Walker, J. C. (1992) *Standards and Partnerships in Teaching and Teacher Education: USA and UK Experience*. University of Canberra, Centre for Research in Professional Education.
- Yelloly, M. – Henkel, M. (ed.) (1995) *Learning and Teaching in Social Work: Towards reflective Practice*. Jessica Kingsley Publ., London.

NÉMETH NÓRA VERONIKA

A nők esélyei a campuson

(Engler Ágnes: Kisgyermekes nők a felsőoktatásban.
Gondolat Kiadó, Budapest 2011. 319 o.)

A felsőoktatás expanziójának köszönhetően számos, korábban hátrányos helyzetűnek tartott társadalmi csoport számára megnyílt a továbbtanulás lehetősége. A nem tradicionális hallgatók közül a „gyengébbik nem” megnövekedett aránya a legszembetűnőbb. A rendszerváltás előtti felsőoktatásba lépő nők gyakran kerültek választás elé: család vagy karrier. A felsőoktatás körének kiszélesedése és az élethosszig tartó tanulás követelményeként a nők életében is megjelentek a plurális szerepek. Napjainkban a játszótereken babakocsit tologató anyukák közül többen is vállalják, hogy az anya- és feleségszerep mellett továbbtanuljanak, diplomát vagy másoddiplomát szerezzenek. A különböző gyermekgondozási támogatások mellett folytatott felsőfokú tanulmányokat korábban anyagilag is támogatta az állam, ezt a dotációt azonban később megszüntették. A megváltozott igények, elvárások aktuális és alapvető kérdéseket vetnek fel: Miért tanulnak a kisgyermekes nők? Megéri-e a fáradság, az idő- és pénzbefektetés? Milyen pénzügyi és pénzzel nem kifejezhető hozadékaik vannak a tanulásnak? Ilyen és ezekhez hasonló kutatási kérdéseket fogalmazott meg Engler Ágnes, aki 2011 végén megjelent könyvében a felsőoktatásban tanuló, kisgyermeket nevelő nők döntéshozatalának okait és eredményeit kutatja és elemzi.

A vizsgálat multidiszciplinaritását mutatja, hogy a szerző az oktatás-szociológia és az andragógia mellett kitér a téma oktatás-gazdaságtani, oktatáspolitikai és családszociológiai dimenzióira is. A könyv szerkezetében is tetten érhetők a különböző megközelítések, amelyeket Engler Ágnes szociológiai érzékenységgel fűz egybe. A kötet nyolc, többé-kevésbé arányos fejezetében megismerhetjük az inaktív nők döntéshozatalának értelmezéseit, a tanulás befektetési és hozamterületeit. A személyes előnyök mérlegelése mellett a társadalmi beágyazottság, azaz a munkaerőpiac és a lokális közösség integráló szerepét is elemzi.

A továbbtanulási szándék megjelenését a döntéshozatal értelmezési modelljén keresztül tárja elénk a szerző. Elméleti háttérként a szociológiában és szociálpolitikában gyakran felhasznált tökeelméletek releváns értelmezését ismerhetjük meg a kisgyermekes nők tanulmányi befektetéseivel és megtérülésével kapcsolatban. Engler feltételezi, hogy a gyermekszülés miatt inaktív szerepbe kerülő nők értékracionalitáson alapuló döntést hoznak, amikor a továbbtanulást választják a gyermeknevelés első éveiben. Elsődleges céljuk, hogy kvalifikáltabban térjenek vissza a munka világába, amint a gyás, gyed időszaka lejár. Az egyéni érdek mellett azonban számos, társadalmi szinten érvényes pozitívum

RECENZÍÓ

is megfigyelhető. Bourdieu (1998) hármass tőkeelmélete (gazdasági, kulturális, társadalmi) és Coleman (1998) hasonló tipizálása segítségével a vizsgált populáció továbbtanulásának eredményei mérhetővé válnak. Az idő kérdése is releváns, amikor valaki több szerepben egyszerre igyekszik teljesíteni. Vajon a tanulás mennyi időt von el a családtól, konkrétan a kisgyermektől, akinek gondozása miatt az anya inaktív életperiódusban van éppen? Ezt a negatív konnotációjú kérdést Chapman–Campbell (2003) alapján a szerző a minőségi idővel magyarázza, azaz a tudatos és hasznos időtöltés aránya növekszik, amennyiben egyetemi elfoglaltságok rövidítik meg az anya–gyermek kapcsolat idejét. Engler rámutat, hogy a gyermekgondozás mellett felsőfokú tanulmányokat folytató nők rövid és hosszú távú hozammal is számolnak. Rövid távon a jobb munkaerőpiaci helyzet mellett olyan szubjektív tényezők is megjelennek, mint a tanulás öröme, a kedvező tanulási attitűd, a szakmai érdeklődés, a tudás karbantartásának pozitívuma, míg a hosszú távú előnyök között a szerző a gyermeknek mutatott jó példát emeli ki. A „tanuló anya” képe várhatóan pozitív döntéshozatali tényezőként jelenik meg a gyermek későbbi pályaválasztási, továbbtanulási céljainak megvalósításában. Az intellektuális kibontakozás és a munkaerő-piaci integráció mellett a szociális beágyazottság jelentősége sem elhanyagolható. A kutatásból kiderül, hogy a magasabb kvalifikáció segíti az egyéb típusú munkavégzés hatékonyságának növekedését is. A gyēs, gyed stb. melletti tanulás demográfiai szempontból is jelentős, hiszen a gyermekvállalás ideje, a vállalt gyermekek száma tudatossá és kiszámíthatóbbá válik, ami hosszú távon javuló demográfiai mutatókat generálhat. A társadalmi mobilitás miatt a szociálpolitikai ellátórendszer terheltsége is csökkenhet. A család, illetve a gyermek(ek) melletti tanulás nemcsak az anya számára jelent extra feladatokat, időbeli és anyagi befektetéseket, hanem a család többi tagja számára is. A tanulmányokat támogató, pozitív hozzáállás a házastárs, élettárs részéről a kiegyensúlyozott családmodell kialakulását erősíti.

A nők szakmai útja folytonosságának felvázolásához Engler Ágnes a „karrier” kifejezést használja, melyet Koncz (2005) alapján úgy értelmez, mint „az életpályán jellemző történések sorozatát”. A nemek közötti különbség a tradicionális szerepek alapján egyértelműen elkülöníthető: a férfiak a hatalom és a pénz megszerzésének útját követik (mint családfenntartók), míg a nők a családi életben betöltött szerepük (feleség, anya) mellett vállalják a munkát, tanulást, amely tevékenységek így másodlagos funkciót töltenek be. A szerző kiemeli a szerepmegfelelésből adódó személyiségjegyek kialakulásának eltérését is a két nemnél (férfiak: versengés, érdekérvényesítés; nők: alkalmazkodás, empátia, szociális érzékenység). A nemi szerepekre épülő tulajdonságok előtérbe kerülnek a szakmai specializációban is, miszerint a nők az alacsonyabb gazdasági és társadalmi megbecsültséggel jellemezhető munkahelyeken dolgoznak, illetve tanulnak tovább (egészségügy, oktatás, szociális szféra). Engler Ágnes egy 2005-ben végzett kutatás alapján két fő csoportot alakított ki a felsőfokú tanulmányokat folytató női hallgatók körében. A „karriercentrikusok” és a „családcentrikusok” közötti alapvető különbséget a diplomaszerezést követő célok megfogalmazása alapján lehetett kimutatni. Noha a családcentrikusok is tervezték a munkába állást a diplomaszerezést követően, ők inkább az állami szektorban képzelték el

a gyermekvállalásig terjedő időszakot. A karriercentrikus női hallgatók ugyanakkor olyan szakmai pályafutásra készültek, melynek során akár több diplomára, külföldi munkára, további nyelvtudásra is szert tehetnek, s ezt elsősorban a piaci szférában tervezték végrehajtani. A munkájukban sikeresen előrehaladó nők nehezebben teszik kockára a beindult karrier utat, így később, vagy egyáltalán nem vállalnak gyermeket. A dilemma, amelyet Engler Ágnes a kutatásában élénk tár, egyértelmű: dolgozni vagy gyereket szülni. Amennyiben a családalapítással kapcsolatos döntéshozatal mögött tudatosság rejtőzik, mérlegelni lehet a továbbtanulásba befektetett energia (pénz, idő) és a diploma értékének, illetve magának a tanulási tevékenységnek a hasznosságát, megtérülését. A kutatás legértékesebb része, hogy szigorúan tudományos (szociológiai, szociálpolitikai, közgazdasági) megközelítéssel bizonyítja a szerző a tanulásba fektetett energia megtérülését. A gazdasági haszon (jobb munkalehetőség, több kereset) mellett kiemeli a társadalmi tőke előnyeit is. Az inaktív időszak letelte utáni reintegrációs esélyek a gyermekgondozási időszakot követően kimutathatóan nőnek, ami egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a család melletti tanulás jelentősége nem hanyagolható el.

Engler Ágnes regionális, ugyanakkor reprezentatív kutatásának további lehetőségei is vannak, melyet a szerző szerint országos szinten, illetve pályakövetéssel lenne érdemes továbbvinni. Ezen vizsgálatok hozzásegíthetnék a szakpolitikákat (oktatáspolitikát, szociálpolitika, foglalkoztatáspolitikát), hogy a családi élet és a karrierépítés között olyan ideális egyensúlyt biztosítsanak a tanulni vágyó, a tanulást vállaló nők számára, hogy az a legtöbb hozadékkal járjon, mind az egyén, mind a közösség életében. A kutatás jó kiindulási alap lehet az oktatás- és a szociálpolitika számára. A könyv előnyei között említhetjük még, hogy a szerző – a témában való könnyebb eligazodás végett – a monográfia mellékletében idézi a gyermekgondozáshoz kapcsolódó jogszabályokat, amelyek pontosan meghatározzák a gyēs, gyed stb. fogalmát, illetve támogatást adnak a kisgyermeket nevelőknek adható támogatásokról a felsőoktatásban. Az írás a tudományos stílusa, szakmai relevanciája mellett olvasmányos, jól szerkesztett szöveg, így jó szívvvel mondhatjuk, hogy a könyv elolvasására fordított idő mind a szakemberek, mind a téma iránt érdeklődők számára hasznos befektetést jelenthet.

Szoboszlai Katalin

Fókuszban a terepgyakorlatok

(Terepgyakorlatok könyve. Szerkesztette: Budai István,
Széchenyi István Egyetem, Győr 2011.)

A szociális munkás-képzésben mindig időszerű beszélni és írni a terepgyakorlatokról. Ez örökzöld téma, amely soha nincs lezárva, folytonosan változik, ahogyan a szociális munkát befolyásoló társadalmi-gazdasági környezet, az intézmények működése, a szakemberek tudása, valamint a hallgatók összetétele és a képzések tartalma is.

A Széchenyi István Egyetem szociális munkásokat képző stábjába összeállított egy, a terepgyakorlatok megvalósulását segítő könyvet a szociális munka és a közösségi munka gyakorlatokhoz, amit jó szívvel ajánlok az Olvasó figyelmébe.

Öröndötes, hogy a győri és mellette több (a közelmúltból szekszárdi, nyíregyházi) szociális munkás-képzés feladatának tekinti felhasználóbarát terepoktatási könyvek megírását és közzétételét saját képzésük gazdagítására, más iskolák tájékozódására. Hazánkban a 1990-es évek elejétől a szociális munkás-képzések műhelyeiben az oktatói stábok hosszú éveken keresztül belső ügynek tekintették a terepgyakorlatok megvalósítását, egy fontos résznek a tantervben, amelyhez szükség van hallgatóra-gyakornokra és tereptanárra. Először az ELTE Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék közölte a „Vezérfonal” című, terepgyakorlatokról szóló oktatási segédletet 1992-ben, az Esélyben. Külföldi tapasztalatok, írások is érkeztek a 1990-es évek közepén, amelyek új csatornákat nyitottak meg a terepoktatásról való gondolkodásban, és láttatni engedték, hogy a terepgyakorlat nem valami ötletszerű megvalósítása a tananyagnak, hanem kimunkált folyamatra épülő, sokszereplős tevékenység, amelynek során a gyakornok szakma tanulásában hasonlóan fontos a szerepük a szolgáltatást nyújtóknak, a szolgáltatást igénybevevőknek, a szakembereknek, mint az iskoláknak.

A szociális munkások képzéséhez szervesen hozzátartoznak azok a professzionális szakemberek, akik a szociális munka végzése mellett tereptanári munkát vállalnak, szakmai tudásukkal és tapasztalataikkal hozzájárulnak a jövőbeni szociális munkások felkészítéséhez. A mai diákból holnapra terepen dolgozó szociális munkás lesz, holnapután tereptanár, továbblépve munkahelyi vezető. A szakmai fejlődés rengeteg tanulással jár, ami a képzés után a gyakorlatban hasznosul, majd ismét a képzés adhat olyan tudásokat, amelyek felhasználása ismeretek, készségek, eljárások, módszerek alkalmazását jelentik.

A tereptanári munka tanulással, oktatási tapasztalatokkal, visszajelzésekre épülő beszélgetésekkel fejleszthető. Ma már a szociális munkás-képzésekben gyakori, hogy a tereptanárok felkészítése tereptanárképzés-

ben történik meg, a gyakorlatvezetői feladatok elsajátítására az iskolának kész tanterve és módszertani anyaga van, amelybe nagyon jól beleilleszkedik ez a kézikönyv is.

Az elmélet és gyakorlat egymásra épülő és egymást kiegészítő filozófiája alapkönek tekinthető a kötetben. A szociális munka oktatása mindenhol a világon erőteljesen praxis szemléletű, amit kutatásokból megfogalmazható és szintén a gyakorlatból átvezetett elméletek erősítenek meg. A kötetben lévő írások másik erénye, hogy az oktatói stábhoz tatózók közül egyetemi oktató és tereptanár egyaránt vállalkozott a szakemberképzéshez kapcsolódó témák megírására, a tapasztalatok átadására. A kötet szerzői – *Sandra Jones–Richard Joss, Budai István, Horváth-Lindberg Judit, Ráczné Németh Teodóra, Sági Gabriella, Nemoda Katalin, Csillag Attila, Polgár Tiborné, Lovászy Bernadett, Peisser-Puli Edit–Lőrincz Norbert, Azizi Judit* – a terepgyakorlatok sokszempontú megközelítésével annak jobbításán fáradoznak, a jövő szociális munkásainak korszerű és gyakorlati tudásokat kívánnak átadni. Így olvashatunk a professzió összetevőiről, a terepgyakorlatok szerepéről a szakmai identitás alakulásában, a tanulás módjairól, a tapasztalatok és a reflexiók szükségszerűségéről a terepgyakorlaton, a tereptanári munka értelmezéséről, a gyakornokokkal való munka részleteiről a terepoktatás folyamatában, terepgyakorlatok problémáiról és a dilemmákról, a terepgyakorlatokat feldolgozó szemináriumi munkáról, a szupervízió hasznosságáról a terepgyakorlatok mellett. A szerzők igen alaposan végigvezetik az olvasót az egyes témákon, és felhasználható ismereteket adnak a szociális munka oktatóinak. A kötet elérhető a Széchenyi István Egyetem Szociális Munka Tanszéken (9026 Győr, Szent Imre út 26–28. nits@sze.hu).

CSIZMADIA ZOLTÁN

Együttműködés, társadalmi bevonás, felelősségvállalás

Két kötet a szociális és közösségi munkához

(A nyomtatott kötetek adatai:

• *Közösségi munka – Társadalmi bevonás – Integráció. Szöveggyűjtemény.* Szerkesztette: Budai István – Nárai Márta, Széchenyi István Egyetem, Győr 2011.

• *Együttműködés és felelősségvállalás tanulása – a szociális és közösségi munkában.* Szerkesztette: Budai István – Nárai Márta, Széchenyi István Egyetem, Győr 2012.

A kötetek megtalálhatók a Széchenyi István Egyetem honlapján: www.uni.sze.hu az Egészségügyi és Szociális Intézet, Szociális munka tanszék, e-kiadványok fül alatt, továbbá a TÁMOP 5.4.4. 'C'. Útitársak projekt honlapján: <http://www.tamop544c.pli.sze.hu>)

A győri Széchenyi István Egyetem Szociális munka tanszékének vezetésével, a TÁMOP 5.4.4. 'C' „*Interprofesszionális szemléletű közösségi szociális munkára felkészítés alternatívái – Útitársak*” című projekt keretében készült, két kötet célja szakirodalmi háttérrel nyújtani a szociális, a közösségi munka és a közösségfejlesztés tanulmányozásához oktatóknak, diákoknak-gyakornokoknak és a szakmában dolgozó szakemberek széles körének.

A kötetekben szereplő tanulmányok nemzetközileg is korszerű szemléletet és szellemiséget hordoznak. A *Közösségi munka – társadalmi bevonás – integráció* szöveggyűjtemény és az *„Együttműködés és felelősségvállalás tanulása a szociális és közösségi munkában”* című második kötet írásai a témakör legfontosabb alapfogalmaiból és azok egymáshoz való viszonyrendszeréből, így a közösség sokféle megközelítéséből és értelmezéséből indulnak ki. A közösség így nem egyéb, mint a fontos ügyekhez kötődő célok, értékek, normák, identitások, másfelől a lehetőség, elszámoltathatóság, vetélkedések és konfliktusok színtere. A *közösség fejlődése – azaz az alulról építkező közösségek képessé tétele* – pedig az embereket érintő kérdésekben való részvételt és bevonódást, a kapcsolatok és képviselőerősítését, a döntésképesség fejlesztését, mindezekkel a különböző problémákra adott rugalmas, innovatív megoldásokat, egyfajta szociális és közösségi vállalkozásokat jelenti. Mindkét kötet írásai az aktív és demokratikus részvétellel, az autonóm vélemény-nyilvánításra, a „hang” hallatására, az együttműködés és felelősségvállalás nélkülözhetetlenségére, a kulturális különbségek erősségére teszi a hangsúlyokat, azaz a *társadalmi részvétel* irányába szándékozik kanalizálni az Olvasó gondolkodását, és egyúttal felhívja a

figyelmet a közösségek – intézmények – a non profit és civil szervezetek, a helyi kormányzás összefüggéseire is.

Brit, ír, norvég, kanadai, svéd, egyesült államokbeli, új-zélandi, ausztrál, izraeli és hazai szerzők tanulmányaiból állt össze a két kötet. A külföldi szerzők munkái kitekintést nyújtanak a világra, az Olvasó látókörét kívánják szélesíteni, és egy külső tükröt nyújtanak saját hazai gyakorlatunk differenciáltabb értelmezésére, elemzésére. Ezzel alakítva-fejlesztve a szociális és közösségi munkások, közösségfejlesztők elkötelezettségét és szemléletét, ezzel serkentve az ennek megfelelő szakmai tevékenységre. A külföldi tapasztalatok és eredmények (így például a munka – élet – közösség kölcsönhatásainak evidenciái, a Dél-Wales völgyeinek bányász közösségeiben megvalósított szerkezetváltozás eredményei, vagy az adott kisebbség „sem mire sem jók” érzetének teljes megfordítása stb.) hazai kultúrába ültetése persze jelentős feladatokat jelent az Olvasó számára, aki viszont így a kérdések, megoldások alaposabb, több dimenziójú átgondolásához kap lehetőséget.

A kötet összeállítói fontosnak tartották a hazai „jó gyakorlatok” megjelenítését is. Ezekről számolnak be Ferge Sándor, Kóbor Krisztina, Nárai Márta, Tóbiás László és Vercseg Ilona tanulmányai. Ebből a sorból kiemelendő Farkas Zsuzsanna a „Közösségfejlesztés mint a cigánytelepek, cigány közösségek integrációs lehetősége” című, az Egri SZÉTA Alapítvány által támogatott egri telep rehabilitációjáról, a szomolyai és siroki romatelep felszámolásáról, átalakulásáról szóló tanulmánya az első kötetben, mert a több év óta folyó tevékenységet mutatja be és elemzi, a közösség tagjainak önszervezésétől és képzésétől a szociális szolgáltatások közösségi gyakorlatáig. Példát adva ezzel, hogy csak a közösségfejlesztéssel lehet szó a romák társadalmi integrációjáról, a „mélységből nincs egyéni kiút”.

A két kötetben megjelennek olyan tanulmányok, amelyekben a *valóság* (egy-egy adott problémahelyzet) *több szempontú kutatása szerencsésen összekapcsolódik a változtatásra vonatkozó innovációkkal, gondolkodással, tevékenységekkel, továbbá a szakemberek képzésével és az innovációkra történő felkészítésekkel és mindezek hatásainak mérésével*. Például a kanadai Winnipeg belvárosában lebonyolított projekt tapasztalatairól szóló, Mackinnon-Stephens tanulmány a kutatók és a közösség tagjai közötti kialakult kölcsönös bizalom pozitív hatásairól, az identitás visszaszerzésének fontosságáról, a saját közösségből verbuvált és felkészített „laikus” kutatókkal zajló résztvevői és „átalakító” célú, a társadalmi tőke fejlődéséről szóló kutatás tapasztalatairól számol be. Hasonló szellemiséget hordoz az „Együttműködő közösségi empowerment: egy hat lépésből álló módszer bemutatásáról” című tanulmány a második kötetben, amely a közösségfejlesztés és annak során lefolytatott kutatás integrációjáról szól. És ilyen a modern szociális munka egyik alapkategóriája, az empowerment kiterjesztő értelmezése háttérben a *közösségi színház jótékony hatásáról* szóló Boehm szerzőpáros dolgozata is. Itt az eszmeiséget is adó, a közösségi életből, az emberek problémáiból merítő, a társadalmi kritikát megjelenítő, a közösségi színházba bevont kliensek által összeállított és a közönséget is bevonó, interaktív módon kitalált, megírt és „előadott” színdarab tapasztalatait mutatják be, és elemzik szisztematikusan.

Az „Együttműködés és felelősségvállalás tanulója a szociális és közös-

RECENZIO

ségi munkában” című könyv második részében kifejezetten olyan tanulmányok vannak, amelyek a *szakmai tevékenység és az arra történő felkészítés-képzés szükségszerű összefüggéseire* helyezik a hangsúlyt.

A Budai István–Kozma Judit szerzőpáros tanulmánya a szociális és közösségi munka nemzetközi és hazai helyzetéből, problémáiból kiindulva a szociális szolgáltatások modernizációját és a szociális professzió fejlesztésének trendjeit és válaszait (menedzserizmus, elnyomás elleni szemlélet, konstruktivizmus, reflektív gyakorlat) veszi alapul. A profeszsió és az arra felkészítő képzés lényegére, filozófiájára és a képzésfejlesztési folyamatokra fókuszáló írás a *kompetencia-alapú képzési koncepciók kidolgozásának, megvalósításának szempontjait* vázolja fel, lényegében az Útitársak projektben kidolgozott programok elméleti alapvetéseként. Kimondják, hogy *a képzésben a résztvevőknek kell szakértőkké válniuk, a saját tanulásuk vonatkozásában, és nekik kell vállalniuk a felelősséget a saját kompetenciáik fejlődéséért.* Ha ez így lesz a képző folyamatban, akkor tudnak majd igazán a szociális kérdések és a közösségi ügyek szakértőjévé válni. A tanár pedig így „csak” lehetőségeket kínál fel, beavat, segít, tanácsot ad, vezet, tutorál és facilitál e folyamatban.

A szerkesztők „aktivizáló olvasásra” buzdítják az Olvasót, így a második kötetben az *egyes témák tanulmányozásához és tanulásához szempontokat, továbbá egyénileg, team-ben, csoportban elvégezhető feladatokat és gyakorlatokat kínálnak.* Utóbbiak elvégzése teszi teljessé eredményesebbé a megismerést és a tudást.

Abstracts

Petra Németh and Ágnes Vidovics-Dancs: Reconcilability of child-bearing and work from the perspective of a more flexible system of parental leave and benefits

This paper looks at how childbearing and work could be balanced, taken the possibility of mothers' labour market presence into consideration. Current Hungarian circumstances – legal environment, institutional conditions, lack of demand for atypical work, and not least social beliefs – lead mothers with young children to be totally absent from labour market for years. We do believe that a more flexible system of parental leave and benefits would improve demographic and labour market trends in Hungary. According to this we analyse mainly the possibility of a theoretical reform that – in a narrow social group – on the one hand might increase the level of mothers' labour market activity and on the other hand might make childbearing more attractive. Our specific question is what the effects on different agents, and on demographic and labour market tendencies might be if we legally allowed mothers to work in the first two years of the child, in the current system *ceteris paribus*, while the parental benefits granted upon social security remained reimbursed.

Léna Podoletz: Japan's Criminology at the beginning of the New Millennium – Another „Japanese Miracle”?

Since the end of World War II, Japan has attracted the attention of the rest of the world, not only with its unique culture but with its economical and social changes. Many researchers were seeking the answer to the question how the economic boom called the 'Japanese miracle' was possible and later to the question how is it possible that during such dramatic changes crime rates did not raise significantly since the 1950s (and stayed at a low level compared to the Western countries). Since the beginning of the 1990s, Japan has been experiencing economical, social and cultural effects that should have lead to a raise in crime (according to what happened under similar circumstances in the Western world). However, in Japan, after a sudden raise in the beginning of the 2000s, crime rates dropped again leaving the researchers wondering. Meanwhile there are changes both in the legislation and the criminal justice that are very similar to what we have seen lately in the Western countries.

Georg Vobruba: The Social Construction of the European Society

The process of European integration has taken the form of two sociologically relevant impulses. First, it triggers reflections about the meaning of „society”--in sociological usage. What do practical observations in terms of society imply for the sociological theory of society? Secondly, European integration entails a unique opportunity to formulate new questions concerning causes and consequences of the construction

ABSTRACTS

of society with explanatory intent, in the context of the sociological theory of society. Specifically, it is the high speed of social change and the apparent tensions between institutional change and the lag in social integration that turns the process of integration at the European level into a laboratory of society-building. How, then, is European integration a stroke of luck for sociology? To answer this question, I proceed as follows. After briefly describing my understanding of “modern thinking”, I will endeavour to explicate modern conditions of recognition, to delineate the specifically modern meaning of “explanation.” The resulting guidelines for a sociological theory of society that focuses on *second-order observations* will set the stage to demarcate prerequisites for the sociological use of the concept, *society*—in the process providing a sample of empirical evidence regarding how people tend to locate society between the levels of nation-state and Europe. Finally, I will conclude with a short sketch of what it means to apply “second-order observations” to the question of an emerging European society.

István Budai and Judit Kozma: About the development of competence-based education of community worker

In the paper we share our experiences acquired in the development of a competence based community work curriculum for a further education program. This program was part of a project called “Alternatives of an Interprofessional Community Work Education Program” undertaken by a team of the Széchenyi Istvan University of Győr. So this paper can be seen as a report about the professional issues explored in the course of the curriculum development work. These issues are related to the following topics and their interconnectedness: 1. The context of the competence based educational program: the major trends of the contemporary social work and community work and their effects on the social work education; 2. The competence base of the professional practice and the competences that should be learnt in the course of the learning/teaching processes; 3. The identification of competences of community workers who have an interprofessional approach and 4. Principles of the management of the learning processes of our students.

esély

2012/5

Social Policy Journal

CONTENTS

Studies

- 3 **Petra Németh and Ágnes Vidovics-Dancs:** Reconcilability of childbearing and work from the perspective of a more flexible system of parental leave and benefits

International Review

- 32 **Léna Podoletz:** Japan's Criminality at the beginning of the New Millennium – Another „Japanese Miracle”?

European Union

- 57 **Georg Vobruba:** The Social Construction of the European Society

Hungarian Reality

- 72 Enmity, human dignity and freedom of speech. Interview with Katalin Gönczöl

Social Work

- 83 **István Budai and Judit Kozma:** About the development of competence-based education of community worker

Review

- 105 **Németh Nóra Veronika:** Chances of women in the campus
108 **Katalin Szoboszlai:** Field practice in the focus
110 **Zoltán Csizmadia:** Cooperation, social inclusion, responsibility. Two volumes to the social and community work
115 Abstracts